Суярко О.В.

Моя Україна — і біль, і надія

(спогади старої провінціалки)

Харків
2006

ББК 63.3
С91

Суярко О. В.

Моя Україна — і біль, і надія (спогади старої провінціалки) / Худож.-оформлювач. — Б. Є. Захаров. Харків: Фоліо, 2006. — 182 с.

ISBN 966-8919-04-1

Книга спогадів Олександри Василівни Суярко — дуже цінне, цікаве і надзвичайно живо написане історичне джерело, яке охоплює історію України з 20-х років XX сторіччя аж до подій помаранчевої революції. У ньому, на прикладі однієї з мільйонів сімей, що стали жертвами комуністичного режиму, яскраво продемонстровано, як знищувалася людська гідність і культивувався страх, як тоталітарна влада шляхом терору і всеосяжної пропаганди розчиняла особистість у керованому натовпі. І все ж таки, крізь вогонь і воду, авторка, а з нею і весь українськй народ, пронесли надію на свободу та щастя і одержали перемогу

ББК 63.3

ISBN 966-8919-04-1

Пам'яті моїх батьків присвячую

Частина 1

Дитинство, дівоцтво (Голодомор та репресії)

Вчора не стало мами. Сьогодні лежить вона на столі в білому савані, бездиханна. Закрилися назавжди її чудесні очі, які пестили людей своїм добрим світлом. Маленька, з прекрасним благородним лицем, яке не зіпсували ні старість, ані смерть. Здавалося, що навкруги її голови, немов над ликом святої, світився німб. На її обличчі відзначилися водночас і природна доброта, і твердий характер, що склався під тяжкістю життя.

З цією людиною відійшла у вічність ціла епоха, епоха поневірянь, принижень, репресій, голодомору. Епоха, коли державна машина, немов м'ясорубка, перемелювала людей вбиваючи, або роблячи фізичною чи духовною калікою. Не знаю, чи зможу передати на папері все те, що залишилося в моїй пам'яті, як власний досвід, або почуте з розповідей старших про те лихоліття, яке пережила наша родина, починаючи з 30-х років, років «перемог» славної компартії під керівництвом «вождя всіх часів і народів» Й. Сталіна.

У 20-х роках мої батьки зі мною на руках переїхали з Чернігівщини на Донбас, де і пройшло моє дитинство й дівоцтво. Батько — Василь Степанович Суярко — був родом з села Вертіївки, а мати — Ганна Григорівна Науменко — з міста Ніжина. Прізвище Суярко — досить рідкісне, тому однофамільці завжди намагаються познайомитися. Такий випадок був і зі мною, коли я працювала. Телефонує мені знайомий і запитує: «Чи не можете ви спуститися на другий поверх, у мене є до вас справа?» Я швиденько спустилася на другий поверх і бачу в широкому коридорі біля вікна мій знайомий стоїть із високим на зріст

чорнявим чоловіком і каже: «Знайомтесь!» Я протягую незнайомцю руку і відрекомендовуюсь: «Суярко». А він, посміхаючись темно-синіми очима, відповідає: «Суярко». Ми розсміялися. Виявилося, мій однофамілець приїхав у відрядження і, почувши про мене, вирішив познайомитися і поговорити стосовно походження нашого спільного з ним прізвища, зазначивши при цьому, що на його думку, воно має болгарські корені. У болгарській мові слово «суярка» означає сопілочка. А ось зовсім нещодавно мій син під час спілкування з відомим журналістом — Віктором Ґрабовським — почув таке: «Василю, а твоє прізвище вказує на приналежність пращурів до племінної знаті. Я детально досліджував його походження. «Суяр» — це вождь племені сувірів (праукраїнців), що складали Новгород-Сіверське князівство. Звідси і пішли Суярки».

Дід мій — Суярко Степан Юхимович (на підставі документів про одруження) був із вільних козаків, займав посаду волосного писаря. Бабуся — Марія Миколаївна Гаврілей — теж була з роду вільних козаків. Її батько, реєстровий козак, відрізнявся сильною статурою і міцним здоров'ям. У 50 років, повернувшись з війська, оженився на 25-річній дівчині і пережив її на багато років. Мамин батько — Науменко Григорій Семенович — теж із вільних козаків, працював у м. Ніжині дрібним службовцем, був дуже релігійною людиною, а мамина мати — Зражевська — мала в роду польських шляхтичів.

У 1924 році батько закінчив Київський політехнічний інститут і одержав призначення на роботу в м. Харків, на електромеханічний завод. Це був післяреволюційний період, коли протест проти буржуазної ідеології приймав різні, часом гротескні форми. Нові течії у мистецтві (футуризм, кубізм), нова поведінка у побуті. Мати, яка вчилася на заочному відділенні фізмату харківського університету, розповідала, що місто було жахливо брудним. В університетському гуртожитку, наприклад, деякі кімнати завалювалися нечистотами, а на вулицях тодішньої столи-

ці Радянської України можна було побачити демонстрації голих чоловіків і жінок з плакатами «Долой стыд!»

Батькові дали кімнату в будинку спеціалістів біля Держпрому. У будинку було повно клопів, з якими мама вперто боролася, але безрезультатно. А батько не переносив цих зловредних комах і не міг ночами спати. Пробувши у клоповнику два тижні, вирішив їхати на Донбас.

На той час в СРСР було безробіття. Приїхавши до м. Костянтинівки, батько пішов на завод «Автоскло-25» шукати собі роботу. Директор заводу запропонував йому лише місце робітника за умови, що він збере і налагодить іноземний верстат. Через два тижні батькові вдалося запустити верстат і виготовити на ньому першу деталь. Після цього його призначили керівником заводської електростанції, а згодом — заступником головного механіка заводу.

Спочатку нам ніде було жити. Зняли у приватному будиночку маленьку прохідну кімнату. В ній було холодно, вона не обігрівалася і по ній гуляли протяги. Мати розповідала, що я серйозно захворіла і ледь не померла. Мені тоді було всього декілька місяців. Згодом, коли батько зарекомендував себе як фахівець, завод знайшов і зняв у приватному секторі квартиру із двох кімнат. Тут ми жили досить довго. Батько багато працював, часто брав роботу додому, щось розраховував і креслив. Зрозуміло, що вільного часу для спілкування з дітьми було мало. Увагу мені і брату, який народився вже у Костянтинівці, батько міг приділяти лише у вихідні дні.

У неділю та на свята батько змінював свій звичайний робочий одяг — синю спецівку, сіру сорочку (але завжди з краваткою) на білу вишиванку. Він і мене любив вбирати в український одяг. Пам’ятаю, як мені, маленькій, років чотирьох-п’яти, пошили василькового кольору оксамитову корсетку, вишивану сорочечку, яку прикрасили намистом і різнокольоровими стрічками. У цьому вбранні я гуляла по вулиці, а люди казали: «Дивись, яка гарненька дівчинка в українському вбранні і так чудово розмовляє українською мовою!»

Користуючись будь-якою вільною від роботи хвилиною, батько грав на скрипці. Як зараз пам'ятаю його — широкоплечий, стрункий брюнет вище середнього зросту з красивим обличчям, трохи примруженими карими очима, у яких завжди ховалася усмішка. Він привертав до себе увагу людей. Окрім того, батько мав чудовий бархатистий бас, що нагадував голос відомого Гмирі. Його співи любили слухати. У вихідні влітку сусіди збиралися у дворі та просили, щоб він пограв на скрипці. Частіше за все це були сумні мелодії. Любив батько грати і співати українські народні пісні. З пісень, які він співав, мені запам'яталися «Гуде вітер вельми в полі» та «Хрещатий барвінок».

Коли з'явилося радіо, батько першим серед сусідів придбав навушники. Щоб посилити звук, ми клали їх в склянки, бо радіо (на той час дивовижне чудо!) приходили слухати всі сусіди. Трохи пізніше придбали репродуктор, який у вигляді чорної тарілки висів на стіні.

Почувши один раз по радіо мелодію, яка йому сподобалася, батько повторював її на скрипці. Пам'ятаю, по радіо хор «Думка» співав пісню «Закувала та сива зозуля», а батько тихенько підігрував на скрипці. Мама тоді ще стурбовано промовила: «Це ж заборонена пісня, чому її передають по радіо?» Невдовзі капелу «Думка» розігнали.

Батько мав гарний музикальний слух, успадкований від діда Степана. Мені розповідав старий вчитель: «Я грав на скрипці, а твій батько, Василь, перекривляв мене, коли я десь фальшивив. Тоді я, розлючений, виганяв його з класу. Він, чортеня, виходив і пальцями руки проводив по дерев'яним дверям так, що лунала точно та нота, на якій я сфальшивив.»

Окрім музики у батька була пристрасть до різьбярства по дереву. З дуба він робив красиві меблі. Велике настінне дзеркало з різьбленою рамою прикрашало нашу оселю. Зроблені батьком портсигари, оздоблені чудовою різьбою, викликали у знайомих захоплення. І він з радістю дарував людям свої вироби. Коли батько починав щось робити,

я, мала, часто приставала до нього із запитанням: «Татко, що ти робитимеш?» Він з посмішкою відповідав: «Гусям ярмо». Тоді я знову питала: «А яке воно?» «Побачиш», — казав тато і поринав у роботу.

Це був період так званого НЕПу. Люди починали жити заможніше. Мені запам'яталося, як мати брала мене з собою до магазинів. Було безліч маленьких крамничок, у яких продавали м'ясо, птицю, великі пухкі хлібини та багато інших продуктів. Прикажчики, чи власники часто гукали до перехожих: «Мадам, мадам! Ви ж у нас вже купували. Заходьте!» Ось продавець зважує м'ясо і дає покупцю ще і шматок печінки безкоштовно: «У вас є кішечка? Це для неї. Ви ж у нас постійний покупець.» А батько ще й привозив вози кавунів, таких великих, що за один раз наша сім'я могла з'їсти лише половину кавуна, а другу половину виносили до глибокого, холодного льоху.

По неділях до нас часто приходили гості — материні або батькові колеги по роботі та сусіди. Пригощали їх зазвичай чаєм і смачними пирогами з маком. Батько грав, усі співали. Я теж була присутня серед дорослих. Мене брали на руки, а інколи задавали незрозумілі для мене запитання: «А ким ти хочеш стати коли виростеш?» Я мовчала, а тоді, дивлячись на матір, відповідала, притулившись до неї і міцно обнявши рученятами за шию: «Такою мамою, як ти». Усі сміялись і казали: «Ким би не була, а мамою будеш обов'язково».

Мені купували багато книжок, читали казки. Найбільше я любила казку про Сіру Шийку Маміна-Сибіряка. Просила маму, щоб читала її по декілька разів підряд, але коли доходили до того місця де лис, повзучи по льоду, підкрадався все ближче і ближче до ополонки, в якій плавала Сіра Шийка, маючи ось-ось схопити її, — плакала, ховалася за двері та рушником витирала сльози.

У пам'яті моїй залишилось багато картин з дитинства. І всі вони були світлими, радісними. Ось одна з них. Відкриваю вранці очі (в день свого народження), а на стіль-

ці біля ліжечка лежать подарунки: книжечки з яскравими палітурками і батистова прозора сукня світло-рожевого кольору з оборочками і бантиком, пошита мамою. Все це залито сонячним світлом і «сонячні зайчики» з вікна бавляться на яскравій палітурці книжечки. Мені чотири роки. Від періоду раннього дитинства у мене залишилися такі ясні спогади, як промені від «сонячного зайчика».

Мама моя викладала математику у середній школі. У неї було важке дитинство, бо росла сиротою. Коли їй було чотири роки, померла її мати, залишивши шестеро дітей, з яких старшій було дванадцять, а найменшому — півроку. Батько одружився з жінкою, у якої була дочка і ще народилося п'ятеро.

Проживши своє дитинство з мачухою, яка не любила чужих дітей, зазнавши холод і голод і не відчуваючи материнської любові, вона всю свою турботу й ніжність віддавала нам, своїм дітям, а також своєму чоловікові. Для неї він був найрозумнішим, найкращім у всьому світі. Завдяки мамі вдома у нас завжди було затишно та сонячно. Ця маленька жіночка випромінювала стільки теплоти, що всім, особливо її дітям, було спокійно та безпечно. До останніх днів свого життя, уже навіть в глибокій старості (вона померла у 86 років), мати намагалася відмежувати нас, своїх дітей і онуків від негараздів і завжди була напоготові підставити своє плече кожному, хто потребував її допомоги. Вона була нам і чудовою матір'ю, і другом, і порадником, а коли не стало батька, — то заміняла і його.

У 1929 році з'явився на світ мій брат Сергій. Маму поклали до лікарні, а 13 лютого прийшов батько й сповістив, що у мене є братик, і скоро його привезуть додому. Я чекала і подумки готувалася гратися з ним у ляльки. Пам'ятаю, кожного дня батько купував три великих апельсини. Одного віддавав мені, а два ніс до лікарні — братику. Я мовчки переживала таку несправедливість. В кінці лютого, в дуже холодний сонячний день, на фаетоні з кучером, батько привіз маму, замотану у чемерку, а на руках

заніс маленький пакуночок, поклав його впоперек ліжка і сказав, що це мій братик. Я навшпиньки підтягнулася і побачила зморщене личко, на якому був один рот, який розкривався і закривався, шукаючи щось посмоктати. Мені братик зовсім не сподобався. Потім йому купили плетену високу коляску на великих колесах. Мама пошила білосніжні чохли, які я весь час намагалася помацати, і не завжди чистими руками. Заглядала — чи не підріс братик? Потім він хворів, ночами плакав, а батько й мати не спали і носили його на руках. Так ми жили у турботах і радощах, дружньо і цікаво до 1930 року.

У тридцятих роках почалися арешти. Арештовували цвіт української інтелігенції: вчених, інженерів, діячів культури, священиків. Моя подруга, колишня колега по роботі, Ольга Костянтинівна Ковальська розповідала, що на початку 1931 року заарештували і її батька — вченого бактеріолога, який працював у науково-дослідному інституті у Вінниці. За одну ніч у цьому інституті було заарештовано вісім провідних вчених. Батька Ольги Костянтинівни згодом було вислано у табори на Далекому Сході, де він згодом був розстріляний. Не минуло це лихо і нашу сім'ю — заарештували батька. Прийшли вночі, провели обшук — нічого не знайшли, але все ж таки заарештували. Все було розкидано по кімнаті. Навіть великий портрет Т. Шевченка, який висів на стіні, зняли. Цей портрет мені запам'ятався тим, що був намальований таким чином, що звідки б ти не дивився на нього, здавалося, ніби Тарас Григорович дивиться саме тобі у вічі. Я навіть ховалася під ліжко, але виглядаючи звідти, зустрічала його погляд.

У цей день ніхто з нас не снідав і не обідав. Прийшла хазяйка квартири і, співчуваючи нам, нагодувала маленького брата. А я сиділа на підлозі зі своїми ляльками, обіймала їх і плакала, звичайно, не розуміючи повністю всієї трагедії. У нашій оселі панували печаль і смуток.

Через декілька місяців мамі дозволили побачення з батьком. Вона взяла брата на руки, вузлик з його оде-

жею, пелюшки, мене за руку і пішла до тюрми. Пам'ятаю, як ми зайшли до камери побачення — батько посадив на одне коліно брата, на друге — мене. Я притулилася до його неголеного колючого обличчя і відчула, як по моїй щоці потекла його гаряча сльоза.

Того разу батька через декілька місяців випустили. Він повернувся додому худий, замучений, з одутлим, землянистого відтінку обличчям, дуже нервовий. Мама намагаючись йому догодити, як могла, забезпечувала затишок в сім'ї. Після тюрми батько багато кашляв, а мати намагалася лікувати його.

Трохи відійшовши від цього горя, наша сім'я знову почала жити своїм звичайним життям, але «сонячного зайчика» в нашій оселі вже не стало.

Щорічно, з раннього літа до осені, я гостювала у бабусі та дідуся в селі Вертіївка, на Чернігівщині, де мала повну свободу і могла тісно спілкуватися з природою. Тут я бігала босоніж, у трусах, а довге волосся хлиськало мене по засмаглих плечах. Лазила по деревах. Особливо любила сидіти на шовковиці, смакувати ягодами, щоправда потім рот і живіт складно було відмити від стійкого, темно-синього кольору шовковиці. Спостерігала, як дідусь в білому, чисто випрасуваному костюмі, пошитому з домотканого льняного полотна, одягав на обличчя захисну маску і детально оглядав рамки з медом, біля яких гуділи рої бджіл, але не кусали його. Я й сама одного разу спробувала пошурудити паличкою в щілині вулика, де кишіли зайняті роботою бджоли, але рій бджіл вилетів на мене. Я, розмахуючи руками, втекла додому. Після цього бабуся виходжувала мене декілька днів, прикладаючи якісь компреси до тіла і до обличчя, на якому не видно було очей.

Дідова хата знаходилася на околиці села, біля самого лісу. Я любила бігати в ліс, де велично стояли високі стрункі сосни. Лише їхні гілки-верхівки завжди похитувалися, ледь поскрипуючи, немовби розмовляли між собою. На галявинах у лісі росли квіти на високих стеблах — бла-

китні дзвіночки. Я лягала між ними горілиць і довго спостерігала за верхівками сосен, між якими пробивалися сонячні промені. Все було в лісі таємничим і казковим. Через багато років мені захотілося побачити цей ліс і відчути той таємничий дух, який залишився в дитячій пам'яті. В лісі квітів-дзвіночків не було, а галявини заросли брудною травою, затоптаною худобою. Я поїхала, бо було прикро визнавати, що все виглядало не так, як раніше, і той казковий світ, який створювався дитячою уявою, зник. Так буває завжди, бо, мабуть, навколишній світ є таким, яким сприймає його людина в ту чи іншу хвилину свого життя.

В останні дні серпня батько по дорозі з Києва, де був у відрядженні, заїхав за мною. Дома на другий день мені відрізали волосся (бо було таке правило — дівчата повинні бути підстрижені всі однаково, а хлопці обстрижені майже наголо — їм залишали лише чуб спереду), одягли в нове платтячко, нові черевики і відправили до школи. Я ледь висиділа на уроках: в одязі почувала себе як в кольчузі, а тісні черевики були, мов колодки. Тільки закінчилися уроки, я зняла їх і прийшла додому босоніж.

Я була невдахою — лівшою. У вихідні дні батько стежив за мною (виправляв мої природні «вади»), щоб я писала правою рукою. Стоїть наді мною, а я ретельно, повільно виводжу в зошиті правою рукою палички і кружечки, а коли він вийде з кімнати покурити, я перекладаю ручку в ліву руку і швидко-швидко виконую завдання. Батько повертається і, усміхаючись, каже: «Що, лівою настрочила?» Але ніколи мене не лаяв. А от вчитель у школі викликав до дошки і зразу ж, побачивши, що крейда у мене в лівій руці, зауважував: «Діти, в яку руку треба брати крейду?» І тридцять пар очей дивилися на мене. Це було принизливо. Я клала крейду і більше нічого не писала. Вчителю залишалося лише сказати: «Іди на місце». У школі було заведено садити за одну парту дівчину і хлопця. Посадили мене з таким кремезним, задерикуватим хлопцем, який не любив дівчат, тому заявив: «З дівкою сидіти не буду!»

Але ослухатись вчителя не осмілився, тому на першій же перерві крейдою провів на парті і на сидінні жирну лінію і лаконічно, владним тоном кинув в мою сторону: «Залізеш сюди — будеш битою!» Я це запам'ятала, але інколи, через свою необережність, одержувала стусана. А Коршенко (таким було прізвище хлопця) кожного ранку приходив на декілька хвилин раніше і ретельно проводив на парті «демаркаційну лінію». Та ось один випадок змінив його ставлення до мене. Був урок малювання. Учитель задав самостійну роботу, і всі заглибилися у працю. У класі панувала тиша, а вчитель ходив між рядами, спостерігаючи за тим, як ми працюємо. Я малювала зайця з морквою в лапах. Мабуть, малюнок вийшов гарний і мій сусід так задивився, що переліз за «демаркаційну лінію», проведену ним самим, і ось тут я, підхопившись, розмахнулася своїм альбомом для малювання і з усієї сили вдарила їм по голові мого сусіда. Вчитель, не зрозумівши що сталося, запитав: «Суярко, що трапилося, що з тобою?»

На другий день «демаркаційної лінії» не було, а мій сусід сказав: «Якщо хтось тебе скривдить, скажи мені, я йому дам «бубни». Отак з'явився в мене охоронець.

Почуття людської гідності генетично було закладено в мені, даючи про себе знати ще в ранньому віці, та передалося від мене моїм дітям. Коли я вчилася в другому класі, був зі мною такий випадок. Взимку, поспішаючи до школи, я бігла по дорозі, вкритій пухнастим снігом, що випав вночі. Підстрибуючи то на одній, то на другій нозі, я не помітила, як із капелюшка вислизнув мій гребінець, яким скріплювалося підстрижене волосся, і, коли я, знявши капелюха сіла за парту, виявилося, що гребня немає. Я руками пригладила волосся. А вчитель — Микита Іванович Глоба — сказав, як завжди: «Дівчатка, причешіться». Я ще раз розгладила руками волосся, а він знову: «Ану подивіться у кого розкуйовджена голова?» Глянув на мене, і всі учні теж повернули голови в мій бік. Моя сусідка пропонувала мені свого гребінця, але я чужого гребінця не

взяла і витягла з-під парти свого капелюха, одягла і навіть зав'язала поворозки. Тоді вчитель сказав: «Вийди з класу». Я сиділа непорушно. Розгніваний вчитель наблизився до мене, а я, подумавши, що він силоміць мене виведе з класу, лягла на парту, обхопивши її обома руками. Вчитель пройшов біля мене, але не чіпав, а сказав: «Чергові! Щоб нікого не було на перерві в класі!»

На перерві, щоб не підводити чергових, я залишила клас і пішла бродити по місту, щоб не йти зразу додому. Довго бродила, замерзла, а коли прийшла додому, то мама, яка у той час хворіла, запитала: «Чому ти так пізно прийшла?» У відповідь я сказала якусь вигадку.

Вранці, як завжди, я пішла до школи. Учні зібралися на подвір'ї школи, а коли пролунав дзвінок, усі розійшлись по своїм класам. Залишилася лише я одна. Через декілька хвилин прибігла дівчина з нашого класу і сказала, що Микита Іванович послав її за мною. Він наказав, щоб я прийшла в учительську кімнату і вибачилася. Я ввійшла в кабінет, привіталася. Він сказав мені: «А що треба сказати?» Я мовчала. Учитель ще раз повторив своє запитання, а потім, не дочекавшись від мене відповіді, сказав: «Іди до класу, та більше так не роби!» А я не відчувала своєї провини, а от що я хворій мамі не розповіла правду про інцидент в школі — мені було дуже соромно і ще довго мене мучила совість.

Прийшов 1933 рік. О! Який це був жахливий час! Наша сім'я не голодувала, бо ми одержували хліб по картках, а батькові, як інженеру, давали кожного дня їжу з фабрики-кухні, і ми в каструлях приносили її додому. Ми навіть потроху сушили сухарі та посилали їх на Чернігівщину, де жив дідусь і сім'я молодшого батькового брата Михайла. У цей час батькова мати — бабуся — приїхала до нас. У місті було дуже багато голодних людей — обідраних, худих, із впалими очима, які ходили з протягнутими руками і просили їжу. Мій молодший чотирирічний брат запитував: «Бабуся, а звідки беруться старці? Із селян?» Бабуся відповідала йому: «Так, дитинко, із селян». Бабуся

завжди давала жебракам якої-небудь їжі. А згодом почала готувати у великій каструлі. Але всіх нагодувати не було можливості, бо продукти коштували дуже дорого, а біля нашого будинку збиралися черги. Тоді ми жили у приватному будинку на вулиці Пролетарській. Хазяїна звали Федір Іванович Сільченко.

Найбільше серед старців було малих дітей. Їх кожного ранку знаходили під парканом. Це голодні матері, що втекли з вимираючих від голоду сіл, у відчаї залишали своїх дітей з надією, що так вони врятують їх від голодної смерті, що хтось їх підбере, бо дітей у притулок не брали, якщо їх приводили батьки. А мама вранці відводила цих дітей до відділу народної освіти, а звідти вже передавали їх до дитячих будинків.

У цей час наша двокімнатна квартира була завжди переповнена голодними «біженцями» із сіл Чернігівщини, батьківщини моїх рідних. Спочатку це були родичі із села Вертіївка, вчителі, просто знайомі. Усі спали покотом на підлозі. Жили в нас, поки не влаштовувалися на роботу. Приїхала сестра батька, Ольга Степанівна, зі своєю родиною. Вона і її чоловік були вчителями. Згодом вони влаштувалися на роботу у Сантуринівській школі, на околиці Костянтинівки.

Тітка Оля розповідала, що на селі їсти було нічого, люди пухли і помирали від голоду. Вчителі підбирали дітей-сиріт, варили їм якусь баланду, додаючи до неї сушені і товчені листочки з акації та ще з якихось інших рослин.

Селян «розкуркулювали». До нас приїхав племінник чоловіка тітки Олі, хлопець років шістнадцяти, бо він утік із села Синявка, де «розкуркулили» його батьків. Мій батько влаштував його на роботу та у вечірній технікум. Цей хлопець, Микола, багато років жив у нас і на все життя залишився вдячним батькові та мамі.

Жили у нас деякий час і двоюрідні чи то троюрідні сестри батька — вчителі Погорілки, які теж втекли через голод з села Бобрик Чернігівської області.

Але найстрашніша картина, яка залишилася у моїй дитячій пам'яті на все життя — та, яку я спостерігала біля хлібного магазинчика, в якому ми одержували хліб по картках. Одержавши з бабусею і братом хліб, ми йшли додому і тут побачили, що поруч з крамничкою, під парканом лежить на спині жінка, а на грудях у неї повзає маленька дитинка. У жінки були дуже товсті, як колоди, ноги, на яких потріскалася шкіра, а у тих тріщинах-ранах копошилися черв'яки. Ми зупинилися і братик запитав: «Бабуся, чому тут лежить жінка? Вона захворіла?» Бабуся відповіла: «Ні, вона голодна». Брат продовжував: «То давай віддамо їй хліб». І я протягнула жінці хлібець. Вона, не підводячись тремтячими руками взяла хлібинку і віддала її дитині. Та з жадобою обхопила обома рученятами хлібець і почала його смоктати. А жінка дивилася на нас скляними очима. На другий день жінка померла, а дитинка ще повзала по її мертвому тілу.

А ось у мого нині покійного чоловіка — Миколи Пудовича Марченка, уродженця Черкащини (Каврайські хутори Золотоношського району) від голоду вимерла сім'я. Його батьки — Марченко Пуд Миронович і Секлетія Іванівна мали чотирьох дітей. Коли почали організовувати колгоспи, батько віддав волів, потім забрали корову, а трохи згодом почали у людей відбирати хліб. Батько закопав у саду пшеницю, але активісти знайшли її щупами. Була в них молода лошиця. Батько її зарізав, засолив і теж заховав. Але і тут його спіткало лихо — сусіди підгледіли, де чоловік заховав їжу, — і м'ясо забрали також. Залишився на всіх один оклуночок пшона, який мати берегла, потроху додаючи його у «куліш». Та невдовзі комуністичні активісти з червоними пов'язками на руках прийшли і забрали останнє. Навіть чугун з вареною картоплею, який стояв на столі, за яким сиділи діти, активісти винесли на вулицю, висипали картоплю на землю і розтоптали її ногами — щоб «куркулям» не дісталося! У сім'ю, як і у більшість сімей їхнього села, прийшов голод. Страшний голод. Щоб ви-

жити, їли листя з дерев, ховрахів, збирали кістки на полях, перепалювали їх на вогнищі, товкли і потім їли.

Батько у відчаї вирішив їхати у Дніпропетровськ, почувши, що ніби-то там відкрився цегельний завод, і робітників приймають навіть без паспортів (адже у селян паспортів, як у рабів, не було). Він взяв із собою старшого сина Миколу, поїхав туди і влаштувався на роботу. Мріяв, що за тиждень заробить хлібину і повезе її додому, де залишилися дружина з трьома дітьми. Та через тиждень, коли вже мав хлібину, по дорозі до станції впав і помер. Микола (йому було 11 років) дуже злякався, почав кричати, теребити батька, але той не реагував, бо вже не дихав. Очі були мертві. А потім, хтозна-звідки взялися воші і покрили все тіло. Зі страху, плачучи, Микола побіг назад на завод. Звідти прислали підводу і, вкинувши тіло батька на неї, вивезли на пустир і закопали поруч із заводом.

Через багато років, у 1965 році, ми з Миколою їздили на це місце (але окрім закинутого глиняного кар'єру там нічого не знайшли.

Після смерті батька Микола хотів дістатися додому, до матері, та міліція зняла його з потягу і передала до дитячого будинку. Там у нього відібрали гроші, які дали на заводі на дорогу, зняли взуття. Йому це дуже не сподобалося і він утік з дитячого будинку та повернувся на завод. І так було двічі. Робітники, пожалівши його, за рішенням профкому залишили Миколу на заводі, зарахувавши підручним. Він вдень працював, а ввечері вчився у вечірній школі. Жив по місяцю то в одній, то в іншій сім'ї, якій відраховували його заробіток. Після десяти класів пішов у армію, де закінчив льотне училище. Воював у авіації. І лише після війни приїхав до батьківської хати. Але її віддали одному з «активістів». А у селі Микола знайшов свого молодшого брата Василя, який залишився живим завдяки дитячому будинку. Там він дізнався, що мати померла під тином, а дев'ятирічна сестричка Оля, щоб зігрітися, запалила соломою піч, і не помітивши, що туди залізла, ховаючись від

холоду, молодша сестра, спалила її. Діти нікому не були потрібні. Кажуть, що енкаведисти їздили на підводі по селу, збирали трупи (а їх було багато) і скидали кудись у глибоку яму. Цього місця у селі тепер ніхто не знає.

У 1933 році від голоду на Чернігівщині у селі Вертіївка помер мій дід, не зважаючи на те, що наша сім'я допомагала йому. Але дід, як розповідали потім, намагався нічого не їсти, залишаючи все невістці, яка чекала у цей голодний рік дитину.

Батько тяжко переживав смерть діда. Коли прочитав листа від родичів, у якому сповіщали про смерть його батька, опустився на плетений кошик, у якому зберігалася білизна, і заплакав. Було незвично бачити плачучим цього великого, сильного чоловіка. Дід мій, Степан Юхимович, був цікавою людиною. Натрапивши колись у дідовій хаті на звиток старовинних документів, що зберігався за іконою, я знайшла в ньому свідоцтво про одруження його з бабусею, в якому вказувалося, що він за походженням — вільний козак, а по чину — волосний писар.

Це була людина рідкісної душі та великого таланту. Обдарований від природи унікальним музичним слухом, він грав на скрипці (які сам і робив). Грав, вочевидь, дуже гарно, бо я пам'ятаю у дитинстві, коли мене привозили на літо у село, до діда приїздив із Києва артист-скрипаль (повнуватий єврей 45—50 років) і просив, щоби дід погодився поїхати з ним до Києва і дати у театрі концерт. Та дідусь відмовився. Тоді цей артист взяв відпустку і довго жив у селі, граючи разом із дідом і, вочевидь, переймаючи у нього народні мелодії.

І у мого батька була скрипка, зроблена руками діда. Скрипка висіла на цвяху, вбитому в стінку, на прив'язаній до неї кольоровій стрічці. Пам'ятаю, як «ні з того, ні з сього» скрипка впала на підлогу і пролунав жалібний, довго не стихаючий дзвін-стогін струн, який ранив серце та запам'ятався назавжди. Це сталося о 16 годині, в годину смерті дідуся. Скрипка відчула смерть свого майстра та повідомила нас про це.

Про доброту та людяність діда знали у Вертіївці всі. Тут діда та його родину називали по-вуличному «тарасиками» — від імені якогось прапрадіда, що носив ім'я Тарас і, за легендою, дуже швидко ходив і був у козаків зв'язковим. Вже у мій час можна було написати листа без точної адреси, лише вказати: с. Вертіївка, Тарасикам. І лист, не зважаючи на те, що село було велике, знаходив адресата.

У селі діда поважали. Батько розповідав, як ще хлопцем пас корову, загрався, а корова зайшла на чужу ниву і витовкла жито. Хазяїн ниви прибіг, схопив пастуха-роззяву за вухо та хотів було дати добрих стусанів, але коли спитав чий він і почув, що «тарасиків», відпустив вухо та лише промовив: «Ну, йди. Тільки більше так не роби».

Коли почалося розкуркулювання, сільська громада заступилася за діда та його визнали середняком, не зважаючи на те, що дід мав власний млин. До нього охоче їздили селяни молоти зерно, бо борошно було високоякісним, а за роботу дід брав малий мірчук. Бідним же нерідко молов задарма. Цей млин ще й за моєї пам'яті стояв у кінці садиби, широко розкинувши свої крила. Але він давно вже не працював. Ми з хлопцями лазили всередину. Там пахло борошном, було якось таємничо-захоплююче і трохи страшнувато. Великі жорна лежали, неначе мертві. Нерухомі, величезні крила вітряка вночі нагадували казкового змія.

Зрештою дід був небагатий. Жили вони з бабусею у старій, під солом'яною стріхою хаті, яка у сінях під час дощу протікала. Батько з перших днів своєї трудової діяльності почав збирати гроші на нову хату для діда. У 1932 році за батьківськими кресленнями звели невеликий новий будинок, але з великими вікнами і високим ґанком. Дідусь був гарним теслею, все робив своїми руками. Та добудувати вдалося лише одну кімнату — простору, світлу з піччю-лежанкою. А друга половина хати так і залишилася недобудованою.

Надзвичайна людяність і жалісливість дідуся у наш час багатьом людям здавалися б безглуздям і дивацтвом. Батькова старша сестра — тітка Оля — згадувала, як дід прода-

вав дрова. Треба було зрубати у лісі дерева, розпиляти їх на чурбаки, а потім за 15 кілометрів відвезти їх до Ніжина на базар. Повіз дід у холодний зимовий день дрова на базар, а сам пішов поряд із возом. Повернувся з базару під вечір. Бабуся і питає: «Ну, скільки вторгував?» А дід пом'явся трохи і каже: «Та нічого не вторгував. Знаєш, підійшов до мене такий сердешний бідний жидок, почав торгуватися, сказав, що у нього семеро дітей, у хаті холодно та голодно. Я подивився на нього — шкода стало та й кажу: «Забирай задарма».

А ось батько розповідав як вони взимку в садку полювали на зайців. Засідку робили по черзі: батько, його брат Михайло та дідусь. Та ось, коли дійшла черга до діда, то він повернувся без зайця. А потім розповів, як усе було: «Сиджу у засідці, коли бачу — зайчик прибіг, подивився навкруги і давай гризти кору. Я прицілився, а потім шкода стало тваринку, то я і крикнув йому: «Гей-гей! Гуляй зайчик на волі!» Тому і прийшов з пустими руками».

Ще мені запам'ятався такий випадок. Влітку нас — мене з братом Сергієм — привозили на літо у село Вертіївку, до тітки Олі (ми були ще зовсім малі). Тітка Оля вчителювала у «Боровій школі» — школі, яка знаходилася у лісі. Там вони з чоловіком Іваном Микитовичем і жили, займаючи частину приміщення школи. Якось наварили тітка і бабуся повний казанок вареників з вишнями і послали нас у село віднести вареники дідові. Іти треба було через ліс. На узбіччі дороги, що проходила через ліс, була одинока могила, за якою, мабуть, хтось доглядав, бо на ній росли квіти — півники. Я завжди боялася цього місця, згадуючи розповіді бабусі, що під час революції в їхньому селі дуже часто змінювалася влада: то приходили червоні, то петлюрівці, то «зелені» знищуючи один одного. І десь тут, в лісі, «червоні» стратили одного полоненого петлюрівця страшною смертю: його змусили викопати яму, в якій засипали його живцем. Під пагорбом на могилі довго здригувалася земля. Проходячи мимо цієї могили в лісі, я з острахом дивилася, чи не здригується земля над нею знову.

Але в лісі було багато цікавого, що відволікало думки від цієї могили: і глибоке дупло у старому дубі, і величезний жук-рогач, який, розставивши свої роги, поспішав, намагаючись сховатися під листя на землі, і безліч усіляких пташок, які кружляли в небі та пурхали по віткам дерев.

Віталій, мій двоюрідний брат, який був найдорослішим серед нас, запропонував зробити рогачки, щоб полювати на пташок. Рогачі знайшли швидко, але резинок взяти було ніде. От ми і вирішили витягнути їх із трусів. За полюванням день пройшов швидко, хоча жодної пташки підстрелити нам так і не вдалося. І коли, нарешті, ми прийшли до дідуся, сонечко вже почало сідати. Прийшли з рогачками, тримаючи однією рукою свої труси. Дідусь розпитав нас в чому річ, зробив із дерева прищіпки, і руки в нас стали вільними. Тоді запитав: «Дітки, а ви, мабуть, проголодалися?» — ми красномовно кивнули головами. «Ну, тоді сідайте їсти вареники» — і посадив нас трьох біля казанка. Ми, навіть не пригостивши діда, поїли всі вареники. Потім у цьому ж казанкові дідусь зварив нам молодої картопельки, яку ми також поїли і вже тільки після цього пішли назад. Отак ми пригостили дідуся!

Я бачу свого діда як живого: високий, худий, чорнявий, у білому, з самотканого полотна костюмі, обличчям схожий на Ісуса Христа, витягає із вуликів рамки з медом. За родинною легендою, яка прийшла з батьківського роду, далекий наш предок — запорізький козак — привіз з якогось походу туркеню. Одружившись з нею, мав багато дітей. Від цього шлюбу і пішов рід красивих чорнявих людей з великими карими очима.

У душі дід був ліриком. Мені колись ще у дитинстві потрапив на очі один з його листів, які зберігав батько. Дід писав батькові, коли той після закінчення вузу повинний був їхати на роботу. Зараз вже не можу передати дослівно зміст цього листа, бо час стер з пам'яті ті зворушливі слова, глибокі думки. Лише деякі уривки залишилися у згадках: «Сину мій! Після того, як ми попрощалися, я

довго стояв на дорозі та дивився тобі услід, поки не зникла за обрією твоя постать. Так ще хотілося пригорнути тебе до своїх грудей! Смуток обійняв мене, бо не знаю, яка доля спіткає тебе в новому житті. Щастя тобі, мій дорогий сину! Живи чесно. Ніколи не женись за великими грошима. Багатство не завжди дає людям щастя». Не знав дід, що його коханого, розумного, талановитого сина спіткає така страшна доля.

У 1936 році наша сім'я переїхала у нову трикімнатну квартиру у триповерховому будинку спеціалістів заводу «Автоскло». Батько на роботі мав авторитет досвідченого фахівця. Його командирували до Чехословаччини для одержання нового станка, а в травні 1937 року за хорошу роботу преміювали безкоштовною путівкою на курорт Сочі (він достроково зібрав іноземну машину за кресленнями, у яких до того ж знайшов помилку). Приїхав з курорту веселий, радісний. Але такий настрій тривав недовго. У цей час почалися масові арешти. Арештували інженера з сусіднього під'їзду. Мешканці будинку притихли, знітились. Кожний здавався заглибленим у себе.

Однієї ночі приїхав «чорний ворон» — так у народі звалися спеціальні машини НКВС, що використовувалися для транспортування заарештованих та в'язнів — і забрав сусіда з квартири, що знаходилася під нами. Прізвище його було Вольський (мабуть, поляк). Пам'ятаю, як у неділю наша бабуся, місила тісто, а батько товк мак в мідній ступі. На пиріжки з маком часто приходила родина Вольських. Коли батько товк мак, то Вольський з балкону другого поверху жартівливо питав: «Ну що, Вася, пиріжки з маком будуть? То прийдемо у гості!» Вночі Вольського забрали. Забрали ще двох чоловіків — мешканців нашого будинку. Арешти приголомшили людей, але кожний думав, що лиха доля його обмине, бо він не винний. Пам'ятаю, як мати і батько говорили між собою тихо, пошепки. Мати радила все кинути і переїхати в інше місто. Але батько заперечував, мотивуючи тим, що на роботі у

нього все гаразд, з політичного боку все теж нормально (він був безпартійним), так що боятися нічого.

Невдовзі батька теж стали турбувати органи НКВС. Декілька разів викликали на другу годину ночі до своєї контори. Тривога, яку відчували батьки, передалася іншим членам родини — і бабусі, і дітям. Пізніше від мами я довідалася, що батька викликали до НКВС з тим, щоб змусити до співпраці. А в останній раз попередили: якщо згодиться на співпрацю, то матиме і більші привілеї — легкову машину (у 1937 році це, мабуть, як зараз вертоліт чи літак), великі гроші. Батько відмовився, мотивуючи тим, що він любить свою роботу за фахом інженера-механіка. Одним словом, душу дияволу не продав.

І ось, невдовзі після цього, вночі у двері постукали. З'явилися співробітники НКВС з понятими. Почався обшук. Обшукували все, рилися у книжках (а книжок у нас було багато — як технічної, так і художньої літератури), у листах, у фотографіях. Забрали багато фотографій. Серед книжок знайшли «Буквар» 30-х років, де були портрети Тухачевського та Якіра з підписами «доблесні полководці Червоної Армії», і це було неабияким криміналом, бо на той час вони вже стали «ворогами народу». Спитали: «Откуда у вас взялся зтот учебник?». Забрали його як явний доказ зберігання антирадянської літератури. Забрали також старовинні книжки, церковні давні рукописи, які подарував моєму батькові його дядько — Гаврілей Юхим Миколайович (псевдонім «Буруля») — шанувальник старовини, збирач українського фольклору, вчитель за фахом і професійний революціонер, член ЦК УПСР (Українська партія соціалістів-революціонерів). До революції значну частину свого життя він провів в еміграції. Знаю, що жив у Туреччині, потім — на Галичині. У 20-ті роки цей чоловік був заарештований за справою СВУ («Спілки визволення України») і висланий до Соловків. У нього було 2 сини і дочка. Синів-підлітків у 20-ті роки більшовики розстріляли прямо на вулиці у селі Бобрик на Чернігівщині.

Я пам'ятаю, як розповідали про ті знущання, що переніс дід Буруля у тюрмі на Соловках. Його садили у «кам'яний мішок» — вузьку і глибоку, як колодязь, камеру, де людина не може ні лягти, ні сісти, а лише стояти. Він стояв, а йому на голову методично капала вода. Це нестерпна мука. Водою поступово наповнювалася камера — по кісточки, потім — по коліна і вище. А коли в'язень знепритомніє, його витягали з камери, приводили до тями — і знову те ж саме. Цього чоловіка врятувало богатирське здоров'я, яке йому дісталося від природи.

У 1934 або 1935 роках (точно не пам'ятаю) дядько Буруля почав писати нам листи із заслання — із сибірської півночі. Листи були віршовані. Він домігся дозволу приїхати на місяць в Україну і ми зустрілися. Дядько безвиїзно жив у якомусь сибірському містечку, але йому не дозволяли займатися розумовою працею, та й на фізичну роботу колишнього в'язня не приймали. То й жив він з того, що комусь дрова нарубає, комусь принесе води, а за це його нагодують.

Ось як я пам'ятаю зустріч із ним. Приїхав високий, широкоплечий, худий і геть замучений чоловік. Бабуся (його сестра) годувала Бурулю дуже малими порціями, але часто — щоб не помер від завороту кишок. Дід привіз мені дві дитячі книжки і сказав: «Читай, вчись, люби книжки». А батькові віддав дві великі важкі книжки у шкіряних обкладинках. Оформлені вони були дуже красиво. Кожна нова частина цих рукописних книжок починалася з заголовка, оздобленого орнаментом червоно-чорного кольору. Мені запам'яталося, як дід, котрий привіз ці книги-рукописи, посадив мене біля себе і сказав: «Ось знайди літеру «р», або літеру «к» і прослідкуй, як вони написані — всюди точно повторено?». Я вибрала одну літеру і прослідкувала її написання по тексту. Вона не скрізь була однаковою.

«Ось бачиш, ця книга написана від руки, а не надрукована, — в давні часи монахи писали книги. Бережи їх, вони дуже коштовні», — так сказав мені дід Буруля, а моя

дитяча пам’ять ясно закарбувала на довгі роки все сказане. Під час арешту батька у 1937 році ці книги-рукописи було вилучено. Де вони поділися? Можливо, їх спалили або продали за золото за кордон, як це робили з багатьма зразками культурної спадщини.

О! Як було мені страшно, коли робили обшук, перегортаючи все догори ногами в нашій оселі. Я якраз спала на софі. Коли прийшла черга обшукати софу я заплющила очі та прикинулася, що сплю. Підійшов батько, ніжно взяв мене на руки й обережно переніс на ліжко. Після того, як понишпорили по всій квартирі, батькові сказали, щоб збирався. Він попрощався з бабусею, мамою, поцілував мене і брата та вже на порозі попросив, щоб мати принесла його ложку. Сказав їй: «Галю, я скоро повернуся, жалій себе, дітей».

І оселився у нашій оселі тяжкий смуток. Батько спочатку сидів у тюрмі у місті Костянтинівка. Мати носила йому передачі, але їх не завжди приймали. Біля тюрми була черга. Треба було простояти ніч, щоб дістатися до віконця, де брали передачі для в’язнів. Приблизно десь через місяць до нас прийшов чоловік — невеликий на зріст, чорнявенький і худенький і сказав, що він з батьком сидів у одній камері, та був винний батькові якісь дрібні гроші. Арештованим дозволяли купувати у тюремній крамничці цигарки. Але цей чоловік, як здається, прийшов не стільки через те, щоб віддати мізерний борг, як для того, щоб розповісти про батька. Мені запам’яталася його розповідь.

Цього чоловіка заарештували за якусь дрібну розтрату і невдовзі випустили. Коли привели його до в’язниці, то кинули до камери, переповненої людьми, у якій верхні та нижні нари були зайняті. У камері нічим було дихати, смерділо людським потом, повітря було кислим. Сісти було ніде, тоді піднявся мій батько і уступив йому місце. Вранці о 10-й годині починалися допити. Коли викликали когонебудь, у камері наступала тиша. Не лише політичні в’язні, але й «кримінальники» замовкали. Наступного дня, зранку,

батька викликали на допит. Коли він повернувся білий як стіна, похитуючись, — всі притихли. Декілька чоловіків з нижніх нар підхопилися і дали йому місце. Він сів і заплакав, кинувши: «Вже жінку і дітей теж заарештували. Я бачив, як їх проводили по коридору». Це, мабуть, тортурами його довели до стану галюцинацій. Бо нас на ту пору ніхто не заарештовував. Ми були вдома. А через місяць батька перевели у районну в'язницю міста Артемівськ. Мати кожної неділі їздила туди, простоювала на морозі (а вже була зима) по півдоби в черзі, щоб передати йому передачу. Часто було і таке. Простоїть ніч, змерзне, як крижинка, дійде до віконця, а їй і кажуть: «Передачу заборонено». Доводиться повертатися додому і готуватися до наступної неділі, щоб повторити все спочатку. Так їздила вона декілька разів і все даремно, аж поки не з'ясувалося, що батька переведено до обласної в'язниці у місто Сталіно (Донецьк).

Почала мати їздити і туди, до Сталіно, простоюючи добами і там. Для цього відпрошувалася, мінялася уроками з колегами по школі, бо за один день не встигала. Тисячі людей вистроювалися ланцюгом, щоб потрапити до заповітного віконця. А там знову знайоме «Передачу заборонено» і всякі лайки на кшталт: «Враги народа! Прочь от окна!»

Останній раз у матері прийняли передачу. Вона передала теплий одяг, шапку, кожух, валянки, бо ходили чутки, що репресовані скоро підуть на етап. А від батька одержала записку, буквально три слова: «Нічого мені не передавай». Це були його останні слова. Наступного разу, коли мама приїхала до Донецької в'язниці та підійшла її черга до віконця, матері сказали, що Василя Степановича Суярка у в'язниці немає — його послали у далекі табори без права листування. Ми тоді ще не розуміли, що це по-більшовицьки — смертний вирок.

І залишилися ми — я, брат і бабуся лише з мамою. І почалися у нас серйозні проблеми. Маму, яка на той час викладала математику у школі № 5 міста Костянтинівки, звільнили з роботи як дружину «ворога народу». Дирек-

тор школи В.В. Доценко, залишившись віч-на-віч з нею, сповістила новину — надійшов наказ із МіськВНО про звільнення, а від себе додала, що мати може ще попрацювати з тим, щоби виплатити їй всі зароблені гроші.

Пам'ятаю останній день роботи матері. Була субота. Як завжди вранці ми прибирали квартиру. Поставивши посередині кімнати фікус, пальму і троянди — тоді було модно тримати вдома такі рослини — ми мили їх, бризкаючи водою, яку набирали у рот. Ми з мамою були босоніж, у робочих халатах. Раптом у двері постукали і зайшов енкаведист і запитав чи тут мешкає Суярко Ганна Григорівна? І, не дочекавшись відповіді, запитав інше: «Она где? На работе?» — він звертався до мами, яку, мабуть, прийняв за хатню робітницю, які зазвичай працювали тоді у багатьох родинах. Мати завдяки якомусь глибинному відчуттю небезпеки, миттєво зорієнтувавшись, відповіла, що «хазяйка у школі». Ця фраза, спонтанна фраза, яку певно підказав Господь, врятувала їй життя. Бо енкаведист швидко вийшов і попрямував до будиночка двірника, мабуть, щоб перевірити, чи не виписалася мати з домової книги останніми днями.

Лише лічені секунди ми знаходилися у стані заціпеніння. А тоді мама почала діяти. Миттю перевдягнувшись, взяла портфель, поклала в нього деякі необхідні речі, віддала мені велику купу перевірених зошитів, а бабусі залишила трохи грошей і сказала: «Я їду. А зошити передай директору». Поцілувавши нас усіх, вона хутко вийшла, тихенько прикривши двері.

Коли я принесла зошити в школу і відчинила двері кабінету директора, зразу побачила енкаведиста, який приходив до нас. Він сидів за столом навпроти директора і про щось її розпитував. Я віддала зошити директору і, повернувши голову, зустріла пронизуючий наскрізь колючий погляд чоловіка у темно-сірому костюмі. Директор, тремтячим від хвилювання голосом, спитала: «А де мама? Вона прийде?» Я нічого не відповідала, опустивши очі і до болю

стиснувши пальцями бильця стільця. Жінка повторила запитання. А я так нічого і не відповідала. Голову заповнив туман, а перед очима повільно пропливали обличчя чужих мені людей, меблі, квіти у кутку кімнати і десь дуже-дуже далеко, як у мерехтінні згасаючої свічки, мамина постать, яка все віддалялася і віддалялася. Я вперто мовчала, не відповідаючи на запитання, а сама думала: «Нехай мене б'ють, катують, що завгодно роблять — я нічого не скажу». Так тривало хвилин з десять. Вчителі час від часу заглядали до кабінету директора, але вона просила їх не турбувати. А мене допитувала знову і знову. Але я продовжувала мовчати, і врешті-решт вона, мабуть зрозуміла, що отримати відповідь від мене не вдасться. Тоді вона легенько взяла мене за плечі, повернула обличчям до дверей і виставила у коридор.

Уроку з математики в цей день у нас не було і, коли прийшла на заміну вчителька біології, учні в один голос почали запитувати: «Чому не буде математики? Де Ганна Григорівна?» Біологічка з апломбом відповіла: «Її зняли з роботи». «За що?» — запитали діти. «Значить, заслужила» — була відповідь. Тон, яким відповіді це було сказано, вказував на те, що вчителька біології вважала себе лояльною до влади. Але за іронією долі наступної ночі заарештували чоловіка вчительки Павелковської (таке було у неї прізвище), а її саму, як і маму, теж звільнили з роботи.

Після від'їзду у невідомому напрямку матері, кожної ночі о другій годині до нас у двері стукали. Стукали ногами і кулаками, супроводжуючи це лайками і приклеюванням політичних ярликів. «Открывайте двери, враги народа, троцкисты-бухаринцы!» Це ми — тринадцятирічна дівчина, дев'ятирічний хлопчик і старенька бабуся були «троцкистами-бухаринцами»! Доводилося відчиняти і до нас завжди ввалювалося троє чоловіків, з червоними пов'язками на руках. Кожного разу вони були різні, але завжди чомусь троє. Це були комуністи-активісти, що співпрацювали з органами. Починався брутальний огляд приміщення, ни-

шпорення під ліжками, у туалеті, в кладовці. І одні й ті ж запитання: «Где мать?»

Ми мовчки спостерігали за всім цим, а вони лютували: «Все равно от нас не уйдет!»

Кожного вечора, в очікуванні страшного гуркоту в двері, ми втрьох сиділи, притулившись одне до одного. Ми були виснажені цими нічними візитами і геть вибилися з сил. Якось я спитала у бабусі: «Що мені казати, коли знову запитуватимуть про матір?» Бабуся сиділа, схиливши голову і, перебираючи великими пальцями рук, тихо відповіла: «Говори, що хочеш, дитино». І я вперше відчула, що стала дорослою і що складні життєві питання мені потрібно вирішувати самостійно, в душі у мене визріла ненависть до цих більшовицьких погромників. Одного разу я навіть спробувала поглузувати з них. На питання: «Где мать?» я вказала на туалет і вони кинулися туди. Але там нікого не було. Розлючені енкаведистські посіпаки ледь не побили мене.

У сусідів Вольських вже конфіскували всі речі, а жінку та дітей виселили з квартири. Ми переживали і чекали, що і нас спіткає така ж доля. Це могло відбутися зо дня на день. Але якось у дощову ніч приїхав на підводі мамин брат — дядько Василь, що був завучем у селищі Кіндратівка, за 15 кілометрів від Костянтинівки. Погрузивши деякі наші речі, він відвіз їх до себе додому. Це був героїчний вчинок з його боку, бо він загрожував йому не лише втратою роботи, але, цілком можливо, й арештом. До того ж він був ще і членом компартії. Деякий одяг та постіль ми з бабусею зв'язали у вузли та перенесли до Сільченків — хазяїв нашої колишньої квартири.

Буквально через два-три дні «активісти-погромники» знову з'явилися біля наших дверей. Але зараз вони були ще агресивнішими. З криками: «Убирайтесь прочь из квартиры, троцкисты-бухаринцы!», вони вигнали нас у холодну, осінню темряву.

Прихопивши дещо з речей, ми втрьох покинули свою квартиру. Густий холодний дощ рясно поливав землю.

Сильний, поривчастий вітер пронизував до кісток. Йти було майже нікуди. Перед ранком ми постукали до тітки Олі — батькової сестри і на декілька днів знайшли в них з чоловіком — Іваном Микитовичем — притулок. До себе вони нас забрати не могли, бо за це на них чекало б звільнення з роботи. То вони знайшли нам квартиру на околиці міста біля кладовища. Для мене це було жахливо тому, що я панічно боялася мертвих. Ще малою, коли чула похоронну музику, то тікала додому, накривала голову подушкою, щоб не було нічого чутно і лежала так доти, доки траурна процесія віддалялася. А ось зараз довелося мешкати біля самого цвинтаря.

Дядя Ваня на підводі привіз нам ліжко, постіль, дещо з посуду. Думали, що всі троє спатимемо на одному ліжкові, та це було неможливо. До того ж у сусідній кімнаті помирала стара баба, і через нашу прохідну кімнату весь час тудисюди бігали якісь люди, промовляли слово «обмивати», значення якого ми, малі, ще не розуміли. Дуже хотілося спати, але нам не давали. Якісь замотані у величезні темні хустки жінки весь час підсідали до нас, розпитуючи чому ми тут без батьків і де вони поділися. Ми розповідали заздалегідь вигадану версію, що батьки працюють у Краматорську і як тільки розрахуються з роботи зразу ж оселяться тут.

Бабуся зрозуміла, що поспати не вдасться і пішла з братом до своєї дочки — тітки Олі, а я повинна була залишитися тут. Я прилягла на ліжко, але заснути не могла. Тут до мене підійшла якась жінка. Можливо, це була хазяйка хати. Вона почала знову розпитувати, чому ми переїхали сюди, де наші батько з матір'ю, які у них прізвища? Я на всі запитання відповідала саме так, як ми домовилися з бабусею. Батько і мати — робітники. Скоро переїдуть працювати сюди, бо там немає роботи. Але щось у відповідях викликало в неї сумніви. Вона раптом голосно заявила, що, вірогідно, ми «троцькісти», підняла ґвалт. Прибігло ще декілька людей, і я навіть не встигла отямитися, як наші речі, ліжко, постіль — все в одну мить було

викинуто на вулицю, під проливний дощ. І мене, тринадцятирічну дівчину, вигнали з хати опівночі.

Обливаючись сльозами, я тремтіла від холоду, а ще більше від образи і страху. Побігла до тітки Олі, де були вже бабуся і брат. Тітка всю ніч не зімкнула очей, а вранці пішла у МіськВНО, де заявила: «Або забирайте дітей у притулок, або знімайте мене з роботи, бо діти репресованого брата у мене і їх нікуди дівати». Але, на диво, чиновник із МіськВНО сказав, що діти нехай живуть у неї і за це з роботи її не знімуть. Виявилося, що на той час більшовицький Молох вже трохи вгамувався людською кров'ю, і репресивна політика партії трохи змінилася. Так поселилися ми втрьох у тітки Олі та у дяді Вані.

Жили вони в особняку, в маленькій двокімнатній квартирі. З ними мешкала і мати дяді Вані — стара баба, якій було дев'яносто чотири роки. Мені запам'яталися кілька епізодів, пов'язаних з цією жінкою. Ось один із них. Підходив час виборів — перших виборів до Верховної Ради СРСР. Голосувати потрібно було всім обов'язково, хто мав право голосу, у тому числі і нашій бабусі. Перед виборами прийшли агітатори. Мені сказали, щоб я підготувала стару, — розповіла їй куди, кого і для чого обирають. Кожного дня, приходячи зі школи, я розповідала бабусі про це, а головне, що обиратимемо двох — одного на прізвище Стаханов, а другого на прізвище Застава. Та ось прийшли з урнами для голосування і запитали, за кого баба голосуватиме. Вона їм відповіла: «Царя обираємо — Стаханова». «Ну, а Застава хто такий?» — спитали люди з комісії. «Застава — то будівля така», — почули у відповідь. Ось такі траплялися курйози.

Голосувати треба було і моїй бабусі Марії. Але права голосу не мали члени родин репресованих. І ми з побоюванням ходили дивитися на списки — чи є її ім'я. Прізвище, ім'я та по-батькові бабусі у списках значилось, і то була радість. Адже, якщо людину позбавляли права голосу, як мою матір, то її автоматично оголошували ворогом народу.

Взагалі вибори наганяли на людей страх, саме тут відчувалася могутність репресивного апарату НКВС і незахищеність громадянина. Про тебе знали все. Ти ж не мав жодних прав, окрім одного (що було і обов'язком) — повністю підкорюватися лінії партії і у діях, і у думках, і у приватному житті. Зрозуміло, що в бюлетень вносилася лише одна кандидатура на одне депутатське місце — «від блоку комуністів і безпартійних», за яку повинні були голосувати всі 100% «виборців». До речі, такими вибори були аж до кінця 1980-х років.

Так ми і жили у тітки Олі та дяді Вані. Про матір нічого не було відомо. Де вона? Що робить? Чи не впіймали її енкаведисти? Чи жива взагалі? Я часто плакала ночами, згадуючи її, виходила на вулицю, у розпачі ставала босими ногами на сніг, дивилась на високе небо, бажала собі хвороби та смерті. Пам'ятаю, тітка Оля колись сказала мені: «Ну, що ти так вбиваєшся за мамою, за батьком так не сумувала!».

У школі я часто плакала на перервах — заходила за дошку (велику, чорну, що стояла на відстані від стіни) і тихенько, щоб ніхто не чув, плакала. Учні дуже співчували мені, на перервах біля мене не зчиняли галасу. Спочатку дехто з них намагався мене втішити, але зрозумівши, що це марно, залишили мене у спокої. І тоді я залишалася на перервах одна в класі — сам на сам зі своїм горем.

А як я ненавиділа енкаведистів! Пам'ятаю, я з такою ненавистю дивилася на одного офіцера НКВС у трамваї, що сидів обличчям до мене! У моєму погляді було стільки презирства, що він почав крутитися на своєму місці, а потім пересів на інший, спиною до мене. А може все це була лише моя дитяча фантазія?

Прийшла весна і ми одержали від мами першу вісточку — вона жива, зараз хворіє, але скоро приїде. Приїхала мама у травні — худенька, як дівчинка, замучена — важко було навіть упізнати її. Для нас з Сергієм це була така радість! Дивно, але її поновили на роботі. А згодом почали поновлювати на роботі всіх жінок репресованих. Щодо вчительок, то їх, зазвичай, направляли не в ті школи, де

вони працювали раніше. Маму теж хотіли призначити в іншу школу, але учні, яких вона вчила математиці, здійняли цілий бунт. Юрбою, до якої входили учні з різних класів повалили до МіськВНО і почали вимагати, щоб Ганну Григорівну повернули до них. Не знаю, що відіграло роль, чи ця учнівська демонстрація, чи щось інше, але мати повернулася у свою школу № 5.

Нам ніде було жити. Маленька квартира тітки Олі, яка складалася з однієї кімнати і кухні, не вміщала сімох людей. Та й їздити на роботу матері було незручно — далеко з околиці до центру міста. На допомогу прийшла директор школи, з сином якої мати безкоштовно займалася математикою. Через свого чоловіка — директора заводу «Автоскло» — вона домоглася, щоб нам виділили малесеньку кімнату у «комуналці», де ми змогли поставити лише одне ліжко, табуретку та стіл. Ми з мамою поселилися тут, а бабуся з Сергійком залишилися жити у тітки Олі. Так і жили доти, доки тітка і дядько не купили приватний будинок. Вони забрали нас до себе, виділивши нам простору кімнату, в якій ми могли нормально спати та займатися кожен своєю справою. До того ж в них був свій двір і невеликий садок.

Згодом, коли вже минуло багато часу після того страшного 1937-го року, мама розповіла про її митарства, пережиті після втечі з Костянтинівки. Після того, як енкаведист, що прийшов її заарештувати, вийшов, подумавши на неї, що то хатня робітниця, мама вирішила, що треба тікати — їхати до Києва в Міністерство освіти, щоб з'ясувати, чому її звільнили з роботи. Вона ж вважалася одним з кращих викладачів математики, була членом міськвиконкому. Оскільки мати усвідомлювала, що ледь не потрапила у залізні пазурі НКВС і лише дивом вислизнула з них, вона зрозуміла, що її будуть усюди шукати, а в першу чергу — на вокзалі. Тому і вирішила до вечора пересидіти у знайомих — спочатку в одних, а потім в інших — а коли стемніло, пішла у супроводі дяді Вані до станції Магдалинівка, де і сіла на київський потяг.

У Києві відразу пішла до Міністерства освіти. Але коли спитала у швейцара, як потрапити до міністра Затонського, той замахав на неї рукою і, злякано озираючись, пошепки на вухо сказав, щоб це прізвище ніде не називала — він заарештований як ворог народу. Тоді мама запитала, чи може вона потрапити до його заступника, але у швейцара була та ж сама реакція і ті ж пояснення. У Міністерстві був переполох — по ньому пройшла хвиля арештів.

Врешті-решт мати таки потрапила до якогось із заступників міністра. Спитавши на підставі чого її звільнено зі школи і як вона має утримувати двох дітей і свекруху, мати одержала розпливчасту відповідь, з якої зрозуміла, що цю хвилю репресій треба перечекати. Зрозуміла також, що їй треба буде деякий час пересидіти у «підпіллі», зникнути з поля зору репресивних органів. Вона вирішила поїхати до сестри батька — Галини, що жила у містечку Остер, за 75 кілометрів від Києва. Приїхала, розповіла про все, пожила тиждень, виходячи на двір лише вночі. А на восьмий день батькова сестра сказала їй: «Пробач, але я не можу тебе тримати у себе вдома. У мене сім'я, діти і якщо дізнаються, що ти тут, мене і чоловіка виженуть з роботи, а то і заарештують». (Вони вдвох були вчителями). Мама, проковтнувши сльози, зібралася і вночі поїхала від них. Спочатку до Києва, а звідти — у Суми, де її сестра Паша працювала акушеркою, а сестрин чоловік інженером-хіміком на заводі.

Тітка Паша прийняла маму, не зважаючи на те, що у її чоловіка — В'ячеслава Павловича — батько був священиком і вони кожну хвилину перебували у почутті страху. До Сум вони переїхали декілька місяців тому з міста Рубіжного на Луганщині. Точніше, не переїхали, а втекли, бо В'ячеслава Павловича там повинні були заарештувати. І тільки великий досвід і обізнаність у своїй інженерній справі врятували його.

На хімічному заводі у Рубіжному готували до випуску фарбу кольору «хакі» для танків. Замовлення було терміновим. Випробування повинно було відбуватися у присут-

ності представника Міноборони — «воєнпреда». За декілька годин перед цим В'ячеслав Павлович (він сам не був причетний до виготовлення фарби — її готували в іншому цеху) запитав директора чи перевірявся колір фарби крізь бінокль? Виявилося, що ні. А коли перевірили, то картина була жахливою — фарба виглядала червоною! Директор став білим, як стіна. Для нього це означало одне — розстріл. Але вчасне попередження врятувало репутацію заводу, а головне — життя директора. За нагоди директор віддячив і В'ячеславу Павловичу. Невдовзі, коли до особового відділу заводу надійшло повідомлення з НКВС про запланований арешт інженера Золотова В.П., директор, порушивши таємницю, викликав В'ячеслава Павловича і сказав, щоб той негайно розраховувався і за півдоби виїхав із сім'єю з Рубіжного. Разом з цим попередженням він дав йому рекомендаційного листа до директора заводу в Сумах. Довелося залишати всі свої речі та мерщій тікати з Донбасу, взявши з собою лише дві валізи з найнеобхіднішим.

Наближалися вибори до Верховної Ради. Керуючі будинками суворо перевіряли всіх проживаючих у них мешканців. Тому матері просто неможливо було залишатися у квартирі сестри. Тоді тітка Паша розповіла про маму своїй приятельці — завідуючій гінекологічним відділенням. А та, вислухавши, сказала: «Давайте положимо її до лікарні». Так мати опинилася у лікарні. Та вона й насправді була хворою, бо після арешту батька зробила аборт і довго хворіла.

Настав день голосування. Скриньки для бюлетенів носили по палатах. Всі, хто мав право голосу, був занесений у списки і мав одержати бюлетені заздалегідь. Але ж у матері бюлетеня не було, як не було її й у списках. А це — арешт. Щоб уникнути цього, перед тим, як агітатори занесуть скриньку до палати, де лежала мама, завідуюча викликала її до свого кабінету. Там мати й пересиділа, доки виборча комісія не залишила лікарню.

Так, дякуючи сміливості та порядності добрих людей, своїй інтуїції та витримці, мама й залишилася на волі. А могла

би піти по етапу за своїм чоловіком, як сотні тисяч інших жінок репресованих тільки через те, що вона «Ч.С.» — член сім'ї ворога народу. Діти у таких випадках потрапляли до спецпритулків і здебільшого вже ніколи не бачили своїх батьків.

Наша родичка — мамина двоюрідна сестра Віра Герасько теж потрапила на Печору за статтею «Ч.С.». Її чоловіка — вченого-хіміка, який перед цим написав книжку з хімії, але не встиг видати, було заарештовано і розстріляно в 1937 році, а двадцятидворічну Віру, яка на той час мала вже двох дочок (одній — три роки, другій — рік), відправили до концтабору. Дочок хотіли відправити у притулок, але сестра Віри — Алевтина — взяла їх на утримання і присвятила їм своє життя, через що не влаштувала свого особистого. Через вісім років Вірі дозволили повернутися додому, бо вона стала повним інвалідом через хворобу суглобів. Дізнавшись про повернення Віри, я поїхала провідати її в місто Дружківку. Коли я зайшла в кімнату, то побачила людину, зовсім не схожу на ту красиву, квітучу Віру, якою вона була раніше. У ліжку сиділа виснажена, дуже схудла жінка, яка майже не могла пересуватися, бо через хворі суглоби тіло закам'яніло, лише руки могли ще рухатися. То вона допомагала готувати страви, чистила картоплю, буряк і кришила їх на дощечці, яка лежала у неї на колінах. Мене вразили її очі. Здавалося, що на всьому обличчі були лише одні очі — величезні, блакитно-сірі, в яких можна було прочитати бездонну тугу і в той же час — любов до життя. Вона мені сказала: «Я безмежно щаслива, що бачу своїх дочок. Вони вже великі».

Від Віри я дізналася про її митарства. Привезли їх, таких само жінок, як вона, засуджених за статтею «Ч.С.», на північ, та ще й взимку. Викинули просто на сніг. Не було навіть бараків. Ув'язненим самим довелося ночами будувати землянки, бо вдень — робота на лісоповалі. Спали спочатку просто на холодній земляній підлозі — там вона і захворіла на ревматизм. Багато з них не витримали

і померли. Трохи згодом побудували бараки. Навіть у таких умовах організували самодіяльність. Вона мала гарний голос, співала. У листах до свого батька запитувала, чи не засудить він її за те, що вона співає в неволі. Розповідала, що за роботу раз в місяць давали якусь мізерну платню, але її відбирали «кримінальники». Стоїть біля каси карний злочинець і відбирає (з відома табірного начальства) гроші. Важкі умови життя, непосильна праця, знущання кримінальників та табірного начальства надломили її тіло і душу. І як тільки родичі не намагалися лікувати її будь-якими методами, в тому числі і лікувальними грязями Слов'янська, все виявилося марним. Жила Віра не довго.

Знов про наше з мамою життя. Щоб сім'я не зазнавала злиднів, мати працювала з ранку до ночі: у школі, у вечірньому технікумі і ще на якихось курсах. Були дні, коли ми з нею навіть не бачилися. Лягали спати, а її ще не було, прокидалися — вона вже пішла. А ночами мама часто сиділа над купами зошитів, перевіряючи домашні та контрольні роботи. А ще ж треба було готуватися до обов'язкових політзанять. Пам'ятаю, як вона, втомлена, перед сном, лежачи у ліжку, брала до рук книжку Маркса і читала «Маніфест»: «Ходить примара по Європі, примара комунізму». На цьому засинала. Наступного вечора починала знову з цієї фрази, але очі змикалися, книжка випадала з рук. Сон переборював високі ідеали комунізму.

Бабуся, мати батька, так і не залишила невістку в біді, хоча могла би жити спокійніше та забезпеченіше у своїх дочок. Вона багато в чому допомагала матері, дуже любила нас, дітей, особливо малого Сергія. Бабуся напам'ять знала майже весь «Кобзар» Шевченка. Коли Сергій вчив вірші, що задавали в школі, вона часто підказувала йому, не дивлячись у книжку. Бабуся легко спілкувалася з людьми, які були різні за фахом, освітою та соціальним станом. Це вказувало на її природний інтелект. До того ж вона була дуже гостинною — хто би не прийшов до нашої хати, не відпустить, не почастувавши чим-небудь.

У 1939 році, так і не дочекавшись свого сина з більшовицької неволі, бабуся померла. Їй було 64 роки. Померла від хвороби серця у мами на руках — пішла горлом кров. Залишилася у мене в пам'яті бабуся: сидить у сумній позі з нахиленою головою, вся заглиблена у себе і думає тяжку думу про свого коханого сина: «За що йому така доля?» Це питання не давало їй спокою, а всі її сподівання були спрямовані на зустріч із ним. Пам'ятаю, зайшла якось у двір циганка, попросила щось дати. А бабуся їй: «Поворожи на мого сина, чи побачуся я з ним?» Циганка поворожила й втішила стару тим, що незабаром побачиться вона зі своїм Василем, та не сказала, що це відбудеться «на тім світі».

Не лише бабуся, але й мати чекала батька. Заміж не виходила, відмовляючись від пропозицій розумних, освічених, гідних чоловіків. Вірила, що батько живий і колись повернеться. Так дожили ми до 1941 року, коли у другій світовій війні запалала полум'ям Україна.

21 червня у нас, десятикласників, був випускний вечір. Нам видали атестати. Я одержала атестат відмінника. Учителі вітали нас, запитували, де думаємо продовжувати навчання, який вибираємо фах. Я хотіла стати геологом. Один із учителів, викладач російської мови Цимбал, відмовляв мене: «Вам, такій тендітній, треба йти в Мічурінський інститут, працювати в саду, серед квітів, геологічна спеціальність — чоловіча. Пошлють у Сибір — там холод, бруд — вся романтика зникне». Але я і слухати не хотіла, бо мала надію, що в далекому Сибіру мені пощастить хоч щось дізнатися про батька. І якщо не зустріти його живим, то хоч побачити місце, де він знайшов останній притулок. Звичайно, це були дитячі ілюзії.

Частина II

Війна. Окупація

Способи виживання. (Не губити людську гідність!)

Війна! Це страшний період, наповнений різними епізодами, коли наше життя буквально «висіло на волосинці»: через бомбардування, через конфлікти з німцями-окупантами. Нерідко ми «ходили по лезу бритви». Я називаю цей період життя «епохою», бо здавалося, що він тягнувся не рік-два, а цілу вічність.

Про початок війни ми дізналися під час випускного балу. На світанку, десь о п'ятій годині ранку, до школи прибігла перелякана на смерть, вся у сльозах дружина директора школи Донцова і повідомила, що почалася війна з Німеччиною. Бомбили Київ. На кордоні ведуться оборонні бої.

Ми, учні, не зважаючи на це, після балу на світанку пішли бродити по місту. Війна війною, але у нас свято. По правді сказати, великого страху ми не відчували. Нас завжди, з пелюшок, привчали до того, що ми найсильніші у світі, наша Червона Армія непереможна, що під мудрим керівництвом комуністичної партії й особисто товариша Сталіна будь-якого ворога буде розгромлено на його ж території.

О дванадцятій годині дня, трохи відпочивши від веселощів, ми, випускники, домовилися зібратися у міському парку. Пам'ятаю, як з гучномовця линув громовий голос диктора центрального радіо Левітана, який сповіщав всіх про те, що почалася війна, що «вероломный враг» напав на нас, що бомбили столицю України Київ і ще декілька міст. Ось тут святковий настрій як рукою зняло.

У найближчі дні оголосили мобілізацію хлопців 1922-1923 років народження — серед них і моїх колишніх однокласників.

Вечорами ми збиралися в парку, біля танцмайданчика. Танцювали танго, вальс-бостон при синьому маскувальному освітленні. Деякі з хлопців виблискували своїми поголеними головами (допризовників стригли «наголо»). Війна, яку ми тоді ще не бачили і не розуміли яке це лихо, була десь там, далеко, а тут ми танцювали, і нам було добре. Перед закінченням танців я вийшла за межі танцмайданчика і зразу ж біля мене опинився мій однокласник Олексій Лукаш. Ми, навіть не глянувши один на одного, підкорюючись якійсь невідомій силі, пішли стежкою, залитою місячним сяйвом. Над нами чорніло високе, усіяне зірками небо, а з танцмайданчика долинали звуки танго. Боже! Як це було романтично! Ми йдемо, а Олексій наспівує мені слова танго: «У меня есть сердце, а у сердца песня, а у песни тайна, тайна — это ты». Я у відповідь теж продекламувала щось із Лесі Українки. Ми подобалися один одному, але ніколи не говорили про це. На уроках української літератури, коли вивчали «Лісову пісню», Олексій на перерві називав мене Мавкою, а коли на уроці наші погляди зустрічалися, ми червоніли, а мене немов пронизувало електричним струмом.

Олексій жив з матір'ю. Батька і старшого брата репресували у 1937 році, а мати, вже немолода, хвороблива жінка, працювала на заводі робітницею. Колись Олексій захворів і ми, учні, пішли його провідувати. Мене вразило те, наскільки бідно вони жили. У кімнаті комунальної квартири стояв дерев'яний тапчан, вкритий самотканою ковдрою, та залізне ліжко, на якому лежав хворий. Посеред кімнати стояв стіл, дві табуретки. На столі лежали олівці, фарби, аркуші паперу з малюнками. Малював хлопець гарно. На стіні дві саморобні полиці. На одній стояли книжки, а на другій — посуд. Доповнювала інтер'єр

шафа для одягу. Судячи з його завжди блідого обличчя, харчувалися вони з матір'ю погано. Очі в Олексія були завжди сумними і задумливими — неначе десь у глибині своєї душі він відчував, що жити йому доведеться недовго. Так і сталося — Олексій пішов з життя у 16 років, загинувши на фронті як доброволець.

Невдовзі, після того, як оповістили про початок війни, депортували всіх німців, які жили споконвіку в цих місцях. Це були нащадки німців-переселенців, які оселилися тут ще за часів Катерини II. Вони жили окремими поселеннями на околиці м. Костянтинівки. Їм дали лише близько доби, щоб зібратися і взяти найнеобхідніші речі. Я ходила дивитися: зігнали всіх — жінок, дітей, чоловіків. Все, що люди приготували везти з собою, відібрала міліція, залишила лише невеликі валізи. Жінки плакали, діти кричали, валялися пухові подушки, теплі стьобані ковдри і всякі інші домашні речі. Тут був і хлопець моєї подруги Лариси. Високий, білявий, синьоокий, стояв блідий, мов стіна, і говорив: «Невже мене вважають за ворога? Я народився та виріс на цій землі, батьки і діди теж. За що така недовіра?» Їх вивезли у Сибір. Там були такі тяжкі умови життя, через які багато хто залишився навіки лежати в сибірській землі. Лариса розповідала, що і цей хлопець там помер.

А по радіо лунали зловісні звістки від «Совінформбюро». Наші частини відступали по всім фронтам, залишаючи одне місто за іншим. Ось уже і Дніпропетровськ здали. Отже зо дня на день окупантів слід чекати й у нас. Піднялася паніка. Вона посилювалася кожного разу коли повз Костянтинівку проїжджали поїзди з евакуйованими людьми. Усім хотілося втекти від неминучого — тепер це вже всі розуміли — зустрічі з німцями. Швидко знецінилися гроші, а прилавки в магазинах поступово пустішали. Ми жили біля вокзалу і бачили, як люди, яких евакуювали, за будь-які продукти платили неймовірні гроші.

Багато хто з мешканців Костянтинівки вже евакуювалися: в першу чергу від'їжджало міське начальство — працівники міськкому партії, а також ті, хто займав високі адміністративні посади. Виїжджали залізницею, машинами, навіть підводами. Одержала евакуаційний лист і мамина подруга — Надія Дмитрівна Підгайна, колишня вчителька історії, а згодом на той час — лектор міськкому партії. Мама хвилювалася, ходила всюди, просила, щоб і нам дали евакуаційний лист. Та звичайній людині одержати документи на евакуацію було неможливо. Мамі дали документ днів за десять до приходу німців, коли вже виїхати з міста було неможливо. Та все-таки мамі, брату та мені, з рюкзаками за плечима, в яких були найнеобхідніші речі, вдалося сісти на потяг, який прямував на схід. Не встигли ми від'їхати від Костянтинівки кілометрів на тридцять, як біля станції Магдалинівка потяг почали бомбити німецькі літаки. Бомби влучили у декілька вагонів на початку потягу, вони загорілися і чорний дим над ними піднявся високо в небо, а з інших вагонів люди розбіглися хто куди. Ми попрямували до Магдалинівки. Тут нам дали притулок добрі люди, а через два дні ми пішки повернулися додому, де залишилася тітка Оля зі своєю свекрухою. Тривога та безпорадність охопили нас: що робити, куди подітися, чи вже нехай доля вирішує, що з нами буде далі?!

Ми боролися за життя. Щоб не померти з голоду, обмінювали речі, які залишилися у нас, на продукти харчування. Саджали, відшукавши вільний клаптик землі за містом, кукурудзу, соняшник, городину. А потім все літо й осінь їздили з «тачкою» (возик на двох колесах), збирали врожай, а також кукурудзиння і соняшничиння, яке міняли на їжу або використовували на паливо. Мій молодший брат одного разу спитав: «Олеся, а ти уявляєш собі, що ми доживемо до того часу, коли не будемо возити за собою тачку?» Ми були голодні, але ніколи не втрачали людської гідності.

Справжню війну, з її страшними наслідками ми побачили, коли на нашій станції розвантажили цілий ешелон з пораненими. Вони лежали на ношах. Дехто був без ніг і без рук. Ми жили біля станції і з подругами бігали дивитися на них. А після цього, сповнені співчуття, пішли розшукувати військовий шпиталь.

Шпиталь влаштували у приміщенні школи. Ми з подругою Ларисою знайшли головного лікаря — нею виявилася наша місцева лікарка-отоларинголог Яковлева, сестра нашого шкільного товариша Володі Яковлева. Почали просити її щоб нас забрали в армію. А вона подивилася на нас і каже: «Дівчатка, що ви можете робити?» Ми зніяковіли і сказали, що можемо носити ноші, готувати приміщення для поранених, доглядати за ними. Лікарка усміхнулася і сказала, щоб ми йшли додому, бо в них є досить такого персоналу, як ми — але більш дорослих і більш досвідчених. «Ви ще такі молоденькі, на війні покищо обійдуться і без вас».

Війна швидко наближалася до нас. Забирали до армії всіх чоловіків. Мобілізували і мого дядю Ваню. Незважаючи на те, що йому було вже 56 років, забрали до інтендантських частин. Ще у Першу Світову війну він у чині офіцера воював з німцями, потрапив у полон і йому запам'яталася на все життя їхня жорстокість, бо полонених вони морили голодом. Життєвий досвід та передбачливість дяді Вані дуже допомогли нам. Як тільки почалася війна він зорганізував нас вирити щілину в саду для схованки, яка захищала не тільки від бомб, але деякий час служила навіть оселею.

Дядя Ваня пішов на фронт і нас залишилося п'ятеро: мама, я, брат Сергій, тітка Оля та старенька немічна її свекруха. У останні дні перед відходом радянських військ з міста було підірвано заводські цехи і знищено все, що могло стати в нагоді окупантам. Але якась розумна людина з командування дала розпорядження не палити елеватор.

Організували роздачу зерна, точніше «продаж» за копійки людям. Пам'ятаю, хтось постукав до нас у вікно і сказав, щоб брали мішки, гроші та мерщій на елеватор — там продають пшеницю. Ми з мішками швиденько побігли туди. У черзі стояли тисячі людей, яким солдати насипали зерно у мішки, сумки, відра. Ми теж стали у чергу та буквально за якусь мізерну суму купили 6 мішків зерна, потім знайшли дядька з підводою, і він нам за частину зерна перевіз мішки додому. Тітка Оля скомандувала закопати пшеницю у землю. Більшу частину зерна засипали у двадцятилітрові скляні балони і закопали в саду, а решту лишили так, щоб їсти зараз. Як це зерно врятувало нас від голоду! І добре, що більшу частку його було закопано, бо німці незабаром ходили по дворах і забирали зерно, яке знаходили у людей. Так що сумний досвід колективізації та пов'язаного з нею переховування продуктів став у нагоді!

Ще до приходу німців ми залишилися без притулку. Напроти нашого будинку, біля залізничної колії вивантажили вагон піроксиліну. Німці були зовсім близько, і наші військові, яким було наказано скинути цей вибухонебезпечний матеріал у річку Торець, не встигли цього зробити та підірвали його на місці. Перед цим до нас прийшов червоноармієць і сказав, що буде сильний вибух і треба закрити ставні, а краще — спуститися до льоху. Оскільки льох у нас був у будинку, ми побігли до сусідів через двір, де був капітальний підвал з подвійними дверима. Одні двері були зовні, а другі на глибині 3–4 метрів. До них вели цегляні східці. Мама сіла біля самих дверей, притулившись до них боком і ногою. Через деякий час пролунав страшний вибух. У якусь мить ми побачили заграву і обидві двері, зовнішні та внутрішні, полетіли прямо на нас. Маму сильно вдарило по нозі та відкинуло вбік.

Коли ми вибралися з підвалу, побачили страшну картину: дверей і вікон у будинках не було. Тріски від них біліли на гіл-

ках високих дерев. На нашому будинку цегла, якою його було обкладено, відділилася від дерев'яних балок, замість дверей і вікон — зяють дірки, а стеля у кімнатах провисла, як гамак. Біля входу в будинок, головою до нас лежала вбита 94-річна бабуся, свекруха тітки Олі, а біля неї — викинута повітряною хвилею ікона святого Пантелеймона. Я ніколи не бачила у бабусі цієї ікони, бо влада під страхом кари забороняла молитися Богові. А вона ховала її десь у себе і, очевидно, молилася за свого сина Івана. Пам'ятаю, як вона кожного червоноармійця, який заходив на подвір'я, запитувала: «А ви не зустрічали мого синочка Івана? Він такий красивий, гарний, як царьок, мій синочок Іван?»

Перед вибухом я довго вмовляла бабусю піти з нами до підвалу, але вона не погодилася. Я навіть червоноармійця, який попереджав про вибух, просила, щоб він умовив стару піти з нами. Але все було марно, вона відповіла, що нікуди не піде і німця у хату не пустить. Червоноармієць заспокоїв мене і порадив закрити ставні, щоби не потріскалися вікна. Він, мабуть, і сам не підозрював, що вибухова хвиля буде такою потужною. А вона була страшною. Шматки рейок після вибуху знаходили на відстані 300–400 метрів від залізничної колії.

Не встигли ми отямитися від усього, що тут відбулося, як з'явилися злодії. Із шафи через дірку у віконному проломі залізним гачком хтось почав тягти одяг. Рукав від плаття за щось зачепився і злодій відірвав його. Це був чоловік середнього росту у спецівці. Я підійшла до вікна і сказала йому: «Як вам не соромно! У хаті вбиті, а ви займаєтесь такими речами, грабуєте. Якщо вам треба, то зніміть одяг і заберіть, а відривати рукавів не треба». Злодій швиденько зник.

Вечоріло. Прийшла сусідка Дар'я Минівна, дуже розсудлива літня жінка, і сказала, що сьогодні ж треба поховати бабусю, бо хто знає, що буде завтра. Знайшли якогось старенького чоловіка, і він викопав яму прямо у дворі, в

кінці саду. А ми з сусідкою завернули тіло в ковдру, поклали зверху ікону та на двох дошках опустили в могилу. Так мені довелося вперше в житті приймати участь у похоронах.

Наші військові частини остаточно залишили Костянтинівку і відступили на схід. Настало безвладдя. Хтось хотів кудись бігти, хтось просити у когось захисту, а дехто розмірковував, як буде пристосовуватися до нової влади. Ми, пригнічені невідомістю, чекали розвитку подій.

Німецькі частини з'явилися несподівано. Наче з-під землі виросли мотоциклісти, і вже потім долинув гуркіт моторів. У чіткому порядку вони мчали вулицями, здіймаючи куряву. На кожному мотоциклі — кулемет, дуло якого постійно рухалося у різні боки, вишукуючи мішені. За мотоциклістами йшли шеренги піхоти. Коні тягли невеликі, легкі гармати. Війська вермахту зайняли місто протягом доби. Пострілів майже не було. Лише де-не-де лунали короткі автоматні черги. Місто вимерло, у перші дні окупації на вулицях майже не було перехожих. Та цікавість перемагала страх, і люди почали виходити зі своїх помешкань. А незабаром місто потроху почало оживати.

Перше, що зробили німці, це відібрали у нас пшеницю, яку ми не закопали в землю. Прийшов жандарм і сказав, що йому відомо, що ми з елеватора привезли пшеницю. Знайшов він пів-мішка у зруйнованій літній кухні і все розпитував, чи не заховано десь іще.

Деякий час ми жили у щілині. Туди, передусім, віднесли портфель з документами, фотографіями, а також деякі книжки, постіль і одяг. Але стало холодно. Ми не могли зігрітися ні вдень, ні вночі, почали шукати квартиру. Нам порадили звернутися до вчительки, що жила одна у великому будинку, у якому було п'ять кімнат. Коли ми прийшли нещасні, замерзлі, то вона з нами поговорила лише на ґанку, не впустивши навіть у коридор, бо в неї, як вона сказала, в будинку була «предельная чистота». А нам так хотіло-

ся побути у теплому житлі, хоч декілька хвилин! Натомість жінка запропонувала нам літню кухню, що знаходилася у дворі. Ми погодилися, але жити там нам прийшлося недовго, бо скільки б ми не топили, звідусіль дуло.

Насувалася зима, холодна зима 1941 року. Мама від когось узнала, що за три вулиці від нас половина будинку, з якого евакуювалася сім'я головного архітектора міста, вільна, а другу половину займає їхня далека родичка з двома доньками. Ми і поселилися там.

Німці зміцнювали свою владу. У центрі міста організували комендатуру, а при ній — редакцію газети, у якій працювало і два наших вчителя — російської та української мови. У останнього жінка була єврейкою і він, щоб урятувати дружину, пішов працювати до окупантів.

З перших днів окупації пішли чутки, що євреїв будуть арештовувати. Ми з мамою пішли до знайомої єврейської сім'ї на прізвище Зіцер, з якою багато років жили по-сусідству в одному будинку. Сім'я складалася з трьох осіб — чоловіка, типового єврея, чорнявого і горбоносого, його дружини та її сестри. Обидві жіночки були білявими та зовсім не схожими на єврейок. Мати почала вмовляти жінок, щоб вони все покинули і кудись пішли, хоча б у село до наших знайомих. Але вони навіть гадки не мали, що їх можуть стратити. Усім євреям пообіцяли, що їх вивезуть до Палестини. З собою німці дозволяли брати лише невеликі вузлики з цінними речами. Такі об'яви німецької влади були розклеєні по місту.

Зіцер до революції був багатою людиною — власником готелю. Тому навіть мріяв про те, що німці, на відміну від більшовиків, повернуть йому його майно. Отже наші вмовляння залишилися для цих людей «порожнім звуком». Вони навіть глузували з нашого страху, аргументуючи тим, що єврейська громада збирається хлібом-сіллю зустрічати представників окупаційної влади.

Але як вони жорстоко помилилися! Через деякий час колони євреїв з вузликами у руках під вартою есесівців потяглися до вантажівок на площі, а звідти не у Палестину, а до яру між Костянтинівкою і селищем Кіндратівка, де усіх стратили. Дорослих розстріляли, а дітей в машинах задушили газом. Якось розповідали, що дивом залишилася живою одна дівчина-єврейка з чудовою чорною косою. Німець, який розстрілював, наказав їй впасти ще до пострілу і залишив таким чином її живою. Але чи було це правдою?

Німці відразу ж запровадили комендантську годину. Почалося вербування до Німеччини. Всюди були розклеєні відповідні листівки та газети, у яких описувалося прекрасне життя східних робітників-«остарбайтерів» у Німеччині. Мати почала хвилюватися, що забрати можуть і мене. Вона почула, що забирають лише незаміжніх, і десь дістала мені довідку, що я одружена з якимось Яковенком — це була цілком вигадана особа. Через півроку німці організували фельдшерсько-фармацевтичну школу для молоді, учнів якої до Німеччини не забирали, тому багато хто з молодих людей, серед яких були й мої товариші, слухачами вступили до неї. Тут наші вчителі з десятирічки та місцеві лікарі-жінки викладали хімію, латинську мову, гігієну, фармакологію, основи медицини різних галузей. Декілька разів німці влаштовували облави під час занять, когось шукаючи. Я навіть бачила, як якісь хлопці втікали від поліцаїв, що проводили облаву. Хлопці були немісцевими, тому я їх не знала. Хто вони і з якою організацією пов'язані, мені невідомо й зараз.

Фельдшерська школа існувала недовго. Нашвидкуруч нам видали посвідчення про її закінчення та присвоєння звання фармацевта-асистента. Щоправда, від школи, крім того, що нас не забирали до Німеччини, була ще деяка користь. Я навчилася писати рецепти, запам'ятала дещо з латині, особливо: «Homo homunis lupus est», та ще як готувати Ungentum Vilkinsoni (мазь від чесотки).

Пам'ятаю, як ми вивчали скелет людини, особливо багато кісток було на зап'ясті, на черепі, на ступнях ніг. Моя подруга, яка жила поруч, дуже захоплювалася медициною, навіть додому у торбині носила кістки, щоб кожну кістку запам'ятати, як вона називається латинською мовою. Після війни вона закінчила медінститут і стала лікарем.

Життя було страшне і ми боролися за виживання будь-якими способами. Намагалися захопити вільний шматочок землі та засадити його городиною. Пам'ятаю, навесні тітка Оля (а вона у нас була основним агрономом) прийшла від знайомих і скомандувала: «Швиденько збирайтеся, там сусіди зайняли землю біля річки під город і нам залишили грядку. Посадимо картоплю з лушпайок».

Земля була такою, що ніякою лопатою скопати її було неможливо — це земля якої, мабуть, ніколи не торкалися ні плуги трактора, ані лопата. Ми, в основному брат Сергій, продовбали ямки, трохи спушили в них землю і посадили лушпайки, а восени зібрали картоплю завбільшки як кулак, по відру з кожного куща.

Дивує, що всі люди у той час голодували, але один в одного нічого не крали. Що їх стримувало? Чому ж тепер, коли люди можуть дозволити собі нормально харчуватися, не те, що в роки війни, на городах, дачах все крадуть. Мабуть, тоді стримував страх перед смертю, що підстерігала на кожному кроці. Цей страх об'єднував людей.

Основною культурою, яку ми вирощували і споживали, була кукурудза, а насіння соняшника вважалося делікатесом. Ми його лускали, а німці називали його «русским шоколадом». Кукурудзу ми переробляли на крупу, з якої варили мамалигу, і на борошно, яке змішували з буряком і пекли прямо на чисто вимитій плиті без олії і жиру. Виходили так звані «маторжаники». Кукурудзу мололи примітивним способом, на власній крупорушці, яку колись батько, граючись, сконструював і зробив на заводі,

не думаючи, що вона нам так знадобиться. Крупорушка була компактна, легка, невеличка за габаритами, а замість кам'яних жорен у неї були стальні пластинки. На ній можна було перемолоти зерно як на крупу, так і на борошно, змінюючи пластинки. Вона чудом збереглася у тітки, а тепер була безцінною знахідкою, бо нею користувалися не тільки ми, а й усі знайомі, навіть ті, що жили далеко від нас, у центрі міста.

Процес переробки і підготовки до споживання городини був трудомісткий. Але найтяжче було перевезти врожай з городів, розташованих в різних місцях. Отож я і брат Сергій з тачкою не розлучалися.

Одного разу йдемо ми з порожньою тачкою на город за врожаєм, аж тут — румунський офіцер з денщиком. Денщик тягне дві величезні валізи. Офіцер зупинив нас і наказав денщику покласти речі на наш возик, а нам — везти їх. Я зразу ж кинула ручку. Сергій зробив те ж саме. Офіцеру я сказала німецькою мовою, що ми не його раби і возити валізи не збираємося. «Не ти, а ось він», — офіцер ткнув пальцем у бік брата. Я відповіла, що і він не везтиме. Офіцер розлютився, схопився за кобуру, але кобура, як виявилося, була порожньою. У цей час із сусіднього двору вийшов німецький офіцер високого рангу, якому румун повинен був віддавати честь. Ми з Сергієм скористалися цим і швиденько покотили свого возика геть за місто.

Незабаром у нас вдома відкрилося «підприємство» і наш бюджет став трохи поповнюватися. Мама зустріла Федора Івановича Сільченка, на квартирі у якого ми прожили багато років. Він працював на металургійному заводі майстром ливарного цеху, а зараз застосовував знання зі своєї спеціальності у боротьбі за виживання. Федір Іванович сказав матері, щоб прислала до нього Сергія — він навчить його виливати ложки з алюмінію. Брат швидко засвоїв усі тонкощі цієї майстерності та почав працюва-

ти сам. Алюміній збирав на зруйнованих заводах. Зробив потрібні формочки у піску і робота пішла. Вугілля збирали біля залізничних колій. Тітка Оля розпалювала «до червоного» плиту, а Сергій розтоплював і виливав у форми алюміній. Потім мама, тітка Оля і я чистили і шліфували ложки, доводячи їх до потрібної кондиції. Моїм обов'язком було міняти ложки на продукти харчування. Доводилося ходити околицями міста або приміськими селами і пропонувати свій товар. Ця процедура для мене здавалася дуже принизливою. Стукаєш у вікно, піднімається занавіска, показується чиясь голова. Запитую: «Вам не треба ложки?» «Ні», — занавіска опускається. Іду до іншої хати. А інколи запрошують у хату, роздивляються (а ложки були різної форми), вибирають і запитують: «А що тобі треба?» Я кажу: «Що дасте». Вдавалося обміняти ложку на молоко, шматок гарбуза, а іноді і скибку хліба. Усякі випадки траплялися під час цих походів. Колись понесла ложки на околицю міста. Домовилася, що за них мені дадуть молоко — по півтора літри два рази. Налили мені у трьохлітрову «четверть» півтора літра молока, і пішла я додому. Не схотіла обходити вокзал і пішла прямо через нього, бо ми жили напроти. Коли бачу — біля перону ешелон з німецькою бронетехнікою, накритою брезентом. Я зрозуміла, що зробила помилку, але вже було пізно. Відчула, що зараз за спиною почую тупіт важких кованих залізом німецьких чобіт і гучне «хальт!». Так воно і було, але я не зупинилася, бо у мене майнула думка, що треба спокійно йти, немовби нічого не розумію. Тупіт чобіт наблизився, міцна рука схопила мене за плече: «Хальт!». Солдат наставив на мене дуло автомату і повів у середину вокзалу. Посадивши мене на лавку, він кудись пішов.

Я озирнулася навкруги — вокзал був переповнений німецькими солдатами, які розмовляли, сміялися, грали на губних гармошках. Один із них витягнув блокнот і почав

мене малювати. Сиджу і думаю — може піднятися і втекти? Та вирішила, що може бути гірше і залишилася сидіти. Згодом підійшов до мене один з німців і забрав «четверть» з молоком, а ще через деякий час повів до кімнати і закрив у ній на ключ. Я почала роздивлятися. Під самою стелею — маленьке віконечко з ґратами, в яке заглядало небо. Сісти було ніде. Я постояла трохи, а потім опустилася на підлогу. Сидячи на підлозі, спостерігала за небом — а на дворі вже темніло. Та ось заскреготіли двері, в них з'явився жандарм з бляхою на грудях і жінка-перекладач. Я піднялася. Жінка обшукала мене, а потім почала розпитувати, де і з ким я живу, і чи є у нас на квартирі німці. Все записала, і вони вийшли. Через короткий час, коли на землю спустилася темрява, двері знову відкрилися, з'явився німець з моєю пляшкою молока, яку віддав мені і відпустив.

Додому я прибігла вже поночі — слава Богу не натрапила на патруль — адже діяла комендантська година. Мої рідні дуже хвилювалися і думали, що зі мною сталося найгірше. Через деякий час у будинок, де ми жили, вселилися німці. Вони зайняли велику кімнату, яку до того займала жінка з двома дівчатами. Німець, що постійно проживав у будинку, був радистом. Він сидів біля своєї рації день і ніч. До нього часто приходило ще двоє солдатів.

Одного зимового вечора ми сиділи у хаті та з сумом згадували, як колись у нас було вдосталь хліба та іншої їжі. Коли чуємо — по коридору німці тягнуть щось важке і це «щось» хрипить. Я сказала, що вони, мабуть, зарізали свиню і притягли її у хату. Хотіла виглянути за двері, але біля наших дверей стояв солдат, який швидко заштовхнув мене назад і сказав: «Ферботен! Заборонено!», — і закрив двері. Потім ми чули, як німці бігали туди-сюди по коридору, стурбовано про щось говорили і лише під ранок все вщухло.

Вранці я вийшла на двір і побачила, що німці винесли з сараю і поклали у бричку, яка стояла на дворі, замерзлий

труп молодого білявого солдата. Коли я спитала що сталося — один із німців відповів німецькою мовою крізь зуби: «Собаці собача смерть!». Потім з'ясувалося, що цей молодий солдат стояв на варті, а в цей час його товариш по кімнаті поліз у його валізу (тому потрібні були якісь речі для гоління) і побачив секретний військовий пакет. Він побіг до власника валізи, який стояв на варті та спитав, чому цей секретний пакет лежить у нього, а не у генерала, якому був адресований, і сказав, що повинний про це негайно доповісти командиру. Коли солдат, який знайшов пакет, відійшов, той, що стояв на варті, застрелився. Його і привезли до нас та викликали лікаря, щоб врятувати, а потім допитати. Але він помер. Потім німці сказали, що цей пакет солдат повинен був комусь передати, але той «хтось» не з'явився, і він залишив його у себе. Що це був за пакет? З якою організацією був пов'язаний солдат, так і залишилося таємницею.

Уже пізніше я довідалася, що в Костянтинівці була антифашистська молодіжна організація. До сих пір це недосліджена сторінка історії. Комуністична влада про це навмисно ніколи не згадувала. Колишній директор СШ № 2 Донцов, в якій я навчалася, після війни написав книжечку про «захисників-героїв м. Костянтинівки», але в ній нічого не сказано про цю організацію, не дивлячись на те, що прізвища деяких місцевих хлопців, які діяли в цьому загоні, були багатьом відомі. Один з них Димарь, якому в перестрілці з німцями відірвало руку. Вони залишилися невідомими, як і ті інші особи, які організовували цей загін. При зустрічі з Донцовим я запитала, чому в його книзі нічого не сказано про партизанський загін, який діяв під час окупації в м. Костянтинівці. Він коротко відповів, що цей загін не заслуговує на увагу. Мені говорили, що керівники цього загону були немісцеві і пов'язані з організацією ОУН.

Після того, як дивізія, у який служив німець, що застрелився, передислокувалася з Костянтинівки (німці

пішли на Сталінград), у нас на кухні залишилися деякі їхні речі, у тому числі і кошик з речами цього солдата. Коли я відкрила його, то зверху побачила товстий зошит, який виявився щоденником. Готичним шрифтом у ньому було, у формі звернення до батьків, описано війну. На кожній сторінці засуджувалася війна, ставилася під сумнів її доцільність і висловлювалося небажання автора втручатися в життя людей іншої країни, приносити їм страждання та горе. Я встигла перекласти на українську мову лише декілька сторінок цього щоденника, як його побачила мати, злякалася, відібрала його у мене та спалила. А я до цього часу жалкую, що не спромоглася сховати цього цікавого документа, який міг би відкрити сторінки чужого життя.

Невдовзі нас виселили з будинку, в якому ми жили, бо він сподобався новому німецькому комендантові. За декілька годин ми перенесли свої нехитрі пожитки до іншого, пустого будинку, хазяї якого евакуювалися.

У Костянтинівку вступила нова німецька дивізія. Солдати і офіцери почали розміщатися по квартирах. Вони боялися хворих, особливо на туберкульоз, і все запитували: «Ніц кранк?» (немає хворих?). Помітивши це, ми почали казати їм, що у нас суцільний «кранк» і нас залишали у спокої. Але одного разу, побачивши, що до будинку під'їхала на машині група німців, ми, як завжди, закрили на гачок хвіртку і через відчинену кватирку сказали, що у нас хворі. Та це не допомогло. Офіцер і його денщик почали вимагати, щоб ми відчинили і нам довелося їх впустити. Зайшли у будинок, роздивилися, і солдат наказав нам переходити до кухні, а у кімнаті житиме німецький офіцер. Довелося виконувати наказ. Німець розташувався, зайнявши ліжко і розклавши свої речі на столі. А потім наказав матері, щоб варила йому каву: «кохен, кохен». Мама, сподіваючись, що німець не зрозуміє, відповіла йому українською, перекрутивши його слова: «сам кохай». Та офіцер все добре зрозумів, страшенно

розлютившись, він схопив хороший стілець, знайшов сокиру і з великою злістю порубав його на тріски. Потім розпалив посеред двору вогнище і почав сам собі варити каву.

Наступного дня німець приніс хліб, величезну палку копченої ковбаси та поклав все це на стіл. Через деякий час знявся страшенний лемент. Я прибігла і побачила, що він, схопивши за комір мого брата, звинувачує його у крадіжці ковбаси, кричучи: «Ду біст діб» (злодій). Як могла німецькою мовою, я сказала офіцеру, що ми голодні, але не злодії. Тоді розлючений німець став показувати, що зникла ковбаса, і знову почав погрожувати брату пістолетом. І тут у моїй голові, мов блискавка, промайнула думка, що ковбасу могла вкрасти наша кішка. Я нахилилася під ліжко та рукою почала всюди мацати. Слава Богу! Моя рука намацала жалюгідні залишки ковбаси. Але речовий доказ був — шматок недоїденої ковбаси я поклала на стіл перед офіцером. Тоді вся його злість перекинулася на бідолашну кицьку. З пістолетом у руці німець почав шукати кота. У цей час Сергій з котом за пазухою біг у інший кінець міста, де жили наші приятелі. Він залишив їм кішку, розповів про все і попросив, щоб вона пожила у них. І дивна річ — кішка неначе зрозуміла, що дома на неї чекає смерть — жила у приятелів увесь час, доки Сергій її не забрав після від'їзду німця.

Цей офіцер був нікчемою. Це підтвердив і той випадок, коли він заявив до комендатури, що брат носить німецьку форму. І справді, він був одягнений з ніг до голови у все німецьке, бо іншого не було — солдатські штани і сорочка, френч, на ногах підковані черевики. Все це залишалося після німців, що стояли у нас на квартирі. Після заяви прийшов до нас додому поліцай. А в цей час у нас був товариш Сергія — Володя Чорний, одягнений у цивільне. Поліцай запитав у мами, чи це її син, вказуючи на Володю, і вона кивнула на знак ствердження. Сергій же, одягнений у німецьке вбрання, стояв у цей час за дверима. Почувши, що

у нас «гості», зняв черевики, тихенько вислизнув з хати і втік. Так йому вдалося уникнути німецької кари.

Проте, наш квартирант — офіцер, що був хворий на манію величі, цілком випадково врятував мене від поліцая. А було це так. До мене приходила подруга, яка жила метрів за триста від нас. Ми завжди проводжали одна одну додому. Я пішла провести її і біля самого двору подруги невідомо звідки з'явився поліцай. П'яний, брутальний, він схопив нас за руки і потяг у бік комендатури, мотивуючи це комендантським часом. Ми пручалися як могли. Потім Лариса почала просити поліцая зайти до неї в дім, де батько дасть йому випити. Той погодився і зайшов до Лариси. Батько подруги щось дав поліцаєві і він залишив її вдома. А за мене і мови не було — батько подруги захищав лише свою доньку. Довелося вийти з поліцаєм на вулицю, і той почав знову мене тягти, але вже не до комендатури.

Я страшенно злякалася, бо швидко темнішало. І тут я побачила, що на перехресті доріг німці виставляють свій патруль. Це була надія. Я у весь голос почала кричати німецькою мовою, щоб мені допомогли. Німці відповіли, що вони не мають права залишати пост і сказали, щоб я підійшла до них. Я з останніх сил почала тягти п'яного мужика в бік солдатів. Побачивши, що відбувається, німці підійшли і спитали у чому річ. Я на словах і жестах намагалася пояснити ситуацію і попросила, щоб солдати провели мене додому. Один з німців погодився піти зі мною і довів до хвіртки нашого будинку, та поліцай все одно не відстав, а зайшов у хату. Тут чекала на мене перелякана мати. Почувши галас, офіцер, що квартирував у нашому будинку, відчинив двері. Я і поліцай зайшли до нього в кімнату. Німець сидів на ліжку у величній, трохи придуркуватій позі, закривши голі ноги ковдрою. Спочатку вислухав мене, а потім почав допитувати поліцая. Записавши його реєстраційний номер, пальцем поманив до себе і наказав дихнути. Той

дихнув, і офіцер ледь не задихнувся від смердючого перегару. Потім почав на нього кричати — яке він, поліцай, мав право заходити до помешкання німецького офіцера, та ще й у п'яному вигляді. Назвав його «рус швайн» і вигнав.

Поліцай вийшов, але мамі кинув: «Все одно вона не втече». Ми були перелякані цією погрозою, бо поліцай міг з'явитися у будь-який час. Подумавши, вирішили, що мені треба йти до села Катеринівка, де жили знайомі мами — учительська родина.

Вранці я вирушила до Катеринівки, яка було на відстані 10–12 кілометрів. Там я залишилася на все літо. Усіх жителів села німці реєстрували і кожного ранку виганяли на роботу. Я теж ходила — у саду збирала фрукти, у полі жала і в'язала у снопи овес. Із саду треба було принести фруктів і додому. Сільські жінки радили мені, щоб одягала такий одяг, у який можна було би заховати фрукти, — цьому мистецтву маскування їх навчила робота у колгоспі. Вийдуть із саду і починають витрушувати груші та яблука звідусіль — з рукавів, з-за пазухи. Дивишся — і набрала по піввідра кожна. Я красти не вміла. Тому мені всі потроху скинуться, і у мене також десь піввідра виходить. А у суботу я йшла, вірніше летіла на крилах додому, бо дуже непокоїлася чи всі живі, чи не розбомбили будинок? Одного разу я трохи запізнювалася, тому вирішила йти навпростець. А треба було переходити міст через річку Кривий Торець. Пішла і заблукала, потрапивши у хащі височенного очерету. Уже і стемніло, а навкруги лише хащі, а вгорі чорне небо. Я злякалася, бо думала, що вже кінець мені тут настане, та на щастя все-таки вибралася з очерету і побачила перед собою залізничний міст, яким йшли поїзди. Попрямувавши до мосту, я почула німецьку команду зупинитися. Переді мною метрів за десять стояв солдат з автоматом наперевіс. Молодий хлопець-вартовий подивився на мене знизу-вгору і запитав: «Ніхт партизан?» (не партизанка?). Я відповіла «ніхт». Тоді

він підійшов ближче і запитав, що я несу? Я сказала, що фрукти, які заробила у селі та поставила перед ним кошик зі сливами. Спитавши, чи можна взяти і отримавши дозвіл, він набрав у кишені слив. Тоді сказав, що це не пішохідний міст і він міг мене вбити, бо охороняє його. Але дозволив мені пройти по ньому і порадив не попадатися патрулю, бо вже ніч. Добігла я додому без пригод, а коли побачила свій будинок цілим, а родичів живими — дуже зраділа.

Нас часто бомбили свої ж війська, і бомби зазвичай влучали не у військові німецькі об'єкти, а у будинки городян. Спали ми дуже чутко — тільки десь далеко чути гудіння літаків, ми вже мерщій стрибали з ліжка і з мамою ховалися під нього. Панцирна сітка, як ми вважали, могла би врятувати навіть у разі, якщо дах будинку впаде. А ось тітка Оля і Сергій не хотіли ховатися і іноді глузували з нас.

Під час бомбардування траплялися випадки, які ніяк не можна було пояснити. Одного разу мати, я, брат і ще маленький сусідський хлопчик йшли по вулиці. Раптом з'явився радянський літак ПО-2 «кукурудзяник» з червоними зірками на крилах. Було добре видно пілота у великих окулярах. Не встигли ми зрадіти «своєму», як літак пішов на нас в атаку, поливаючи землю з кулемета. На щастя нам усім вдалося добігти до паркана і впасти, щосили приникнувши до землі. Це нас і врятувало. А літак, зробивши «свою справу», набрав висоту та полетів на схід геть від Костянтинівки.

У 1944 році, коли радянські танкові частини глибоко врізалися у розташування німецьких військ, наші танкісти з'явилися на околиці Костянтинівки. Німецьке командування кинуло проти них великі додаткові сили і до Костянтинівки прибуло декілька нових німецьких частин. Щойно, після того, як офіцер, який ледь не вбив брата і кішку, поїхав і ми повернулися на свою житлову площу, як до нас знову поселилися німецькі солдати. Вони прийшли пізно ввечері і зайняли кімнату, загнавши нас чотирьох у

кухню, де було тільки одне ліжко. Пам’ятаю, як німці взяли наше корито, м’ясорубку, притягли тушу теляти, оббілували її, і м’ясо перемололи на м’ясорубці. Склали його у корито, задобрили спеціями, посолили і почали їсти сирий фарш, запиваючи шнапсом. Для нас це було досить незвично! Наївшись і напившись, один із солдатів зайшов до нас у кухню і почав звеличувати свою націю, доводячи, що вони «юбер аллес» (вище за всіх). Мені це набридло і я, як могла (у школі я непогано вивчила німецьку мову), на його філософію відповіла своєю — ті нації, що поневолюють інші, з часом самі занепадають, або й гинуть.

Німець розлютився і почав кричати мені в обличчя: «Партизан! Партизан!», навіть за пістолет хапався, мати й тітка страшенно перелякалися і почали мене лаяти. Це його трохи заспокоїло. А ми, як кошенята, притулившись одне до одного на ліжку, просиділи всю ніч. Вранці німці поїхали геть, залишивши після себе на столі шприци та якісь розбиті ампули. Мабуть, вони були наркоманами.

Але були й інші німці. Сергій познайомився з солдатом, який приходив до нас і вітався: «Рот фронт!» Казав, що в нього двоє дітей, і він не хоче війни: «Нікс кріг». Цей німець іноді приносив нам хліб, а колись навіть плитку шоколаду. Сергій відмовлявся брати гостинці, але солдат клав їх на стіл і йшов.

У Сергія був друг Вовка Білий. Вони з ним крали у німців патрони і ходили до яру за містом стріляти з гвинтівки, яку знайшли і заховали під купою каміння. Про це я дізналася лише після війни. Цей Вовка був відчайдушним хлопцем. Одного разу Сергій приходить до нього, а той сидить посеред кімнати на стільці у генеральському мундирі з товстою сигарою у зубах, поклавши на стіл ноги, взуті у блискучі шкіряні чоботи. Сергій аж зойкнув: «Де ти взяв? Тебе ж одразу розстріляють!». А Вовка розповів, що прибула до міста нова військова частина. Вов-

ку і ще декількох хлопців змусили переносити з машини у будинок речі німецьких офіцерів. Була зима. Надворі вже темнішало. Вовка був одягнутий у довге батьківське пальто і у подерті валянки. Коли переносили чемодани, йому стало цікаво, що там лежить? Відкрив одного з них і побачив генеральськії одностріи. Він швиденько замінив свій дірявий піджак на генеральський френч. У другому чемодані знайшов чоботи, то й ті поміняв на свої валянки. Під довгим пальтом «обнови» не було видно. Одержавши за працю хлібину, Вовка пішов додому, а на другий день вирядився у форму німецького генерала. Але послухавши Сергія , Вовка зняв форму та закопав її у саду.

Німці часто принижували нас, вважаючи себе вищою расою. Колись я вийшла за ворота будинку, де ми жили, і навіть не встигла розглянутись навкруги, як до мене підскакав жандарм на білому коні і ні з того ні з сього вдарив нагайкою по обличчю. Я не плакала, але стала істерично сміятися — мати довго не могла мене заспокоїти.

Великі й тяжкі випробування випали для нас під час відступу німців. Вони почали виганяти людей з північної та західної околиць міста на південно-східну, у бік Артемівська. З цього напрямку наступали радянські війська і людей збиралися використати у якості «живого щита». Ми жили недалеко від шосе, що вело на Артемівськ. Повз нас проходили сотні людей з тачками, на яких лежали їхні пожитки і сиділи маленькі діти. Німці гнали цю величезну юрбу вперед, на лінію фронту. Серед цих людей ми раптом помітили своїх знайомих — сім'ю Сільченок — дідуся Федора Івановича, його дружину, невістку і двох діточок. Біля них ішла ще одна наша знайома жінка з дитиною. Ми почали махати їм руками, і ці люди швиденько заскочили до нас у подвір'я і заховалися у кінці саду, що заріс густим вишняком. Німецькі конвоїри не помітили зникнення групи людей. У цей час німці зайняли весь наш будинок,

а нас усіх, включно з тими, хто був у саду, позаштовхували у кладовку, а біля дверей поставили вартового. Ми сиділи, як миші, мовчки, навіть не розмовляючи, і лише дід Федір весь час покашлював. А з коридору чувся стукіт чобіт, важких солдатських чобіт, і голоси, що різко віддавали команди: «Штрассе Октябрьская — файер! Штрассе Красная — файер!» А у відповідь — «Яволь! Яволь!»

Я зрозуміла, що віддавали накази підпалювати будинки на цих вулицях. Потім до нашої комірчини зайшов німець, перерахував усіх окремо за віком і статтю, а матір забрав, щоб вона готувала німцям їсти. Німці виловили кролів, яких ми тільки-но почали розводити і самі ще не з'їли жодного, бо вони були молоді. Забивши кролів, німці наказали мамі готувати їх, а нас перерахували ще раз і вигнали у сад, де посадили один біля одного на двох лавках. Ми турбувалися за Сергія, якому було 14 років. Таких хлопців німці або брали з собою, або розстрілювали, якщо ті чинили опір. Отож тітка Оля зняла з себе хустку й осіннє пальто, вдягла у це Сергія, який підкотив свої штани і став схожий на жінку з великим чоловічим носом. Надворі була ніч, чулися вибухи і стрілянина. Ми сиділи ні живі, ні мертві, коли через дірку у паркані з іншого подвір'я з'явився німець і почав нас перераховувати. Ми з Сергієм сиділи з самого краю — я, а за мною Сергій. Німець почав перевіряти нас з іншого кінця, світячи кожному в обличчя ліхтариком і рахуючи: «айн фрау, цвай фрау, айн гросфатер...». Коли підійшла черга до мене, я так перелякалася за Сергія, що довго не піднімала голови. Німець ніяк не міг роздивитися мого обличчя аж поки не схопив мене за підборіддя і направив світло прямо в очі: «Медхен». А потім став світити в обличчя брата. Але у нього реакція була зовсім інакша. Він миттю підняв голову і глянув німцю в очі. Той порахував: «Дрей фрау» і побіг. Пройшло небагато часу і з сусіднього подвір'я почулися голоси німецьких

солдатів, і один з них знову наблизився до нас. Сергій, зрозумівши, що буде ще одна перевірка, шмигонув у зарослі біля туалету. Німець знову перерахував нас і кинувся у напрямку, куди побіг Сергій, висвітлюючи кущі навколо туалету. У цей час мій брат тихенько, щоб не хруснула гілка, ходив кругом за солдатом, який врешті-решт вилаявся і побіг геть.

Ми сиділи, а в небі над нами почали пролітати снаряди, інколи з зудінням: з-з-з..., залишаючи світловий слід на нічному небі, летіли одинокі кулі. А потім ударили «катюші». І зразу ж там, де влучили снаряди, все починало палати. Скоро навкруги стояв такий густий дим, що дихати було просто нічим. Аж ось почало світати, а ми, як прив'язані, сиділи на своїх лавках. Невідомо, де переховувався Сергій. Німців в хаті вже не було. Стрілянина раптово обірвалася та настала якась болюча тиша, якої не було вже так давно. Ми повставали. Наші знайомі впряглися у свої тачки і рушили додому, турбуючись, чи не згоріли бува їхні оселі. Ми залишилися самі.

Але не всі ще німці залишили Костянтинівку. Вони, відступаючи, палили всі хати. Біля невеличкої хатини, що стояла по сусідству, я раптом побачила двох німецьких солдатів. Один з них тримав каністру з бензином, а другий розбивав шибки у хаті прикладом гвинтівки. Було зрозуміло, що вони готуються підпалити хату. Німці були страшно розлючені та дуже поспішали. Аж ось на порозі з'явилася старенька маленька жінка з іконою у піднятих вгору руках. Завзяття у солдатів миттєво згасло. Вони про щось порозмовляли між собою і перейшли до нашого будинку. Вони якраз вибивали скло у вікнах, коли я підійшла до них і спокійно спитала німецькою мовою, навіщо вони це роблять — можна ж просто відчинити вікна і почала це робити сама. Німці вилили на підлогу бензин. Я сказала, що на горищі мені треба взяти мішок з кукурудзою, а потім нехай

підпалюють. Солдатів здивував мій спокій, звернення до них німецькою мовою і головне — ікона в руках сусідки, тому бажання палити зовсім зникло. Наш будинок вони не підпалили, розраховуючи на те, що вогонь перекинеться на нього через паркан. Воно так і сталося. Підпаливши сусідній будинок, у якому нікого не було, німці побігли далі.

Червоні язики вогню від сусіднього будинку лизали паркан, який стояв майже впритул до нашої оселі. Мати, тітка Оля та я почали гасити полум'я. Тягали з колодязя воду та поливали нею паркан. Але не встигали впоратися з вогнем — він все наближався та наближався до будинку. Тоді зі своєї схованки вибіг Сергій у жіночому пальті і хустці, зі спущеною штаниною, яка виглядала з-під пальта. Було видно, що це не жінка. До того ж хустка спала на плечі і ніхто не зміг би сказати, що він «фрау». Ми відчайдушно боролися з пожежею. Раптом на подвір'я забіг німець, що разом з мамою готував наших кролів. Переляканий, з величезним пістолетом у руці, весь розхристаний і без пілотки. Він підбіг і почав у паніці запитувати, де машина, де ж німецькі солдати. Ми відповіли, що вони вже втекли, вказавши на захід. Німець аж закляк на місці, зрозумівши, що його залишили. Аж ось він побачив Сергія у екстравагантному вбранні. Солдат закричав: «Партизан, партизан!» і наставив пістолет на брата. Мама, яка стояла поруч, схопила німця за руку, у якій була зброя і, впавши навколішки, почала просити, щоб не вбивав її сина, викрикуючи: «Май зон, май зон». Скориставшись цим, Сергій кинувся вбік і широченними стрибками, довжині яких міг позаздрити будь-який чемпіон, кинувся до саду і зник у кущах. Німець не став переслідувати брата, вилаявся і вибіг із двору. Вранці, коли у місті вже були наші війська, Сергій бачив труп цього німця, що лежав під парканом сусіднього будинку.

Костянтинівку зайняли радянські війська. Ми всі дуже раділи і вибігали на вулицю, щоб побачити ту силу, яка виг-

нала німців з міста. Але замість потужної бронетехніки — танків, машин, гармат я побачила зовсім іншу картину: на конях, на підводах і навіть на собаках і верблюді їхали наші бійці. Це пересувалася санчастина. Ми запросили до себе військових, двох радянських офіцерів — жінку і чоловіка, і пригостили їх кролями, яких так і не встигли з'їсти німці. Вони були дуже втомлені та голодні, тому їли мовчки. Подякувавши, офіцери пішли наздоганяти свою частину.

Повз наш будинок пробігло декілька сусідів з мішками. Ми довідалися, що у коморах «Заготзерна» можна розжитися зерном. Я взяла мішок і, схопивши за руку сусідського хлопчика, який часто приходив до нас гратися, пішла подивитися, що там діється. Назустріч люди тягли важкі мішки з зерном і ми пішли скоріше. Несподівано, високо у небі почулося гудіння. Піднявши голову, я побачила два німецькі літаки. Вони перейшли у піке і мені добре було видно, як із них, мов цукерки, вилітають бомби. Хтось вигукнув: «Лягай!» Я впала, накривши собою малого. Тільки-но підняла голову, щоб роздивитися навкруги, коли почула владний чоловічий окрик: «Голову!» Я притиснула голову до землі і в ту ж мить пролунали страшенні вибухи — один, другий, третій... Почулися крики поранених. А літаки, зробивши ще одне коло, знову скинули свій смертоносний вантаж. Коли вони нарешті відлетіли, я піднялася і побачила глибокі воронки, що утворилися від вибухів бомб. То там, то тут лежали поранені і вбиті люди. Схопивши за руку хлопчика я побігла додому, мене підганяв страх. По дорозі ми ледь не впали у глибоку, аж до води, воронку, яка утворилася від вибуху бомби.

Наш будинок залишився цілим. А у хату сусідів, що жили напроти, влучила одна з бомб, яка вбила не лише хазяїв, а й їхніх знайомих, які заховалися в льох. Маленький сусідський хлопчина так налякався, що ніяк не хотів розлучатися зі мною і не йшов до своєї мами.

З перших днів звільнення від німців мати і тітка Оля пішли до місцевих шкіл налагоджувати освітянську роботу. Мене теж влаштували секретаркою. Я не любила цю роботу бо вона була нецікавою. Єдине, що запам'яталося з періоду моєї двохмісячної роботи, так це те, що на мій білет грошово-речової лотереї, який я придбала у школі, через два роки випав виграш — чотири метри чудового англійського бостону темно-синього кольору, з якого мені пошили пальто та жакет. Я мріяла про вищу освіту і тому після остаточного звільнення Донеччини від окупантів поїхала до Сталіно влаштуватися у вуз.

Частина III

Повоєнні роки

1. Навчання в інституті

(Тернистим шляхом науки)

Восени 1943 року Костянтинівку було звільнено від окупантів. Ще не ходили пасажирські поїзди, тому до обласного центру — міста Сталіно (зараз Донецьк) я вирішила дістатися будь-яким транспортом. Мета — навчатися у вузі. На станції попросила машиніста товарного потягу, що їхав у тому напрямі, взяти мене у паровоз. Він попередив, щоб ні до чого не торкалася, бо буду вся у сажі. Так я доїхала до м. Сталіно, яке лежало в руїнах.

Розпитавши у перехожих, як пройти до медичного інституту, я врешті-решт потрапила до приймальної комісії. Не те, щоби мені дуже хотілося бути лікарем, але мати наполягала саме на цій професії, та й фельдшерська школа за плечима. Ось я і опинилася на порозі вибору своєї подальшої долі, свого шляху у дорослому житті. Та й бути лікарем — далеко не найгірший варіант.

Біля напівзруйнованих корпусів медичного інституту, як комахи в мурашнику, працювали хлопці та дівчата. Вони вибирали з руїн та складали купами цілу цеглу. Я дізналася, що вони вже студенти. Але в інституті житла ніякого немає, а стипендія — 270 карбованців. Ці новини мене просто вибили з колії. То де ж і як я житиму без житла і на такі гроші? Адже ще і за квартиру доведеться платити. Я розвернулася та попрямувала до індустріального інституту. Тут забезпечували житлом у бараках та й стипендія була дещо вищою — 350 карбованців. А оскільки моєю давньою таємною мрією було стати геологом, то я з радістю здала документи на гірничо-геологічний факультет.

Занять у нас спочатку не було. Як і медики, ми всі займалися відбудовою учбового корпусу. А трохи згодом — три дні працювали, а два — вчилися, не маючи жодних вихідних. Через декілька місяців таких занять нас сповістили, що приїхала мандатна комісія, яка перевірятиме кожного особисто — чи гідний він, чи то вона бути студентом радянського вузу.

Перед тим, як іти на мандатну комісію, я гарно випрасувала свою єдину сукню і натерла вовняною ганчіркою старенькі туфельки. Коли дійшла черга до мене, я відчинила двері директорського кабінету та побачила, що там повно людей. За письмовим столом сидів директор інституту, біля нього — ще декілька людей з ректорату, а далі на стільцях і просто на столах сиділи молоді люди у військовій формі та цивільному одязі. Серед них мені запали в очі «діви» у військовому, з цигарками в зубах, що сиділи просто на столі з закинутими одна за одну ногами. Це була мандатна комісія. Хтось з присутніх почав читати мою автобіографію, але не всі розуміли, бо я написала її українською мовою. Тоді сам директор взявся читати і перекладати російською. Усі слухали і якось з цікавістю поглядали на мене. Та ось, коли дійшли до фрази «Батька репресовано у 1937 році», обличчя більшості з членів комісії витяглися, а у очах з'явилася злість і зневага. І почали задавати мені питання. Найбільше — «діви» з цигарками.

– Значит, ваш отец был врагом народа?

– Ні, його заарештували вороги народу, — відповіла я.

– Почему вы не эвакуировались, а остались на оккупированной территории?

– Евакуаційного листа мати одержала за десять днів до приходу німців. Ми сіли в потяг, щоб виїхати за призначенням, але ешелон розбомбили німці і через декілька днів ми пішки повернулися додому, — розповіла я.

– Что вы сделали для Родины? Почему не убили ни одного немца?

Я відповіла, що на дурні питання не відповідаю. Мені дозволили йти, але я відчувала, що студенткою навряд чи

буду. Так воно і вийшло. На другий день у списках виключених з інституту було і моє прізвище. Прочитавши вердикт мандатної комісії, я повернулася до гуртожитку, лягла на ліжко і два дні пролежала, ні з ким не розмовляючи, не піднімаючись: лежала, дивлячись у стелю і думала, думала, думала... На третій день пішла в інститут на прийом до директора. Добре, що саме цей день виявився прийомним.

Зайшовши до кабінету, я сказала директору лише одну фразу: «Моя провина лише в тому, що я дочка репресованого». Більше говорити в мене не було сил, та і бажання також. Директор, мабуть, і сам це добре розумів. Він порадив мені поїхати додому і взяти довідки про те, чим займалася наша сім'я під час окупації, як і з чого ми жили. Я приїхала додому. Нічого не сказавши мамі й тітці, щоб не турбувати їх, зібрала довідки в уповноваженого по вулиці, а також у міськраді та відвезла їх до інституту. Через декілька днів мене поновили в інституті. Дякуючи людяності директора (його прізвище було Друп), я змогла продовжити навчання.

Напівстудентське життя продовжувалося — ми відбудовували інститутські корпуси. Відбудовували та вчилися. Вчилися в перервах між будівництвом. Заняття проходили лише у тих аудиторіях, де була стеля. Але й такі приміщення були не тривкі. Якось під час лекції з математики, яку для цілого потоку читав старенький професор у чудовій лисячій шубі, стеля обвалилася і ледь не вбила його.

Приміщення не опалювалися, і ми сиділи вдягнені. Через те, що мерзли руки, писати конспекти було просто неможливо. А весною, коли нарешті розтанув сніг, на першому поверсі учбового корпусу утворилися цілі «озера», які треба було долати, щоб попасти до аудиторії. Інколи через ці «озера» дівчат доводилося переносити хлопцям, взутим у чоботи.

Вдома, у бараці, умов для виконання домашніх завдань не було. Головне — не було світла. Тому, щоб не отримати «хвостів», доводилося виконувати креслення запалюючи каганець — примітивну олійну лампадку. Якось закінчила

я вночі креслення, а вранці з мене почали сміятися всі дівчата. Я не розуміла у чому річ. Тоді вони принесли мені люстерко, і я побачила у ньому своє обличчя — у чорній сажі і з вусами під носом. Таким же був і лист ватману, над яким я просиділа всю ніч.

В кімнаті нас жило шестеро: я і Катя — з геологічного факультету, двоє дівчат — з машинобудівного і ще двоє — з хіміко-технологічного. П'ятеро з нас були звичайними студентами — ми спілкувалися між собою, варили мамалигу, збирали дрова для пічки, топили її, прибирали кімнату, а шоста була відлюдьком. Ми навіть не знали її ім'я. Це була дівчина висока на зріст, кремезна з одутлуватим обличчям. Кожної неділі вона їздила додому в село, де батько її був головою колгоспу і привозила два величезні кошики різної їжі. При нас вона не наважувалася їсти, але вночі, коли ми засинали, кошик висовувався з-під ліжка, і на всю кімнату розповсюджувався чудовий аромат домашньої ковбаси, домашнього печива, і чулося чавкання-жування. Від цього аромату ми всі прокидалися, але лежали тихо, лише вдихаючи чудовий запах і вловлюючи звідки чується чавкання. А вранці, коли не було хазяйки цього кошика, ми запитували одна в одної: «Ти чула, як вона жувала ковбасу?» Але невдовзі у кімнаті сталася пропажа. Одній з дівчат батько з армії вислав гроші — значну суму, щоб та купила чоботи. Дівчина сховала гроші під матрац і одного разу виявилося, що грошей немає, їх хтось украв. Дівчина плакала і їй порадили заявити в міліцію. Слідчий викликав усіх нас по одній на допит і викрив злодія. Злодієм виявилася ота кремезна дівчина. Вона зізналася, що вкрала гроші й заховала їх під каміння розваленого будинку. Після цього приїхав її батько, забрав дочку і в інституті вона більше не з'являлася.

Так ми прожили зиму, почалися екзамени. Знань у нас не було, бо ми займалися будівництвом і боролися «за виживання». Але це не бралося до уваги і позитивну оцінку на екзаменах можна було одержати, лише знаючи

в якійсь мірі предмет. Хлопці з інших факультетів (шахтобудівний, машинобудівний) ухитрялися перездавати іспит по два, три і навіть по п'ять разів, як казали, «брати ізмором». Але деякі викладачі були принципові. Так один професор, який читав теормеханіку, ніяк не хотів ставити трійки незнайкам, і у хлопців були «хвости», через які вони не одержували стипендії. То вони вирішили налякати професора. Ввечері, зустрівши його на вулиці, накрили його пальтом і почали вимагати поставити їм трійки, але професор відповів: «Умру, але не здамся». Про цей випадок потім розповідали самі студенти. Все-таки їм довелось вивчити теормеханіку.

Я пам'ятаю, як і наша група здавала першу сесію. Так з аналітичної геометрії півгрупи одержали двійки. Я за списком повинна була здавати у другу зміну, після обіду. Злякавшись, що й я не здам, увійшла до аудиторії майже останньою. Коли витягла білет зрозуміла, що на всі питання відповім. Доцент, який приймав екзамен, побачивши, що я щось пишу підійшов і подивився написане, а потім, знявши окуляри, ще раз з цікавістю подивився на мене. Я гарно відповіла на всі питання, бо мене врятували знання з геометрії, які я отримала в десятирічці.

А ось перед другою сесією я захворіла малярією. Це страшна, виснажлива хвороба: як тільки наступає десята година ранку, тебе починає морозити (не дивлячись на те, що це літо і на дворі жарко), тіпати, ломити, та так сильно, що навіть можна знепритомніти. Просиш, щоб тебе вкрили ватною ковдрою, зверху пальтом і всім, що тільки є. Піднімається висока температура, а потім ти вкриваєшся потом і ковдру, якою ти тобі була вкрита, доводиться викручувати та сушити на сонці.

Одного разу я не пішла на лекції — залишилася вдома, бо почався напад. Лежу в ліжку і відчуваю, що треба когось покликати на допомогу, бо мені дуже погано. Хочу крикнути, але не можу, хочу підняти руку і постукати в стінку сусідньої кімнати, але рука не слухається — немає

сили її підняти. Потім, мабуть, я знепритомніла, бо мені здалося, що я з легкістю, не відчуваючи свого тіла, піднялася з ліжка, але нічого не бачу. Почала шукати двері у коридор, мацаючи стіни руками, але ніде дверей не знайшла і, обійшовши кімнату, повернулася до свого ліжка, та погрузилася в темряву. Ввечері я прокинулася і побачила над своєю головою стурбовані обличчя дівчат. Вони почали розповідати, що, відкривши двері, побачили мене в ліжку блідою, з синіми губами, бездиханну, як їм здалося, мертвою. Визвали швидку допомогу. Лікарі робили якісь уколи, але я нічого не пам'ятала. Все минулося, я залишилася живою, але кожного ранку напад повторювався знову. У санчастині мені видали таблетки хініну. Стало трохи легше, але хвороба не відступала. Це вже було нестерпно, тому, одержавши маленькі жовтенькі таблетки на декілька днів, я випила їх за один раз, вирішивши або одужати, або померти. Випила, а через деякий час почалося блювання. Виблювала великий клубок якогось зеленого жабуриння і мені покращало. Щоправда приступи продовжувалися, але набагато слабші. Мучила малярія мене ще десь півтора роки.

Поки ми жили у бараках, у нас було тепло. Ми самі себе забезпечували паливом, збираючи деревину на зруйнованих будівлях і топлячи нею пічки. Щоправда у бараках було дуже багато пацюків. Вони не лякалися нас і хазяйнували у кімнатах. Одного разу ми з моєю вірною супутницею студентських років — Катериною Антоновою — залишилися у кімнаті вдвох. Тихенько сиділи на ліжках і готувалися до колоквіуму з математики. Коли звідкілясь вибіг величезний пацюк з хвостом завтовшки у палець, і стрибнув на припічок. Там стояв солдатський казанок з мамалигою — кукурудзяною кашею. Пацюк піднявся на задні лапи, а передніми почав відкривати кришку, нахабно поглядаючи на нас.

Та скоро нас виселили з бараків — вони комусь знадобилися, а ми переселилися до зруйнованої триповерхової будівлі — колишнього гуртожитку, від якого залишився лише вестибюль з колонами. На нижньому поверсі роз-

містилися студентки молодших курсів, а «привелейовані» старшокурсниці на бельетажі. Усього розмістилося у цій будівлі майже 80 студенток. Ми з Катею зайняли місце внизу, тому іноді нам на голову падала кришка від каструлі, книжка або щось із жіночих аксесуарів. Спали ми не роздягаючись, бо у приміщенні і взимку не топили. Лягали на одне ліжко, вкривалися однією ковдрою, а зверху ще й матрацем з другого ліжка і своїми пальтами.

Не дивлячись на відсутність будь-яких умов для нормального життя, ми дуже ретельно дотримувалися особистої гігієни. Кожної неділі ходили до міської або заводської лазні, простоюючи там по півдня у черзі. Вистоявши чергу, одержували алюмінієві тазики («шайки»), талон у роздягальню і потім ішли до банної кімнати, де життя вирувало, як у вулику. Шум, галас, все вкрито густою парою, у якій переміщуються туди-сюди жіночі тіла: хто обливається з тазика, хто нишком від банщиці пере свою білизну, хто париться у парній. Траплялися і досить кумедні випадки: відчиняються двері і до жіночої лазні заходить мужчина з якимось інструментом у руці. Його зустрів загальний жіночий зойк: «Ой!!!» і жінки присіли, закриваючись тазиками. На порозі з'явилася кремезна постать банщиці, яка «чавунним», як із труби, голосом гаркнула: «Чево кричите, дуры? Это же свой человек — банщик!» Ми тоді були дуже сором'язливими. Зараз же, мабуть, поява чоловіка у жіночій лазні такої реакції не викликала би.

До учбового корпусу інституту ми ходили пішки. По дорозі з заздрістю заглядали у чисто вимиті вікна з біленькими занавісками, звідки віяло теплом і затишком. Живуть же люди! Розглядаючи одного разу вікна городян і заглибившись у свої мрії, я несподівано почула своє прізвище. Обернулася — мене наздоганяв чоловік у гарному пальті і шапці. Я зразу ж впізнала його. Це був колишній директор школи, у якій моя тітка Ольга Степанівна була завучем. Але це не перешкоджало товаришу Фесенко шпигувати за нею. Моїй матері ця людина колись, немовби між ін-

шим, заявила, що, здається, Ольга Степанівна була колись у «Просвіті». Тоді це було страшним звинуваченням, бо за колишнє членство (у двадцяті роки) у товаристві «Просвіта» звільняли з роботи, а нерідко заарештовували за звинуваченням у «буржуазному націоналізмі». Так, тітка Оля була у «Просвіті», а її перший чоловік воював у армії УНР. Але цей Фесенко і не здогадувався, що моя мама теж була «просвітянкою». На громадських засадах вона працювала у просвітянській бібліотеці, де і познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком, моїм батьком.

Фесенко розпитав мене, де я навчаюся, і сказав, щоби я прийшла до нього на роботу в Облвиконком, де він дасть мені одноразові картки на хліб, які можна отоварювати лише у спеціальному магазині. Я знайшла його. Фесенко займав невеликий робочий кабінет, мабуть, був чиновником невисокого рангу. Та обіцяні хлібні картки я одержала. Для нас з Катею це була щаслива знахідка. Ми на тиждень мали змогу одержувати по цілій хлібині, а то і по дві! Це десь місяця два було доброю підтримкою для нас.

Взагалі, у нас був такий розпорядок дня: вранці о сьомій годині ми бігли до їдальні та купували на одну картку 500 грамів так званого «хліба» — печива з проса, яке розвалювалося на шматочки у руках, дві порції «розсольнику», у якому плавали маленькі шматочки солоних огірків і декілька крупинок перловки. Це був сніданок. Після лекцій за другою карткою одержували ще 500 грамів такого ж «хліба», такий же «розсольник» і ще за «гарячими» талонами (додатковими) — по порції перлової каші («шрапнелі»), у яку для смаку додавали одну ложечку якогось жиру. Цей жир був таким гидким на смак, що кашу не можна було їсти і я завжди просила, щоб мені його не клали. Інколи староста нашої групи, Сашко Пісковий, давав нам додаткові «гарячі» талони, які залишалися у нього, коли хтось із студентів їхав на декілька днів додому. Тоді ми з Катею з'їдали по дві «шрапнелі» в одній їдальні, а потім, щоб не було соромно, бігли до іншої, і там їли ще дві порції.

Особливо смачною нам здавалася каша, коли замість жиру у неї добавляли ложечку цукру.

Такого студентського життя не витримали троє моїх знайомих дівчат з Костянтинівки, у тому числі й Лариса, з якою я товаришувала під час окупації. Усі вони покинули інститути ще на першому курсі.

Не набагато краще за нас жили й викладачі. Деякі з них харчувалися у студентській їдальні. Не можна було без болю в душі дивитися, як доцент математики Кифелі — літня, самотня людина витягає з портфеля півлітрову баночку і кладе у неї декілька шматочків солоних огірків із розсольника, додає туди ж декілька ложок перлової каші і, накривши кришечкою, ставить банку в портфель — це додому на вечерю. Голодували студенти, голодували і викладачі. Були випадки, коли викладачі непритомніли від голоду під час лекцій.

Зараз я згадую своє студентське життя і думаю, як важко нам було отримати вищу освіту. І коли мені докоряли, що «советская власть вам дала высшее образование» я відповідала, що мені ніхто нічого не давав, я своєю працею і витримкою здобула освіту.

Невдовзі в інституті почали поновлювати комсомольську організацію — всім обов'язково потрібно було перереєструвати комсомольські квитки. Так як мій квиток загубився під час війни, то мене послали відновлювати його до Костянтинівки. Прийшла я на засідання міського комітету комсомолу й у закуреній кімнаті побачила своїх знайомих хлопців, з якими інколи спілкувалася під час окупації, а також Валентину Богунову, з якою вчилися ще у семирічці. У неї, як і у мене, батька репресували у 1937 році, а мати вийшла заміж за чекіста, і вони переселилися до великої трикімнатної квартири. Валентина якось майже силоміць затягла мене до себе додому. Мені, пам'ятаю, було дуже неприємно у них. Худенька, маленька на зріст мати перетворилася на мовчазну рабиню, яка беззастережно прислужувала своєму чоловікові-здорованю. Цей

офіцер МГБ був просто свинею, бо у моїй присутності примушував дружину мити йому ноги. Їсти мати подавала чоловікові й дочці, а сама у цей час стояла, як лакей, біля столу, чекаючи, доки вони поїдять. Мені стало так гидко, що я швиденько попрощалася і пішла геть. Але через деякий час Валентина спробувала відновити наші стосунки. Розчулившись, розповідала, що відмовилася від рідного батька — ворога народу і взяла дівоче прізвище матері. Та мені через це зізнання вона стала ще огиднішою. У старших класах наші погляди на життя настільки розійшлися, що ми не підтримували жодних стосунків. У дев'ятому класі Валентини якось цілих три місяці не було у школі. Ходили чутки, що вона завагітніла від вітчима, і той після аборту відправив її відпочивати до Артеку.

Коли почали розбирати мою справу у міськомі комсомолу, Валентина першою задала мені питання про обставини зникнення комсомольського квитка, про місцезнаходження мого батька (хоч чудово знала, де він), а потім спровокувала запитання — чи пам'ятаю я про те, що висловлювала обурення урядом за арешт батька? І не чекаючи відповідей, патетично заявила: «Комсомольський квиток ти повинна була носити біля свого серця, а не залишати його дома, щоб його там розбомбили!» А потім запропонувала у комсомолі мене не відновлювати. По всьому видно було, що вона одна з керівників міському комсомолу і з нею рахуються.

Від такого повороту подій я не могла отямитися і стояла, як побита. До мене підходили знайомі хлопці і зніяковіло заспокоювали, що наступного разу мене обов'язково «відновлять». Але ж не комсомол мене цікавив. Цікавило інше — чи залишать у інституті без членства у комсомолі? Та вже більше я не приїжджала відновлюватися. Якимось чином я немовби випала з поля зору партійно-комсомольських органів, і в інституті мене не чіпали. Навіть дали змогу закінчити його без комсомольського квитка, бо політична пильність властей на деякий час притупилася.

А влітку нас послали у колгосп допомогти селянам. Студенти сапали картоплю, якої з-за бур'яну не було видно зовсім. Розмістили жити нас у недобудованому корівнику з маленькими, під самою стелею, віконечками без скла. Спали всі покотом на підлозі, встеленій солом'яними матами. Одного разу, коли через дощ ми залишилися «дома», стався жахливий випадок. Слухаючи легке шурхотіння потоків води, що стікали по даху і стінам нашого приміщення, хотілося спати. Ці приглушені звуки час від часу розривалися вибухами грому, і тоді, навіть через віконця-щілини, угорі було видно стріли блискавок. Ми всі лежали — хто мирно спав, хто тихенько розмовляв, а біля мене сиділа дівчина-студентка і розчісувала алюмінієвим гребінцем свою розкішну темно-русяву косу. Вмить у одне з вікон залетіла вогняна куля і вдарилася у алюмінієву гребінку у руках дівчини. Все запалало. Не встигши отямитися ми вибігли, залишивши свої речі, одежу і взуття. Полум'я вмить охопило увесь корівник, а гарячі язики вже вилазили з маленьких віконечок. Прибігли хлопці-студенти і викладачі із сусіднього корівника, ринулися в гаряче полум'я і витягли із нього двох дівчат, вражених блискавкою. Дівчата були бліді, мов крейда, і бездиханні. Намагаючись їх оживити, довго робили штучне дихання, але нічого не допомагало, а більш радикальніших методів примінити не могли, бо ні лікаря, ні телефону, щоб викликати швидку допомогу, в селі не було.

Наступного літа корівник, що згорів, відбудовували наші хлопці-студенти з шахтобудівельного факультету. Треба було зварити електрозваркою залізний каркас для даху. Восьмеро хлопців держали його на руках, в одного із них резинові рукавиці були діряві і його вдарило током. Він упав, останні не змогли втримати рівновагу і залізний каркас, що знаходився під струмом, упав на них. Лише двоє хлопців встигли відскочити, а шестеро — загинули. Одночасно в інституті хоронили шістьох і довга траурна процесія тягнулася через все місто до кладовища. Гроби несли на руках студенти. Так колгоспний корівник забрав

життя вісьмох студентів індустріального інституту. На місці корівника в селі більше нічого не будували, бо селяни вважали, що то «прокляте місце».

Голодні, холодні, але сповнені енергією, ми бігали на лекції, слухали професорів і доцентів, щось вчили, щось записували. Але ні підручників, ні зошитів у нас не було. Для конспектування на перших курсах ми використовували книжки з художньої або політичної літератури, на яких писали між рядками. Лише через два роки, коли ми були студентами вже третього курсу, в продажу з'явилися зошити. Але підручники придбати було складно до самого закінчення інституту.

Дуже поважали ми своїх вчителів, і багато хто з них залишився у пам'яті назавжди. Пам'ятаю яскраву постать професора П'янкова — високого, стрункого, красивого. Ми любили слухати його чудовий баритон, яким професор розповідав нам про таємниці свого предмету. Інколи, щоб краще запам'яталося якесь хімічне явище, він робив відступні або образні порівняння. Наприклад, коли йшлося про «активні молекули», він порівнював їх з людьми. «Активні молекули» в своєму безперервному русі зустрічаються з безліччю інших молекул, зустрічаються і відштовхуються, і лише серед цієї безлічі молекул знаходять свою єдину половину, з якою утворюють міцний, нерозривний зв'язок. Але згодом професора було позбавлено звання і звільнено з роботи за те, що під час окупації він, щоб урятувати свою сім'ю від голоду, робив сірники і продавав їх. Потім були чутки, що він викладає хімію в ПТУ.

На геологічній кафедрі було багато викладачів, серед яких кандидати й доктори наук. Добре викладали курс осадових (Новікова Н.І.), кристалічних (Нікольска Т.В.) порід, курс корисних копалин (Пономарьова Н.І.), розвідки корисних копалин (Нікольський І.Л.), геофізики (Серик).

Цікавими були лекції з історичної геології, які читала нам професор Нейман-Перм'якова. Перше моє знайомство з нею пов'язане з досить кумедною ситуацією. Одного зимо-

вого вихідного дня я завітала до вестибюля учбового корпусу, де мала намір передивитися листи від родичів та знайомих. У цей момент там з'явилася літня, охайно вдягнена жінка, статечні манери якої — від ходи до жестів — указували на її високий соціальний ранг. Вона підійшла до швейцара і відрекомендувалася професором Нейман-Перм'яковою, яка щойно приїхала до міста Сталіно, а потім запитала, чи не залишали ключа від її квартири. Швейцар заметушився: «Як же, як же — залишали. Ось Вам ключ. Там і дровець приготували, щоб Ви затопили пічку». Професорка хвилину помовчала, а потім промовила: «Ви знаєте, я не вмію топити пічку. І ніколи цим не займалася. Але через декілька днів приїде мій чоловік — так його дружина це робить гарно». У швейцара від такої заяви аж волосся на голові піднялося, а я довго не могла второпати у чому ж річ. Але все швидко з'ясувалося. Через декілька днів приїхав доцент Перм'яков зі своєю сім'єю — молодою жінкою-лікарем і трьома дітьми. Професор Нейман була набагато старшою за колишнього чоловіка — він був студентом, а вона вже викладала, коли у них народився син. Так і жили довгий час. А коли жінка постарішала, то дала згоду на шлюб свого молодого чоловіка з іншою. Більше того — сама сприяла їхньому шлюбу. І вони ніколи не розлучалися. Маючи високе положення, професорка завжди опікувалася новою сім'єю чоловіка.

Наступного року ми нарешті відбудували учбовий корпус і лекції проходили хоч у холодних, але нормальних аудиторіях. З'явилися кабінети мінералогії, палеонтології. Поступово з'являвся посібний матеріал. Я непогано малювала, тому, на прохання викладача палеонтології, виготовила на багатьох листах ватману різні зображення молюсків, які характеризували вік певних геологічних епох. Мої малюнки, які висіли на стінах палеонтологічного кабінету, дуже сподобалися академіку-палеонтологу Чернишову, який приїхав із Москви перевірити викладання палеонтології в нашому вузі. Академік побажав зустрітися з автором

малюнків і виразив своє захоплення ними: «Ви, очевидно, багато читали, бо Вам вдалося молюсків зобразити точно такими, якими вони були за життя». Запропонував мені навчатися в аспірантурі Московського університету. Знав би він, що палеонтологією я не захоплювалася, для мене вона здавалася мертвою наукою, а цих молюсків я просто перемалювала із підручника палеонтології. Від пропозиції навчатися в аспірантурі я відмовилася, а за малюнки мені добре заплатили: за кожний лист ватману я одержала майже підвищену місячну стипендію. Тепер я могла купити на базарі чобітки на високих підборах і нарешті зняти з ніг німецькі чоботи з підковами — вони були завеликі, спадали з ніг, а коли я йшла по цементній підлозі коридору інституту, на гулкий цокіт моїх підківок оглядалися присутні і від сорому я не знала куди подітися.

Проблему із взуттям було вирішено, а ось пальто з латками на ліктях замінити було нічим. Та на моє щастя у цей же рік за облігацією грошово-речової лотереї я виграла чотири метри чудового темно-синього англійського бостону, з якого вийшло і пальто, і жакет. Тепер я мала більш-менш пристойний вигляд і вже не відчувала себе так принизливо.

Серед студентів було немало дітей репресованих. Одні з них у автобіографії писали про це, інші — приховували. Моя подруга Катерина Антонова про своїх репресованих батька і двох братів нічого не написала. Це виявили, і вона назавжди була позбавлена можливості користування секретними матеріалами, навіть після «хрущовської відлиги». Це дуже впливало і на кар'єру і на психіку людини. Якось Марія Іващенко, студентка з нашої групи, у якої батько теж був репресованим, як таємницю сказала мені адресу, за якою нібито можна дізнатися про долю батька. Вона була дуже короткою: «Москва. ГУЛАГ». Я написала туди запит. Пройшло дуже багато часу, а відповіді не було. Я вже й забула про лист, та ось одного дня до гуртожитку прийшов міліціонер, знайшов мене і наказав їхати з ним, бо прийш-

ла відповідь про батька. Їхала у трамваї й просто німіла від думки про можливе повідомлення про смерть батька. У МДБ слідчий сказав, що відповідь на руки не дають і він має прочитати її мені сам. Але врешті-решт, подумавши, дав прочитати відповідь з ГУЛАГУ. Вона закарбувалася у моїй пам'яті. Там зазначалося, що: «Гражданин Суярко Василий Степанович, 1899 г.р., украинец, уроженец с. Вертиевка Нежинского р-на Черниговской области УССР, до ареста работавший зам. главного механика завода «Автостекло-25» был арестован 8.09.37 г. и в декабре 1938 г. по указу № ... осужден на десять лет и сослан в «дальние лагеря» без права переписки». Я була настільки наївною, що повірила у те, що батько живий і десь відбуває ув'язнення. Та й мати вірила, що він повернеться. Бувало й таке: приїжджаю зі Сталіно додому, а мені ввижається, що мене зустрічає мати і з радісною посмішкою сповіщає: «Батько повернувся».

Цікавими, мабуть, для сучасних студентів будуть і деякі студентські спогади тих років. Після другого курсу ми мали їхати на виробничу практику. Були різні місця — здебільшого на Донбасі. Одне місце було на Кавказ. Та я наполегливо просила декана Ігоря Леонідовича Нікольського відправити туди нас удвох з моєю подругою Катериною. Я говорила, що ще з дитинства мріяла потрапити на Кавказ і це «зламало» його. Декан подивився на мене з усмішкою і сказав: «Воно (дитинство) ще у вас не пройшло», і виписав два відрядження до Єсентуківського геологічного управління.

Ішов 1946-й — дуже голодний рік. Удома в нас їсти було нічого, хоч мати й тітка Оля вже працювали. З усієї Донеччини люди їздили за кількою до Маріуполя. Мій брат, який не раз там був, розповідав, що вагони робітничих поїздів були прямо просякнуті запахом риби. У Маріуполі кільку купували за низькою ціною, а у Костянтинівці продавали на базарі за дорожчу. А на виручені гроші купували пшеницю, картоплю, кукурудзу, з яких варили супи й каші. У матері опухли від голоду ноги, хоч за картками наша сім'я одержувала хліб — по 500 грамів на працюючо-

го і 200 грамів на непрацюючого в день. Бувало, приїду додому з інституту, сідаємо за стіл, мати поріже тоненькими скибками хліб і ми його їмо, як найсмачніші ласощі, а останній шматочок підсовуємо один одному, то так він часто і залишається нез'їденим до наступного разу. Ось така була ситуація. І саме у такий рік ми з Катериною поїхали до Єсентуків. Квитки на потяг дістати було неможливо. Врешті-решт у Костянтинівці через знайомого начальника залізничного вокзалу ми дістали квитки. Їхати треба було через станцію Микитівка, де треба було квитки компостувати. Але це виявилося майже неможливим. Просиділи на вокзалі ми два дні і дві ночі і нічого не могли вдіяти — величезна черга ніяк не зменшувалася. Візити до начальника вокзалу не дали жодного результату. Нарешті розлючені громадяни, які як і ми їхали у службових справах, домоглися окремої черги. Нас усіх, хто мав на руках документи про відрядження, поставили до окремої черги і вже через добу ми з Катею мали квитки до Єсентуків на руках. Знесилені через безсонні ночі, виснажливе стояння у черзі й голод — у нас давно вже закінчився хліб — ми поснули на пероні, очікуючи поїзд на Кавказ. Коли прокинулися то, о, Боже, побачили що у Каті з ніг зняли туфлі. Довелося моїй подрузі взувати мої домашні капці, які були до того ж на розмір більше. Нарешті ми все ж таки сіли у вагон і рушили на південь.

В Єсентуках нас дуже привітно зустрів головний геолог геологічного управління. Він запропонував їхати до геологічної партії, яка займалася пошуками нафтогазоносних структур. Чекаючи на машину, що мала довезти нас до розташування геологічної партії, ми влаштувалися у готелі — дуже дешевому і майже порожньому. У вестибюлі було велике люстро, у яке було страшно глянути, бо на нас звідти дивилися два дистрофіка жіночої статі. Розмістившись у номері, вирішили піти до парку погуляти, бо їсти було нічого, а голод змушував не сидіти на місці. Вхід був безкоштовний, а із бюветів можна було пити природну

мінеральну воду — скільки завгодно, аби живіт не луснув від газу, яким була насичена мінеральна вода. Ми насолоджувалися приємною на смак водою досхочу і це якось вгамовувало відчуття голоду.

Через два дні геологи довезли нас машиною до якогось перехрестя, висадили і сказали, що до станиці Темноліської, де знаходиться геологічна партія, до якої нас направили, вже недалеко. На підводі, яку їхала у тому ж напрямку, ми дісталися до місця призначення. Зайшли до контори і подали начальнику партії свої листи відрядження. Той подивився на них і, навіть не взявши у руки, зверхньо зауважив, що студенти йому не потрібні. Ми обурилися — адже у Єсентуках нас направили саме сюди. Тоді він запропонував одній з нас залишитися, а одній їхати назад. Ми категорично заперечили можливість такого варіанту і, поставивши свої валізи на підлогу, вмостилися на них, заявивши, що нікуди не поїдемо. Ми були у розпачі і наша заява звучала дуже ультимативно.

Врешті-решт начальник здався. Викликав завгоспа і розпорядився знайти нам квартиру, а на місцевому молокозаводі взяти для нас сироватки, яка, зрозуміло, була калорійніше за мінеральну воду. Завгосп проявив винахідливість і, щоб не бігати на молокозавод, вирішив проблему «одним махом» — помістивши нас на квартиру до хазяйки, у якої була корова. Молоком ми були забезпечені, а ось хліба не було. Його видавали за картками аж у Ставрополі, і завгосп їздив за ним один раз на тиждень. Цей дядько з великими козацькими вусами добре ставився до нас. Наступного тижня під час подорожі за хлібом він взяв і мене до Ставрополя. Це місто запам'яталося мені суховієм та піском, що десятисантиметровим шаром покривав геть усе — дороги, тротуари, набивався у рот, вуха й очі. Невдовзі наша геологічна партія перебазувалася до села Северного. Це козацьке село з добротними хатами. Поважні старі козаки сиділи біля своїх осель, красуючись довгими бородами. На привітання ці люди відповідали ніби неохоче — ледь схиляючи голову в наш бік.

Начальник нашої геологічної партії був мовчазним і похмурим. Він жодного разу нічого нам не пояснив з геології та й взагалі не звертав на нас увагу. Проте дуже добре дбав про свої власні інтереси — дозволяючи використовувати службову машину голові місцевого колгоспу, брав у нього харчі та переправляв їх своїй сім'ї. А співробітники партії — геологи й робітники — харчувалися не дуже гарно. З нашого заробітку у загальний «котел» відраховувалися певні кошти, на які завгосп закупав провізію. Дуже часто це була вівця, з якої два рази на день варили суп. Але у цьому супі ми могли знайти лише бридкий овечий жир, бо м'ясо було привілеєм начальника та його сім'ї. Щоб зовсім не охлянути від такого харчування ми з Катериною вирішили піти на заробітки у вільний від роботи час. Просто ходили по хатах і питали, чи не потрібна наша допомога. Найчастіше нам доручали молоти борошно. Треба було руками крутити важкі кам'яні, ще допотопні, жорна. Іноді вдавалося добре поїсти у хазяйки та ще й якусь перепічку заробити собі на вечерю. Якось після такої роботи у однієї з господинь, Катя захворіла. Через протяги вона застудилася і довго не могла одужати. Довелося піти до лікаря. Той мешкав у великому кам'яному будинку і був схожий не на сільського лікаря, а на поважного професора. У його кабінеті було безліч книжок — полиці з ними займали весь простір, від підлоги до стелі. Лікар дуже уважно вислухав стетоскопом і вистукав спину, а потім сказав: «Треба тобі, дитино, гарно харчуватися. Це твої головні ліки».

Польовий сезон закінчувався і роботи у партії було дуже багато. Треба було складати карту перспектив на газ, для чого необхідно точно визначити вік покладів. А це можливо завдяки скам'янілим залишкам різноманітних морських молюсків, які водилися у прадавніх морях, які мільйони років назад розливалися на місці сучасної суші. Щоб будувати геологічну карту, цих молюсків треба було добре знати. І коли одного разу до нашого табору завітав з перевіркою відомий вчений-палеонтолог, то виявилося,

що наш начальник майже не знав яким покладам на нашій території властивий який «молюск». Ми з Катею підказували начальнику, що з сорому покрився крапельками поту і густо почервонів. Перед від'їздом високий гість порадив нашому шефу вчитися у студентів.

Практика закінчувалася. Ми з Катериною ходили у маршрути, будували карти, визначали природу і склад знайдених взірців гірських порід. Геологічна практика закінчувалася, а на полях починалися жнива. Наш начальник домовився з головою колгоспу про використання нас з Катею на зернозбиральних роботах. Так ми і стали на цілих два тижні колгоспниками. Сіяли, віяли, тягали важкі мішки, а за це заробили начальникові зерно. Дали й нам мішечок, гарненький мішечок пшениці.

Одержавши гроші за практику, ми пішли на базар. Базар був бідний, але нам у вічі запало топлене масло. Ми купили великий бідон для молока і майже до половини наповнили його топленим маслом. А пшеницю засипали у чемодани. У Єсентуках головний геолог управління сказав, що зерно не можна вивозити за межі Ставропілля і виписав нам довідки, що воно зароблене у колгоспі. Але ми не покладали на ці папірці великої надії. На вокзалі, де міліція дійсно ретельно все перевіряла, ми здогадалися взяти носильника, і він заніс речі прямо у вагон. До того ж зерно було закрито одягом. Так ми і вийшли з положення, щоб довезти додому харчі. У селі я купила собі майже за безцінь чудову пухову білу в'язану спицями хустку. Коли ми спитали, чому так дешево у магазині вона коштує, продавець відповіла, що ця річ конфіскована у селянки за борги. Мені не дуже приємно було її брати і я хотіла відмовитися, але продавець переконала, що якщо не я, так хтось інший її купить, а все одно до колишньої власниці вона вже не повернеться. У ті часи з людей держава драла три шкури — податки треба було платити за кожне дерево, за кожну худобину й птицю. Не всі були в змозі сплачувати такі податки, то в них забирали останнє.

Приїхали ми додому, а вже через декілька днів були в інституті й одержали місце у відремонтованому гуртожитку. У кімнаті нас було четверо. Це було, як свято. Дівчата прибрали у своїх куточках, хто як міг, і наша кімната перетворилася на затишне житло, в якому було по-домашньому гарно — килимки або плахти (як у мене) біля ліжок, чиста білизна на ліжках, а головне — запах, який кожна з нас привозила з собою з дому, з батьківської хати. Життя наше студентське стало хоч трохи нагадувати людське. І ми раділи.

Молодість! Ми встигали скрізь, не дивлячись на те, що майже завжди були голодними. Після відбудови корпусу з актовим залом до нас стали часто приїздити артисти. Ми слухали співи й музику, лекції про видатних композиторів і співаків. Ми були в захваті від романсів Глинки, опер Чайковського і Мусоргського. До нас приїздила відома усім Русланова (незадовго до арешту) і «на біс» співала студентам до першої години ночі. А одного разу ми слухали навіть Поля Робсона — це був перший негр, якого більшість з нас побачили. Коли відновив роботу оперний театр, то саме ми, студенти, були першими його відвідувачами. Спочатку, коли ще «справжніх», які купляли квитки, слухачів не було, нас, студентів, щоб заповнити майже порожній зал, запрошували на вистави безкоштовно. Вхід був за студентськими квитками. Ми так звикли до цього, що вже тоді, коли спроможної платити публіки було достатньо, ми йшли до директора, щоб виказати обурення з приводу скасування пільг.

У 1946 році до Сталіно прибула делегація з Великої Британії — представники лейбористської партії. Були вони й у нашому інституті. Це було досить незвично, адже у часи «залізного занавісу» такі візити були вельми обмеженими. Члени делегації чомусь довго затрималися лише у кабінеті політичної економії: їх цікавило, яким чином розвивається економіка Радянського Союзу. Довго розглядали таблиці з політичного і економічного устрою СРСР, задавали питання й саркастично усміхалися на відповіді. А завкафедрою політекономії нам, цікавим слухачам-сту-

дентам, які зібралися юрбою, шепотіла: «Вийдіть наперед, хто краще вдягнутий».

На честь приїзду гостей у студентській їдальні виставили на вітринах різні вінегрети, але це була бутафорія, бо вони не продавалися. А студенти казали, що у театрі, де відбувався офіційний прийом гостей, у туалетах з'явився навіть туалетний папір.

У той час ми жили страшенно бідно. У щойно відкритому гастрономі, розташованому напроти учбового корпусу, з'явився за комерційною ціною цукор. Це було перед грошовою реформою, тому деякі студенти купували його. Хлопці-гірники навіть пропонували парі — тому, хто з'їсть кілограм цукру, не запиваючи його водою, ще отримати два кілограми безкоштовно! Один «сміливець» виграв парі, а потім лежав хворий, лише дудлив водичку.

Йшов вже четвертий рік мого навчання в інституті, коли якось на вулиці мені зустрілася студентка, що пішла з першого курсу і невідомо куди зникла. Вона запросила мене і Катерину прийти до неї у гості. Дома вона все розповіла. Маючи кримсько-татарське походження вона відчувала постійну увагу МДБ, куди її настирливо вербували для співпраці. У цей час почалося масове виселення татар із Криму і батько дівчини наполіг, щоб вона покинула інститут. Так можна було сподіватися на те, що депортація до Середньої Азії омине родину.

«Сексоти» були всюди. Ними, здавалося, було насичене навіть повітря. Інколи було враження, що вони пролізли у твій мозок. Бо все, що ти сказала, було відомо «кому потрібно». Були вони у кожному колективі — у студентських групах, у бригадах робітників, у школах серед вчителів і учнів, у творчих колективах інженерно-технічних та мистецьких працівників — всюди пускав свої щупальці велетенський спрут МДБ. Якось староста нашої групи подружньому, сам на сам, попередив мене: «Олеся, не будь відвертою і не говори, чого не треба, бо можуть бути неприємності».

Ми знали, що в нашій групі є «сексоти» і здогадувалися, хто виконував цю роль. І ми боялися. Боялися висловити свої думки навіть серед близьких людей.

Закінчувався семестр. Студенти деяких факультетів вже від'їжджали на практику. Гуртожиток заворушився. Виносили матраци на вулицю, витрушували, труїли клопів. А клопи, коли їх непокоїли, вилізали звідусіль і несамовито кидалися на тих, хто залишався в кімнатах.

Ми з Катею залишилися, бо мені декан запропонував перескласти «Теоретичну механіку». Якщо складу на «5», то, як відмінниця, буду одержувати підвищену стипендію — п'ятсот карбованців. Я дістала конспект і почала читати, але клопи не давали змоги не те щоб читати, а навіть сісти чи лягти — вони скрізь дошкуляли нам. Коли ми лягали на ліжко, вони стрибали на нас зі стелі. Я намагалася лягти на підвіконня, щоб трохи передрімати, але і тут сотні комах вилізали звідусіль і нестерпно жалили. Катя віником вимітала їх у коридор. Після такої «веселої» ночі я пішла в інститут шукати викладача з теормеханіки. Від нього я одержала питання: «Тяжкі вали та шпонки». Мені зараз смішно — на що це потрібно було знати геологу, як і той «обширний» курс політичних наук (історія партії, політекономія, науковий комунізм та інше), яких розум просто не засвоював, а тому доводилося багато «зубрити», не замислюючись.

Я почала готувати відповіді на екзаменаційні питання, коли до аудиторії зайшов секретар комсомольської організації геологорозвідувального факультету і звернувся до викладача без всякого прохання, прямо: «Мне нужно поставить в зачетку оценку по вашему предмету. Вы же знаете, что я занят общественной работой». Викладач, знітившись, запитав яка саме оцінка задовольнить лідера комсомолу — «Четвірка?» Той кивнув головою: «Вполне» і, пригостивши викладача цигаркою, вийшов, поклавши у кишеню залікову книжку з оцінкою. Саме так «складав» головний комсомолець і інші предмети, бо на лекціях його ніхто й ніколи не бачив. Знань він не мав, та й

навіщо вони йому були потрібні, якщо партійна кар'єра була забезпечена. А це був найкращій і найкоротший шлях кар'єриста в ті часи!

Останній курс. Почали утворюватися студентські сім'ї. Найбільш практичні й ініціативні дівчата з хімфакультету вже познаходили собі «пари», до них приїздили мами на розглядини та для того, щоб дати пораду. У мене були залицяльники з шахтобудівельного, з машинобудівельного і з геологічного факультетів. Деякі з них писали мені вірші, деякі запрошували на танці та намагалися освідчитися в своїх почуттях. Але постійним залицяльником, ще з першого курсу, був Мишко Сас із шахтобудівельного факультету. Високий на зріст, худорлявий, в окулярах, відмінник, він просив «моєї руки». До переговорів він навіть залучив викладача з креслення, з яким товаришував. Пам'ятаю, як стояли ми на східцях, дивилися в прольот, а він говорив: «Скоро ми залишимо інститут, почнеться інше життя, я прошу тебе прийняти мою пропозицію. Ну, якщо ти не хочеш зараз одружуватися, то принаймні давай «заручимося», як це було в старину». А я, дивлячись вниз із сходового майданчика, сміючись, відповідала йому: «Я не можу тобі зараз нічого обіцяти. А якщо я за цей час покохаю когось іншого?» Він погоджувався чекати стільки, скільки буде потрібно. Про його почуття до мене знали хлопці з його факультету. І ось у ніч на перше квітня вони вирішили влаштувати в гуртожитку першоквітневий жарт: о другій годині ночі почувся енергійний стукіт в двері нашої кімнати, а також в інші суміжні кімнати нашого поверху. Ми (дівчата) мешкали на четвертому поверсі, а хлопці, в тому числі й Мишко Сас, — на другому. Постукавши в двері, вони сповістили страшну звістку: «Мишко Сас отруївся». Від цієї звістки тіло скам'яніло, а в голові промайнула картина — Мишко лежить на ліжку бездиханний, я зараз схилюся над ним і навіть поцілую його в уста, чого ніколи не робила, буду намагатися будь-яким чином врятувати його. Я та інші дівчата, накинувши на нічні сорочки пальта, в

кімнатних капцях на босу ногу, спросоння повискакували в коридор і по сходинках побігли вниз на другий поверх. У моїй уяві було бездиханне, бліде Мишкове обличчя. Коли ми прибігли на другий поверх, то побачили, як по коридору рухалася висока постать Мишка, немов нічого не сталося, а з п'ятого поверху пролунали дружні оплески глядачів-студентів, яких зібрали хлопці з усього гуртожитку. Це був жорстокий жарт, після якого надовго залишилася гіркота на серці, немов справді сталося непоправне лихо. Я зібралася та поїхала додому на декілька днів, щоб якось затамувати цей біль, спричинений безглуздим жартом. З Мишком я була знайома ще з першого курсу, коли ми жили у бараках. Пам'ятаю, як у мене захворіли очі, а ліки можна було придбати лише в аптеці, до якої дістатися можна було тільки пішки, бо міський транспорт ще не працював. То Мишко і студент з машинобудівного факультету — Микола — билися, мов півні, за пріоритет — кому йти за ліками.

Під час канікул після третього курсу, Мишко приїздив у Констянтинівку, нібито провідати свою тітку. Пробув у нас до вечора, а потім пішов. Я подумала, якщо у нього тут тітка, то нехай у неї й ночує. Лише пізніше дізналася, що ніякої тітки в Костянтинівці у нього не було і він ночував на вокзалі.

А ось після четвертого курсу, заробивши влітку тяжкою працею гроші, він запросив мене на Різдво — в день його народження — піти з ним до ресторану. Я не хотіла, а він довго вмовляв, а потім, в розпачі, розкидав грошові купюри по білому снігу.

Так, мов тінь, він ходив за мною всі роки навчання, але ніколи так і не наблизився до мене. Віталій, товариш Мишка, красень, який бентежив серця багатьох студенток, в тому числі й наші (чотирьох дівчат з однієї кімнати), намагався освідчитися і мені, але я не вірила в його щирість. Я вважала, що велике кохання приходить від Бога, а поки що його не було.

Переддипломна практика. Ми з Катею одержали направлення в Криворізький залізорудний басейн (місто Кривий

Ріг), де знаходився трест «Кривбасруда». Але керуючий трестом відмовив нам в робочих місцях, бо роботи проводилися лише в шахтах, а жінкам працювати під землею не можна.

Кривий Ріг — це шахтарське місто, де на відміну від шахтарських містечок Донбасу все було вкрито не чорним, а червоним пилом. Шахтарі виходили з шахт в червоному одязі, обличчя і руки у них теж були червоними. Ми з Катею послали телеграму в інститут і чекали відповіді. Через деякий час до нас приїхала викладач Понамарьова та привезла нам направлення у Верхньодніпровську геологічну партію від Дніпропетровського тресту, яка займалася пошуками і розвідкою родовищ бурого вугілля. Тут, в Верхньодніпровську, доля звела мене з людиною, що перевернула все моє життя.

Він, як і я, приїхав на переддипломну практику з Дніпропетровського гірничого інституту і влаштувався дільничним гідрогеологом. У нього була значно відповідальніша робота, ніж у мене й у Каті: ми описували керн (породи), оформляли геологічні журнали та деякі відомості, а він відповідав за всі гідрогеологічні роботи, тому залишався в конторі до вечора. Одного разу він попросив мене допомогти йому підготувати матеріал до місячного звіту, і я погодилася. Ми познайомилися ближче і разом з Катею запропонували йому завітати до нас (ми жили поблизу контори у квартирі, яку наймала нам геологічна партія). Вечорами ми сиділи в саду на лавочці під розлогою грушею і співали. Гриша (так його звали), своїм гарним, з циганськими нотками, баритоном, співав «Где ты», йому підспівувала Катя і навіть я, хоча мені «ведмідь на вухо наступив». Нам було дуже весело.

Батьки Григорія жили в Верхньодніпровську. Вранці, коли він з дому біг на роботу, — енергійний, швидкий, як вітер, — ми зустрічалися на вулиці. Він обіймав мене, пригортав до себе і цілував, не зважаючи ні на кого. У нас була велика любов — нас тягнуло одне до одного, мов магнітом. Ще з першої зустрічі у конторі ми, мов загіпнотизовані, довго не могли відірвати погляду один від одного, немов якась невидима нитка прив'язала нас.

Якось Гриша запросив мене додому і познайомив з мамою — красивою, чорнявою, з довгою косою жінкою, яка, як мені здалося, була головою сім'ї. Гриша був схожий на неї. Старший брат Іван — білявий, невеликий на зріст, був схожий на батька. А згодом, коли Гриша здавав місячний звіт з гідрогеологічних робіт, він узяв і мене з собою в Дніпропетровськ. Поїхали ми через Дніпродзержинськ, де мешкали його дід і бабуся. Вони нас чимось пригощали. Дід — чоловік міцної статури, справжній циган, з чорною бородою — спитав куди їдемо, а також хто я. А бабуся — невеличка білява жінка — за Григорія відповіла: «Чи не розумієш? Наречена.»

Я мамі написала листа про те, що я дуже щаслива, бо до мене прийшла велика любов, що я зустріла чудесну людину, і ми любимо один одного. Попросила, якщо зможе, то нехай приїде — відпочине, покупається в Дніпрі та познайомиться з Григорієм. Мама приїхала і побула два тижні, поки я працювала в конторі. Потім нас послали в поле, де бурилися свердловини. Катю на одну дільницю, а мене на іншу — у с. Аннівку, де у геологічних свердловинах проводилося гідрогеологічне опробування, якими керував Гриша. Вечорами він приходив до мене — ми роздивлялися зоряне небо, фантазували, філософствували.

«Хочу, щоб ми, тільки вдвох, полетіли на якусь далеку зірку», — говорив він, пригортаючи мене і тихенько наспівуючи. Тут, у с. Аннівка я стала жінкою.

Хазяйка моя (молода жінка з дочкою шести років) дуже гарно ставилася до мене. Вони любили слухати мої розповіді про нашу Землю, про Всесвіт. Я в неї харчувалася. Любо було дивитися, як вправно вона поралася біля печі рогачами, готуючи в чугунку борщ на сироватці із молодою капустою, а в глечику парила молоко. Їдучи на роботу в колгосп, вона казала мені: «Обід у печі. Виймеш і поїси тепленького». Та коли я спробувала за допомогою рогача витягти з печі глечик, то зрозуміла, що можу перекинути його. Прийшлось підставити стілець, залізти самій у піч і дістати глечик і казанок руками.

Коли закінчилося буріння свердловин і я стала прощатися з господинею, вона перехрестила мене і побажала щастя в житті. У Верхньодніпровськ приїхав і Григорій — у нього закінчилися польові роботи. Ми були разом. Одного дня він прийшов зі своїм братом Іваном за моїми речами, щоб забрати мене до себе додому. Довго вмовляли, а я так і не пішла. Чому? Я й зараз не можу на це відповісти. Тепер усвідомила, що помилилася, бо на все дивилася тільки з глибини своєї душі: вважала, що головне — це почуття. Його не зруйнує ні час розлуки, ні відсутність офіційного дійства з реєстрацією шлюбу. Мені не хотілося бути схожою на інших дівчат — усі ставили головною метою перед закінченням вузу вийти заміж за будь-кого.

Гриша приходив ще раз, щоб забрати мене до себе, а я знову відмовилася. Чому? Ніяково було перед його матір'ю. Гриша запропонував піти в ЗАГС зареєструватися, але в мене, як на гріх, загубилася одна половинка паспорта (нам тоді видавали паспорти на шматочку паперу з двох половинок). Мабуть, так розпорядилася Доля. Я сказала Гриші, що ми зареєструємося пізніше, коли він приїде до мене. Його турбувало — як же буде далі. Я — у Сталіно, а він — в Дніпропетровську. Він запропонував мені перевестись в Дніпропетровський інститут, але на мій погляд це було не раціонально, бо залишався лише захист диплому. У Донецьку мене знають викладачі, а я знаю їх вимоги, маю якийсь авторитет. Ми домовилися, що Гриша приїде на жовтневі свята. Приїхав Григорій — статний, гарний — і почалося паломництво зацікавлених сусідок з гуртожитку в мою кімнату: хто за сіллю приходить, хто за сірниками або ще за чимось, а очі всіх дивляться на Григорія — розглядають, щоб потім розповісти іншим. Ми вирішили їхати у Костянтинівку. Прямого транспорту на той час не було, бо пасажирський потяг на Костянтинівку пройшов вранці. Тоді знайомі хлопці порадили доїхати до ст. Авдіївка, а там пересісти на товарний потяг, який іде до Костянтинівки. Ми так і зробили. У Авдіївці попросилися на товарний по-

тяг, але машиніст сказав, що в Костянтинівці він не зупиняється, зможе лише пригальмувати біля вокзалу, щоб ми вистрибнули з вагону. Стрибати було страшно. Першим вистрибнув Гриша, а потім йому на руки вистрибнула я.

Дома нас зустрічала мама, брат, який приїхав з Дружківки, де навчався в технікумі та тітка Оля. Було ніяково приймати гостя в таких злиднях, які панували в нашій хаті. Зруйновану війною хату потроху, самотужки відбудували. У кімнаті ще не постелили дошками підлогу, тому долівку змазували глиною. І їжа, якою частували гостя, була не дуже вишукана. Запам'яталося, що подана до столу індичка, яку подарували чи продали тітці Олі, була худою, а м'ясо її — жилуватим.

Я мамі нічого не сказала про близькі стосунки між нами, а вона запитувала, де ж нам стелити ліжка — вирішили в кімнаті, де стояли два ліжка. А я все чекала, що Григорій скаже мамі про нас, про наші стосунки, про наші наміри одружитися, але він не торкався цієї теми. Можливо, його відвернула наша бідність? Наступної ночі ми виїхали до Сталіно, а звідти він сів на потяг до Дніпропетровська. У вагоні потягу хотілося спати. Григорій схилився, положив свою голову мені на коліна, а я, щоб не потурбувати його сон, сиділа, не рухаючись, і лише гладила рукою чорняве, густе волосся на його голові.

Після від'їзду Григорія я в інституті довго не затрималася, бо погано себе почувала. Лікар, до якого я звернулась, сказав, що я вагітна і, дізнавшись, що я студентка запитав, чи не думаю я робити аборт. «Ні, ні! Ми любимо один одного і будемо раді майбутній дитині», — запевнила я лікаря.

Минуло три тижні і, приїхавши з Костянтинівки, я одразу пішла до центрального учбового корпусу, де на прохідній зберігалася пошта. Швейцар подав мені цілу пачку листів, зазначивши: «Найбільша кореспонденція — це ваша». Глянувши на листи я відразу впізнала чіткий гарний почерк Григорія. Читаю перший, другий, третій лист — в кожно-

му про гарячі почуття, про чекання на зустріч. Пише, що моє фото стоїть у нього на столі, що не може заснути, не поцілувавши його. А ось в передостанньому листі — короткому і холодному — написав, що зрозумів, чому я не відповідаю — мабуть, «сів не в свої сані». У останньому листі замість зворотної адреси було поставлено прочерк, а в конверті — моє фото з виколотими очима, що приголомшило мене. Я заплакала і послала йому телеграму, щоб зустрів мене, — я повинна була йому все розповісти. У вагоні я жодної хвилини не спала — мене нудило, спазми душили горло, беззвучно ковтала сльози.

Приїхала під вечір. Григорій зустрів холодом. Цей холод я відчула зразу — з його погляду, з його поведінки і з нотками відчуження в голосі. Вийшла з вагону, а під ногами плямкає мокрий сніг з грязюкою. Брудне місиво дуже гармоніювало з тим, що відбувалося в моїй душі. Я думала, що Григорій забере мене в гуртожиток, а він повів у дешевий готель. Я зрозуміла, що він соромиться мене, що в нього хтось є, і тому він не хоче мене показувати в гуртожитку.

Вранці Григорій зайшов до мене і запропонував поїхати до його батьків у Верхньодніпровськ. Я відмовилася, бо відчула його холодність. А я ж у цей час була така слабка і духом, і тілом! Мені хотілося участі, духовного тепла, хотілося, щоб хтось пожалів мене. У моєму житті це було вперше, коли я відчувала себе так принизливо. Я завжди була сильною, переносила всі незгоди стоячи, з піднятою головою. Коли я їхала в Дніпропетровськ, то мала за мету пояснити непорозуміння з листами, а також сказати про те, що у нас буде дитина, а тепер хотіла одного — скоріше виїхати звідси.

Через багато років, коли я була у відрядженні в Дніпропетровську, мені згадалося і брудне місиво на вокзалі під ногами, і зустріч з Григорієм, тому під час обіду в ресторані я розридалася, а мої колеги-геологи були здивовані, бо не знали причини цих сльоз. Дякую їм за їх коректність — вони не розпитували мене в чому річ.

2. Робота

(Політичне клеймо —
«дочка репресованого»)

У лютому 1949 року я розпрощалася з інститутом, зі своїми товаришами, з якими пережила ці злиденні роки, з Катею Антоновою — моєю любою супутницею студентських років, з хлопцями шахтобудівниками, з якими ми дружили, і які пропонували свою руку та серце.

До інституту приїхали представники різних геологічних організацій, виголошуючи випускникам свої умови працевлаштування для молодих спеціалістів. У ті часи геологи користувалися великим попитом. Мені, як відмінниці, запропонували декілька місць, і я вибрала найкраще — Дніпропетровський трест міністерства вугільної промисловості, бо десь у глибині душі жевріла надія про побачення з Григорієм, який ще продовжував навчання в Дніпропетровському інституті до серпня місяця. Але приїхавши до Дніпропетровська, я не шукала зустрічі з Гришею, бо розуміла, що вимушена зустріч це не що інше, як ще одне приниження, тому я одразу пішла влаштовуватися на роботу. Мене прийняв головний інженер «Укрбургеолрозвідконтори» (так називалася ця установа) — Алексєєв і направив до Звенигородської геологорозвідувальної партії. Він чомусь сказав і навіть повторив декілька разів, що якщо мене там погано приймуть, то я маю зателефонувати йому, і дав свій номер телефону.

Приїхала увечері до Звенигородки — маленького містечка з давньою історією. Переночувала у «кімнаті для приїжджих», де стояло чотири старих тапчани, на яких, не роздягаючись, відпочивали і жінки, і чоловіки. Вранці, умившись, пішла до контори геологічної партії. Запитавши, як пройти до кабінету начальника, я попрямувала туди, але несподівано двоє молодиків зупинили мене і повели у інший бік, до других дверей. У цей час, як по команді, відчинилися обоє дверей і різні власники кабінетів запропонували заходити саме до них. Я «збилася з пантелику», не знаючи куди йти.

Згодом я дізналася, що у партії було своєрідне двовладдя. Начальника зняли за розпорядженням з Дніпропетровська, призначивши на його місце головного геолога Северіна. А колишній начальник Бичков, що був членом райкому КПУ, написав до Москви і очікував захисту звідти, бо писав не куди-небудь, а до ЦК партії.

Колеги допомогли знайти квартиру — кімнату в будинку, де мешкала гарна за характером жінка. Але в неї не було чим топити, і ми дуже мерзли. Я декілька разів зверталася до Бичкова з заявою про допомогу в придбанні палива, але все було марно — чула тільки відмови. Цю людину цікавило лише своє власне благополуччя, а на підлеглих він давно махнув рукою, за що нажив недоброї слави не тільки серед підлеглих, а й серед вищого начальства в Дніпропетровську.

А на роботі був повний розвал — геологічна кімната була заставлена шафами, переповненими геологічним матеріалом буріння свердловин. Маркшейдер* мені сказав, що до них рука геолога ще не торкалася, бо геологи тут не затримуються — через місяць-два тікають. Вже провели попередню розвідку, вже й детальну закінчували, а звітів ніхто не писав.

Тихенько маркшейдер і мені порадив: «Тікайте звідси, бо за цими матеріалами нічого не напишете». Через деякий час я поїхала (вірніше, пішла пішки) на дільницю геологічних робіт, розташовану за п’ятнадцять кілометрів від м. Звенигородки, бо мені сказали, що машини туди не ходять. По дорозі мене застав холодний весняний дощ (це була рання весна — кінець березня). Іду, перемішуючи багнюку під ногами, коли наздоганяє мене вантажна геологічна машина і зупиняється. Я зраділа, і у мене промайнула думка: «Зараз мене підвезуть». Відкрилися двері кабіни, висунулася кругла пихата голова начальника партії Бичкова, який спитав мене: «Куди? На дільницю?»

---

* Гірничий топограф.

Я відповіла: «Так, на дільницю». Не встигла я отямитися, як двері машини зачинилися і «начальство» поїхало далі. Мені стало дуже гірко на душі — я йшла, моє зимове пальто промокло наскрізь, а з очей, від образи текли сльози. Під серцем я вже носила дитину — свого синочка, який народився через два з половиною місяця. Прийшла на дільницю, побачила бурові вишки і мене повели просохнути у барак, де жили буровики. Там було парко, вонюче й тісно, ліжка з залізними спинками стояли одне біля одного. Посеред бараку горіла пічка, на припічку якої стояли чоботи, висіли онучі, а над пічкою, на мотузці, висів мокрий одяг, який сушили буровики, відпрацювавши свою зміну під дощем. Бурили мілкі свердловини (100−150 м), а щоб не втрачати багато часу, над ними не ставили ніякого укриття. Барак був перегороджений ширмою (байковим одіялом) і звідти доносився плач дитини. За ширмою жили сімейні.

Трохи просушивши одяг і випивши гарячого чаю, яким мене пригостили буровики, я пішла дивитись керн — стовпчики порід, що діставали з бурової труби на різній глибині. Потрібно було відібрати зразки бурого вугілля на хімічний аналіз. Та виявилося, що ніякого керну не було — його не підіймали, а у буровому журналі відмічали лише глибину свердловини. Я нічого не розуміла — як же так! Це ж дорозвідка вже визначеного родовища, і треба найдетальніше обстежити всі вугільні пласти, що залягають на різних глибинах. Та коли я спитала у старшого майстра, чому не піднімають керна, він відповів, що це розпорядження начальника партії, — треба було якнайшвидше набурити метраж, то й на операцію, яка була метою буріння, — підйом керну — не вистачало часу. Бо до свят Першого травня треба було відрапортувати саме метражем. Метраж, а не якість і наслідки геологічних робіт був головним показником геологічних робіт у СРСР майже до самого його розвалу. За метраж давали премії, ордени й медалі, посади... Все будувалося на *брехні.* За це ніхто не відповідав,

бо гроші були бюджетні й було їх багато. Тому рентабельність геологорозвідувальних робіт у Союзі була в сотні разів меншою, ніж у країнах Заходу. Зате в кожній області кожної республіки був свій геологорозвідувальний трест з сотнями, а то і тисячами працівників. Я мала підкорятися й звикати до такого стилю роботи.

Так пройшла зима — у холоді, бруді й клопотах. У кінці квітня я зайшла до кабінету начальника підписати заяву на відпустку і потрапила на комісію із Москви. З ними був і головний інженер із Дніпропетровська Алексєєв, який приймав мене на роботу. Він представив мене як молодого спеціаліста і спитав як прийняли мене на роботі. Я, не боячись, розповіла про все. Моя відповідь, мабуть, дуже сподобалась і була в нагоді Алексєєву, що вів боротьбу з Бичковим. Це великою мірою і визначило долю Бичкова, бо факти були дуже переконливими. Факти, які свідчили про порушення начальником усіх норм геологорозвідувальних робіт.

Перед святом Першого травня ми, нарешті, одержали довгоочікувану зарплатню, якої геологи не бачили вже вісім місяців і з цими грошима я поїхала додому у відпустку. Були саме пасхальні дні. На Донбасі Пасху не святкували — більшовики винищили «під корінь» звичку «буржуазного минулого». Та у Звенигорідці старі традиції ще залишилися. Правда, церкву вже було знищено, та на вулицях у ці дні було людяно й святково. Три дні святково вдягнені люди снували туди-сюди по центральній площі, грала гармошка, лунав спів, у скверику їли паски, крашанки, лузкали насіння і пригощали ними одне одного. Різнокольорове лушпиння від крашанок та від соняшникового насіння вкривало шаром мощені каменем тротуари. Люди віталися: «Христос воскрес!» — «Воістину воскрес!» і цілувалися. Це радісне і мальовниче свято запам’яталося мені разом із Звенигородкою та геологічною партією. Більше в Звенигродську партію я не повернулася і не знаю, якою була доля і тих детальних робіт з розвідки бурого вугілля.

Васильок народився 29 травня 1949 року. Дві доби мені не приносили синочка. На моє запитання акушерка відповіла, що все гаразд, він ще спить. Але я не заспокоїлася і вночі, коли всі заснули, викрала його з дитячої кімнати, принесла до себе, розгорнула і впевнилася, що ручки, ніжки і все інше у нього в нормі. Гарний хлопчик. Він відкрив свої темні оченята і глянув на мене, здалося, з докором, немов сказав: «Ех ти, зробила мене безбатченком!» Так, я — покритка! Скільки було гарних, достойних молодих людей, які вважали б за щастя взяти зі мною шлюб. Ось зараз, через півстоліття потому, директор Інституту геохімії АН України, академік, при зустрічі з моїм сином Василем завжди запитує: «Як мама?» «Нічого. Бігає на дачу, пише спогади». «Я дуже жалкую, що вона не вийшла за мене заміж. Вона мені дуже подобалася в інституті», — каже літній, з сивою головою, академік.

Я — покритка. Гірко, дуже гірко відчувати це в роддомі, коли до рожениць приходять їхні чоловіки, виказують свою радість, а до мене приходять тільки мама та тітка, і мені не можна показувати свого настрою, бо сказала, що чоловік — студент. Тільки ніччю, вкрившись з головою простирадлом, беззвучно плакала.

Я написала прохання у міністерство, щоб мене перевели через сімейні обставини до Артемівська в трест «Артемвуглерозвідка». Це було майже поруч з домом — за двадцять п’ять кілометрів від Костянтинівки, де жили моя мама і маленький син Василь.

Через деякий час я одержала призначення в трест «Артемвуглерозвідка». Головний геолог Єршов запропонував мені місце головного геолога Павлодарської партії, та я відмовилася, бо зовсім не було досвіду роботи. І навіть вполовину більший оклад мене не приваблював. Тому головний геолог тресту дуже сміявся, почувши від мене: «Я сюди не за грошима приїхала!» Він так сміявся над сказаною мною фразою, що я і досі пам’ятаю, як від сміху здіймався і здригався його великий живіт. Лише згодом я

усвідомила, що виглядала наївною, але сказане мною було щирим, бо я хотіла багато чому навчитися перед тим, як займати відповідальні посади. Виховане в дитинстві поняття, що гроші не найголовніше в житті, зіграло свою роль.

Трест «Артемвуглерозвідка» розміщувався в фундаментальній триповерховій будівлі, яка вражала своєю величністю: вестибюлем з колонами, широкими коридорами, килимовими доріжками, кімнатами з високими стелями і великими вікнами. Ця будівля ніяк не схожа була на приміщення Звенигородської геологорозвідувальної партії. На другому поверсі розташовувалися служби тресту, а на третьому — гідрогеологічна та геологічна експедиції, які займалися геологічними і гідрогеологічними зйомками, розвідкою підземних вод та інших корисних копалин (сіль, глина, гіпс тощо), тематичними роботами. Експедиції, які проводили розвідку кам'яного вугілля, знаходилися в містах Червоноармійську, Добропіллі, Торезі, Павлограді. Крім того, при гідрогеологічній експедиції було дві партії — у Червоноармійську та Торезі. Вони обслуговували гідрогеологічним буріннам вугільні експедиції.

Шукаючи поради, я зайшла у геологічний відділ тресту, де дві жінки-геологи в один голос заявили, що треба залишатися у Артемівську, де є цивілізація й умови для життя, та й трест «Артемвуглерозвідка» — один з найкращих в Союзі, тут сконцентрований геологічний інтелект. Це вплинуло на моє остаточне рішення — я залишилася в Артемівську і влаштувалася у гідрогеологічній експедиції, в якій, на той час, проектувалися роботи по гідрогеологічній зйомці на великій території з метою пошуків ділянок для нових водозаборів питних вод. Потрібні були кадри. Зважаючи на те, що я за фахом геолог, а не гідрогеолог, при розмові з начальником експедиції я попросила, щоб в майбутньому мені дозволили брати участь в роботах геологічного профілю. Він дав обіцянку і, згодом, виконав її. Організувалися три гідрогеологічні партії. В одній із них, під керівництвом старшого геолога Нудельмана, працюва-

ла і я. Посадили мене поруч з моїм керівником у великій кімнаті, де сиділи гідрогеологи, техніки та креслярі, всього — чоловік п'ятнадцять. Дали мені гарний великий двотумбовий стіл, за яким я сиділа і спостерігала, що робиться навкруги. У кімнаті було гамірно — кожний займався своїм ділом. Ось моя сусідка купила кілограм пряників і уминає їх, далі — дві жіночки шепочуться, роздивляючись журнал, а одна (із креслярок) зайшла за шкапу і приміряє куплену сукню. У той час був пильний нагляд за тим, щоб співробітники не спізнювалися на роботу. Прихід на роботу фіксувався в книзі, а на прохідній записували прізвища тих, хто спізнювався. Головне — треба вчасно забігти в будівлю тресту і до своєї кімнати, а тут вже і розчесатись, і привести себе в порядок, а то й бутерброд з'їсти можна було, коли на це не вистачало часу вдома.

Як мені потім розповідала приятелька з геологічного відділу, вранці, до роботи, їй треба було відвести дитину в ясла, забігти за молоком на базар і встигнути на роботу. Після всіх цих процедур прибігла вона на роботу навіть до дзвоника, зняла пальто, повісила на вішалку, сіла на стілець і тільки тут помітила, що вона без спідниці, — в метушні забула надіти. Добре, що в кімнаті на цей час нікого не було. Прийшлось одягнути пальто і сидіти в ньому до перерви.

Сиділа я у великій кімнаті, спостерігаючи за всім і дивувалася, що так проходить робочий день. Мною ніхто не цікавиться, не дають ніякої роботи. Через тиждень запросив мене головний інженер Соляков І.П. — високий і гарний, схожий на Штірліца з кінофільму «Сімнадцять миттєвостей весни». Він обвів мене поглядом з ніг до голови і запитав, що я знаю про геологію Донбасу, а потім дав завдання вивчити синоніміку* відкладів карбону. Я взяла в бібліотеці літературу, прочитала все про карбонові відклади Донбасу, вивчила синоніміку свит, але мене ніхто не викликав. Про мене знову забули. Минуло тижня два, коли

* Позначки геологічних горизонтів.

про мене згадав головний інженер. Запитав, що я знаю про кам'яновугільні відклади Донбасу. «Та ви у нас вже знавець, можна сказати — професор», — іронічно усміхнувшись, сказав він. А через деякий час у мене з ним був такий інцидент. Прислали з Києва в Артемівську геофізичну експедицію нового начальника з жінкою-гідрогеологом, яка влаштувалася в Артемівській гідрогеологічній експедиції. Її посадили поруч зі мною за маленький однотумбовий стіл. Перед самою обідньою перервою заходить у нашу кімнату одягнутий у пальто Соляков, підходить до мого начальника і звертається до нього — чи багато в моєму столі літератури, чи зайнятий в мене стіл. Не давши відповісти Нудельману, я підхопилася з місця і сказала голосно, з нотками обурення в голосі, головному інженерові: «Ви не маєте елементарного такту, запитуючи в моїй присутності інших людей, що в моєму столі. Так, у моєму столі багато матеріалів і мені такий стіл потрібний!» Всі в кімнаті затихли, їх приголомшила така відповідь молодого спеціаліста головному інженеру. Він теж від несподіванки не знав, що відповісти, і почав крутити ґудзик на пальті. Той відірвалася і впав у шухлядку мого столу, яку я від хвилювання задвинула. Тож пішов Ігор Павлович з кімнати без ґудзика.

Через деякий час організували в нашій експедиції екскурсію на соляну шахту. Це дуже цікаво — казкове видовище: під землею, в соляних пластах, потужність яких становить більше 50−70 м, висічено вестибюлі з колонами і навіть скульптурами. Після відвідання шахти ми (а нас було 20−25 чоловік) поїхали в їдальню. Чоловіки взяли до обіду по пляшці білого вина і пригощали їм жінок. Підійшов до мене Ігор Павлович (головний інженер) з двома рюмками і запропонував випити «на брудершафт». Я не знала, що це означає, але зрозуміла, що він хоче піти на примирення після того епізоду зі столом. Так, не дозволяючи принижувати свою людську гідність, я завоювала до себе повагу навіть старших колег по роботі.

Почалися польові роботи. Для виконання їх нам виділили дві вантажні машини: на одній їздив старший гідрогеолог Нудельман з техніками і робітниками, а на другій — я. Ми об'їхали більшу частину Донецької області, безліч населених пунктів, відібравши тисячі проб води на хімічний аналіз. У польових роботах, які тривали з ранньої весни до пізньої осені, пройшло два роки, а на третій треба було писати звіт. Та в цей час мій начальник пішов працювати до тресту «Луганськгеологія», а мені залишилась ця дуже відповідальна робота. Але це не лякало, бо я любила працювати, і це було цікаво. Страшно було те, що через репресованого батька я не мала допуску до секретних матеріалів, які були необхідні під час складання карт та текстової частини. Адже, поки ми працювали у полі, секретні топографічні карти, на які наносилися польові дані, брав для мене технік. Та по закінченні польових робіт всі ці матеріали здавалися у геологічні фонди, звідки одержували їх щодня лише через так званий «спецвідділ», у якому працювали співпрацівники МДБ. Та були люди, які співчували і допомагали мені. Так, начальник експедиції А.І. Покровський, наказував креслярці, в якої був «допуск», кожного дня брати потрібні для мене матеріали, бо знав у якій ситуації я опинилася. Та ось через деякий час викликає мене до себе начальник «спецвідділу» Зацепін — людина, схожа на павука, з червоним обличчям, з руками ката, на яких стирчали короткі, немов обрублені, пальці. Він мав аж п'ять класів освіти, а в 1937 році працював наглядачем у таборі політв'язнів в м. Яма (нині Сіверськ). Мені розповідав водій машини, з яким я їздила на польові роботи, що Зацепін сам страчував людей. Щоправда, коли я, вислухавши його, почала обурюватися, то він говорив, що такі люди-кати довго не живуть. Та щось цей Зацепін не помирав ще довго і працював начальником спецвідділу аж до «хрущовських» часів. Начальник спецвідділу користувався тоді необмеженою владою в тресті — це людина, яка примушувала тремтіти навіть керуючого трестом. І в мене, коли я ввійшла до його кабі-

нету, всередині все похолоділо. Дивлячись на мене мутними очима, він запитав, чи користуюся я секретними матеріалами. Я відповіла, що користуюся, бо без них ніяк не можу працювати. «А кто вам берет материалы в фондах?» — запитав Зацепін. «Не знаю», — відповіла я і пояснила, що коли прихожу на роботу, то вони вже лежать у мене на столі. З цим я і вийшла з кабінету начальника спецвідділу.

Але Зацепін не давав мені спокою: часто викликав мене і звертався з один і тим же запитанням: «Суярко! Скажите, где ваш отец?» Я перший і другий раз відповідала одне і теж саме, що батько репресований в 1937 році. Та коли він викликав мене втретє і задав те саме запитання, я сказала, що на його дурне запитання більше відповідати не буду, бо все відомо з автобіографії, яка знаходиться в моїй особистій справі. Наступного разу він запитав мене, чи писала я листа в Москву, щоб довідатись про батька, хоча і сам добре знав, що писала. І так кожний мій крок фіксувався МДБ, а цей наглядач був лише маленьким гвинтиком каральної машини тогочасного режиму. Не лише для мене, а і для інших геологів «чекісти» із спецвідділу створювали неможливі для роботи умови. Ми, геологи, сиділи у великій кімнаті, під таємним наглядом «сексотів» МДБ, одного з яких — Круподьорова — ми «розсекретили». Він сидів біля дверей кімнати і нічого не робив, лише довгим, мабуть навмисно відрощеним на мізинці лівої руки нігтем, періодично прочищував носа і слідкував, хто і на скільки хвилин виходив з кімнати і хто про що вів розмови.

Моя подруга — старший геолог Кіра Олександрівна — дуже експансивна жінка, не витримавши такої наруги над людською гідністю, якось принесла з дому будильник і, коли виходила з кімнати, то ставила його на стіл Круподьорова і голосно, на всю кімнату, промовляла: «Іду до туалету. Буду сидіти довго!»

Незабаром поповзли вперті чутки про те, що всіх, у кого родичі репресовані, посадять у окрему кімнату, щоб під час роботи з ними ніхто не спілкувався.

Я ще не закінчила писати звіт, як мене почали посилати до міста Красноармійська, де була партія Артемівської експедиції. Це було як заслання, бо Красноармійськ — це брудне шахтарське містечко і їхати туди на постійне мешкання ніхто не хотів. Тому, коли Круподьоров кожного ранку говорив, що я маю їхати до Красноармійська, я відповідала, що поїду туди, коли закінчу звіт. Дивна була політика: начальство мені нічого не казало, а примушували переїжджати на нове місце «сексоти». Якби був відповідний наказ «у зв'язку з виробничою необхідністю», то я мала б ознайомитися з ним і підписати, та все було не так. Мене просто витискали з Артемівська, не вказуючи причини, а я, скільки могла, чинила опір. Мене підганяли, наказуючи закінчувати звіт як-небудь, потім почали шукати квартиру в Красноармійську. Знайшли десь на околиці стару халупу з дірявим дахом, з маленькими вікнами і з такою низькою стелею, що можна було дотягнутися до неї рукою. У такій квартирі жити я не погодилася. Потім підшукали квартиру з двома малесенькими, мов монаші келії, кімнатами, які пригнічували людину, а головне — ні в квартирі, ні на подвір'ї не було туалету. Я і від цієї квартири відмовилася. Тоді керівник Красноармійської партії, на якого тиснули із спецслужб Артемівська, сказав мені, що я маю занадто великі вимоги і що люди і в землянках жили під час війни. Я відповіла йому, що війна скінчилася і я хочу жити, як і він, не в землянці. Нарешті знайшли для мене нормальну квартиру, і я мусила остаточно переселитися до Красноармійська, куди забрала і свого маленького синочка, і няньку. У тресті, що був осередком геологічної думки і культури, такій, як я (дочці «ворога народу») вже не було місця.

У Красноармійську мені доручили провести геолого-гідрогеологічну зйомку верхнекарбонових відкладів і скласти геологічну та гідрогеологічну карту, виявивши ділянки, перспективні для пошуків підземних вод. У цей час вирішувалося питання водопостачання шахтарських міст і селищ, тому перед гідрогеологами постало завдання знаходити нові

й нові запаси підземних вод. З методикою картування порід карбону в інституті нас не знайомили, та й літератури з цього питання не було, тому я поїхала за консультацією до Артемівська, де була геолого-зйомочна група, але і тут не знайшла підтримки й допомоги. Лише один із геологів-зйомщиків (Чебунідзе) порадив мені взяти в бібліотеці книжку «Воспоминания академика Степанова». Прочитавши її, я все зрозуміла — як і що робити, з чого починати дослідження. Фундаментальні дослідження п'ятдесятирічної давнини, та ще й у вигляді мемуарів, дозволили чітко зрозуміти сутність проблеми і послідовність її вирішення. Треба вивчити в розрізі по вертикалі маркіруючі горизонти (скелет відкладів), а потім ці горизонти (вапняки, пісковики, вугілля) простежувати крок за кроком по площині. Основними маркіруючими горизонтами вважаються вапняки з фауною. Отож, об'їздивши за день значну площу і набравши зразки порід, відмітивши їх місцезнаходження на топооснові (топооснову брав технік, бо в мене не було допуску), ввечері, коли із контори всі розходилися, я розкладала вапняки по всім столам і все роздивлялася та візуально перевіряла, чи правильно пов'язала їх на карті. А труднощі були в тому, що виходи порід карбону були лише в окремих місцях, а на більшій частині площі вони ховалися під покровом молодих порід. Деякі вапняки я для підтвердження віддала на аналіз з мікрофауни, і невдовзі побудувала карту, яка сподобалася навіть «маститим» геологам.

На самому початку п'ятдесятих років моральний тиск з боку репресивних органів посилився. У цей час спецслужби під керівництвом Берії підім'яли під себе навіть партійну номенклатуру. Тому неосвічений і нікчемний начальник «першого» відділу або «спецвідділу» мав більше влади, ніж керуючий трестом. Саме тоді почалася нова «чистка» апарату тресту та експедицій. Всіх, хто був безпартійним, або мав «заплямоване» походження чи небажані родинні зв'язки (репресовані родичі, аристократичне, буржуазне або клерикальне походження), а також тих, хто перебу-

вав на окупованій німцями території, понижували у посадах або звільняли з роботи. Зняли головного геолога треста В. З. Єршова — талановитого геолога, що мав не лише багато опублікованих робіт, а й був одним з авторів вуглехімічної карти Донбасу, за яку отримав Сталінську премію. Зняли за те, що під час окупації німці під загрозою розстрілу примусили його працювати на роботах з відкачки води із затоплених вугільних шахт. Під час окупації, через недоїдання, Єршов так ослаб, що не міг сам ходити. І жінка возила його возиком на роботу.

Понизили у посаді й начальника нашої експедиції Покровського А.І., який не мав партійного квитка і був сином священика. На його місце поставили співробітника міському партії — П.Я. Суботіна, у якого була (як він писав у анкеті) неповна середня освіта. Щоправда це була доброзичлива людина зі спокійним характером. Він ніколи не втручався у геологічні справи, у яких нічого не розумів, дуже любив жіночок і вірно служив Бахусу. У Красноармійську в нього було декілька пасій, які дуже тепло відгукувалися про Пантелея Яковича, який завжди допомагав їм вугіллям, дровами, дарував подарунки.

Зняли з посади й І.П. Солякова, який був головним інженером, не зважаючи на те, що він на війні пройшов усі фронти і дійшов аж до Берліну. Головна причина — син репресованого. Опального Солякова теж, як і мене, відкомандирували до Красноармійська «на заслання». Саме тут розгорталися великі геологорозвідувальні роботи державного значення з розшукування нових родовищ кам'яного вугілля в Західному Донбасі. За виконанням цих робіт спостерігали з Главгеології СРСР в Москві, бо за першовідкриття родовищ очікувалися великі грошові премії, а також нагородження керівництва орденами та медалями. Роботу треба було виконувати терміново, тому керівництво тресту «Артемвуглерозвідка» мобілізувало багато техніки, бригади буровиків, геологів, техніків, маркшейдерів Красноармійської, Добропільської, Павлоградської геоло-

горозвідувальних партій та Артемівської гідрогеологічної експедиції.

Праця за межами тресту звільнила певною мірою «опальних» Солякова та мене від «всевидющого ока» гебістів і дала можливість проявити себе як фахівців. Був у нас і своєрідний «янгол-охоронець» — керуючий трестом П.Р. Надьожин, який потім став добрим приятелем І.П. Солякова. Гідрогеологи Артемівської гідрогеологічної експедиції займалися вивченням гідрогеологічних умов вугільних родовищ та виявленням джерел водопостачання для майбутніх шахтарських селищ.

Великі роботи з вивчення гідрогеологічних умов запроектованих шахт (Петропавлівських №№ 1, 2, 3) проводилися в долині р. Самари, тому наша польова база розташувалася у с. Нікольському Дніпропетровської області.

Улітку сюди доїхати було неважко — вантажні машини регулярно доставляли у хмарах куряви устаткування й людей. Робітники полюбляли зупинятися при в'їзді до Нікольського біля хати дідуся-рибалки. У нього завжди була свіжа рибка, яку він ловив з човна у великому озері, що утворилося на місці стариці річки Самара. Ця річка у дніпропетровських степах була геть заболоченою, і береги її сховані у непролазних хащах очерету. У безлічі стариць утворилися болота, в яких водилися карасі й щуки, просто велетенські лини й лящі. А про плотву та окуня годі вже було й говорити. Дідусь у садку пригощав рибою, а буровики завжди знаходили пляшечку горілки — дідусь любив перехилити кілька стопок. А ось дідова баба була не дуже задоволена цими візитами і часто бурчала: «А рибка любить олійку», — натякаючи, мабуть, на те, що й олія коштує грошей.

Це був благодатний край. Чудова й м'яка вода в річці й колодязях, дешеві овочі й фрукти, якими рясніли сади. Майже за безцінь, у порівнянні з містом, тут можна було купити птицю і курячі яйця. Тому геологи заготовлювали тут харчі додому. Славився цей край і своїми хлібами — паляницями, смачними та духмяними, випечени-

ми з борошна, вирощеного на ланах Петропавлівського району. Але селяни жили бідно, бо не мали грошей. Тому питали в нас — коли ж нарешті відкриються шахти, щоб молоді було де працювати. Та минуло всього 30–40 років і у цьому благодатному краю все змінилося. Через збудовані шахти було забруднено довкілля, у колодязях не стало води, а у річці Самара майже зникла риба, бо саме у неї стали скидати високомінералізовані (з мінералізацією до 30–50 г/л) шахтні води.

На відміну від літа, дороги восени та весною були такими, що проїхати ними було неможливо. Машини кидало на розмитих ґрунтовках у різні боки і бували випадки, коли вони безнадійно вгрузали у багнюку по самі дверцята. А взимку робітники бурових бригад діставалися до роботи в кузові при двадцятиградусному морозі з вітром. І тоді, щоб не перетворитися у бурульку, вони зупиняли машину біля кожного шинку і забігали туди перехилити чарку для «сугріву». Але основні бурові роботи виконувалися влітку. На моїй квартирі у Нікольському влаштували своєрідний штаб, яким керував Ігор Павлович Соляков. Частенько до нас навідувалися поважні гості з Москви, Києва та Артемівська. Зустріч таких делегацій була вже відпрацьованою. До їхнього приїзду Соляков замовляв у місцевих хлопців відро карасів, і ми із студенткою-практиканткою готували наше фірмове блюдо — смажених у сметані карасів. За столом першим проголошувався тост «За прекрасных дам!» Це виглядало трохи кумедно, бо які з нас, обпалених сонцем і вітром, худесеньких і молодесеньких, були дами!

Особисто на мені лежала відповідальність за буріння гідрогеологічних свердловин, проведення відкачок води по ним, вивчення мезокайнозойських відкладів та складання геологічних та гідрогеологічних карт. Мезокайназойські відклади на території розвідки вугільних родовищ раніше не вивчалося. Приїхавши вперше на свердловину, я пішла до ящиків, у яких лежали підняті із бурильних труб зразки порід. Ящики знаходилися за бурильною будкою.

Розташувавшись тут, у тіні, я дуже ретельно розглядала й описувала породи з тим, щоб виявити особливі ознаки, за якими можна було встановити контакти між відкладами різного віку та навчити техніків впізнавати й описувати їх у геологічних журналах. Коли чую — посипалася тирада нецензурних слів з вуст буровика. А другий йому: «То цицьі Тут геологіня сидить, керн описує!» «Що, і досі сидить? Так довго? От Шаров (технік, який був до мого приїзду), той за десять хвилин все передивиться, перекидаючи через плече зразки порід, запише щось — і пішов». Треба правду сказати, що в моїй присутності я більше ніколи не чула від буровиків непристойних слів.

На геологічній дільниці, поблизу с. Нікольського, працювали п'ять бурових станків і три агрегати, які вели відкачку води із свердловин, розташованих в долині р. Самари, щоб оцінити притоки підземних вод в майбутні шахти.

З раннього ранку за мною заїжджала машина-вантажівка, на якій відвозили «зміну» буровиків на свердловини, а іноді — двоколка з запряженим конем на ім'я Орел. Я продивлялася опис керну по свердловинах, дивилася яку свердловину можна «закрити», на яке місце перевезти станок, аналізувала результати відкачок.

Буровики робили завзято: трьохтонні станки КМ-300 при перевозці грузили «вручну», без допоміжної техніки, а щоб заощадити час і запобігти «простоїв», працювали не тільки вдень, а й у нічних сутінках. Дивлячись на напіводягнені, засмаглі, пружні, мов у спортсменів, тіла буровиків, які швидко і віртуозно маневрували зі штангами, жалкувала, що поруч немає митця з палітрою та пензлем у руках, щоб увіковічити це видовище.

Але були й нещасні випадки: при ліквідації аварії загинув старший буровий майстер з двадцятирічним стажем Корнілов.

За світовий день я не встигала все зробити, тому ввечері, при каганці (бо електрики в цьому селі ще не було) перевіряла геологічні журнали, журнали відкачок води, будувала

графіки відкачок, писала місячний звіт. Одного вечора, коли вже почало сутеніти, до мого будинку під'їхала вантажівка з буровиками, які сповістили, що сталося нещастя: буровий майстер Бражко впав з мотоцикла і пошкодив руку. Я глянула — рука висить, мов батіг, замість плеча — западина, а він корчиться від болю. Поїхали шукати лікаря. Селяни показали хату, але попередили, що лікарка не відчинить двері. І правда — ми постукали у вікно, у вікні відсунулася занавіска, з'явилася розкуйовджена голова і промовила: «Лікаря немає вдома». Односельчани сказали, що це кучер, чоловік лікарки. Що ж робити? А нам підказують, що є фельдшер, але він на весіллі. Поїхали, знайшли фельдшера. Він був напідпитку похитуючись, завів нас до кабінету лікаря, сів за стіл у крісло лікаря, зайняв королівську позу, положив перед собою бланк анкети і почав запитувати: де і коли народився, де працює, чи жонатий, чи є діти і т. ін. А потім вийшов із-за столу на середину кімнати і каже хворому: «Зробіть рукою от так!» і робить кругові рухи рукою. Тоді я вже не витерпіла і наказала не робити дурниць і не знущатися з потерпілого. «Де є найближча лікарня?» «В Дмитриївці» «Везіть туди!». Це село було на відстані 30 км від Нікольського. Приїхали, чергова медсестра визвала лікаря, який мешкав у другій половині будинку лікарні. За декілька хвилин прийшов лікар — молодий, високий, підтягнутий, одягнутий у чорний костюм і білу сорочку. Спитав: «Де хворий?» Я приготувалася відповідати на всі дурні запитання, які задавав фельдшер, але не встигла про це подумати, як він сказав: «Хворий! Заходьте!» Через декілька хвилин з кабінету роздався зойк, а потім відчинилися двері та вийшов лікар. Він спитав мене, хто я, і сказав: «Я все зробив, турбуватися не треба, лише днів десять не треба навантажувати руку. Медсестра перебинтує плече і віддасть лікарняну довідку». Побажав всього доброго і пішов. Я спитала Бражка, як його лікували, і він розповів: лікар посадив його на стілець, відвів в бік хвору руку і з усієї сили коліном ударив під пахву — і плечовий суглоб став на своє місце.

Буровики, можливо, оцінюючи моє піклування про них, ставилися до мене дуже гарно, не зважаючи на те, що їм часто діставалося від мене за поганий вихід керна або за невдалу відкачку води із свердловини. Бувало, привозять на мою квартиру в Красноармійську, де я постійно проживала, дрова: «Ми вам привезли дровець, назбирали на шахтному териконі». Я їм пропоную гроші або «магарича», але вони ні в якому разі не беруть. А то запитують: «Вам не треба борошна? Ми купили пшениці на базарі в Петропавлівці і змололи борошно. Мішок борошна вийшов по 10 карбованців». Базар в Петропавлівці славився своєю дешевизною. Селяни привозили пшеницю, соняшникове насіння та продавали мішками. Торг відбувався, коли ледь світало, в пітьмі, тому що селянам офіційно не дозволяли продавати зерно. Головне — встигнути купити, бо як тільки починало розвиднюватись — базар немовби розчинявся під першими променями сонця: все було продано та куплено.

Москва тиснула на Київ, Київ на трест «Артемвуглегеологія», а той, в свою чергу, на нас. Треба було якнайшвидше розвідувати родовища та писати звіт. Гідрогеологи, картографи, техніки та креслярі працювали з ранку до ночі, щоб виконати завдання. Але роботи було так багато, що ми просто фізично не могли її виконати. Соляков, який керував всіма гідрогеологічними роботами, телефонував, щоб наш колектив поповнили новими кадрами. У метушні траплялися і курйози. Пам'ятаю текст однієї з телеграм, над якою ми довго сміялися: «Начальнику експедиції Суботіну. Терміново надішліть двох техніків Грибову і Просандєєву. Одну я використаю тут, а іншу — на ділянці».

Розумний, інтелігентний, з почуттям гумору, Соляков міг згуртувати навколо себе підлеглих, тому такий виснажливий труд не здавався їм тягарем.

Мені потрібно було побудувати декілька геологічних карт і написати три розділи до звіту з ділянок Петропавлівських вугільних шахт. І саме під час такої напруженої роботи, коли кожна хвилина дорого коштувала, а мозок

працював над геологічними даними, як комп'ютер, із Артемівська надіслали техніка Молчанову, яка, як ми добре знали, співпрацювала з «органами». Вона, нібито з дружніх спонукань, попередила, що є вказівка про звільнення мене з роботи через репресованого батька. Це попередження мене дуже стурбувало, навіть вивело з рівноваги, не хотілося нічого робити, не хотілося жити, все валилося з рук.

Про попередження Молчанової я розповіла Солякову, з яким ми разом працювали над звітом. Він заспокоїв мене, сказавши, що це, мабуть, звичайна провокація, і тому мені, не зважаючи на це, треба закінчувати роботу над звітом. Та я все одно день і ніч думала: як же мені можна нормально працювати, закінчувати звіт, як взагалі жити? Вже і в Червоноармійськ виїхала, а щупальці держбезпеки дістають мене і тут.

Зрештою я зібралася з силами і написала листів до Міністерства внутрішніх справ, до Міністерства освіти і копію — начальнику нашої експедиції. Я писала, що закінчила вуз і маю таку спеціальність, на якій без доступу до секретних матеріалів працювати неможна. Якщо ж мені не довіряють, то нехай віддадуть під суд, але знущатися наді мною ніхто не має права.

Через деякий час приїхав до Червоноармійська начальник експедиції Суботін, який завірив мене, що скоро все владнається. Він розмовляв про мене з начальником управління держбезпеки м. Артемівська, і той запевнив, що мені, нарешті, видадуть той злощасний «допуск».

Всі ці події відбувалися перед смертю Сталіна. Пам'ятаю, коли Сталін вже знаходився в агонії, яка тягнулася дуже довго, по радіо увесь час відбувалися репортажі про те, як працюють різні внутрішні органи «вождя всіх часів і народів». Ці гротескні повідомлення супроводжувалися траурною музикою, від якої закладало вуха й боліла голова. Зрештою це все дуже впливало на психіку людей і, на мою думку, завдяки цьому створювався образ вмираючого Сталіна, як надлюдини. Прості люди з низькою самосвідомістю шаленіли від такого ажіотажу. Моя двоюрід-

на сестра, що перед тим приїхала із села, закривала ставні на вікнах, лягала на підлогу та плакала. Загальна істерія охопила багатьох людей. А головним питанням було — що станеться після смерті «великого вождя»? Істеричний ажіотаж і психоз мас був такий, що у Москві під час траурної демонстрації під ногами натовпу загинуло десятки людей. Траурні мітинги пройшли по всій країні. Був такий і у нас на роботі. Дивилася я на своїх співробітників, обличчя яких були вдягнуті у трагічні маски і думала, що у багатьох з них на душі такі почуття, як і у мене, головним з яких був ***страх***, що пронизував усе їхнє єство, ***страх*** за майбутнє, за минуле і сучасне життя, ***страх*** за родичів і близьких, за роботу, з якої у будь-яку мить можуть звільнити, ***страх*** за те, що хтось із присутніх «сексотів» може не побачити на їхньому обличчі скорботи. Більшовицький тоталітаризм зробив з людей напівроботів. Вони боялися висловлювати свої думки, боялися навіть думати про щось крамольне, бо система тотального стеження була найстрашнішим витвором більшовицької ідеології. Люди мусили змінювати себе, підлаштовуючись під вимоги системи, і переставали бути самими собою. ***Страх*** — головна ознака так званої «радянської людини». У літніх людей він залишився і донині. Одна моя знайома, яка цікавиться політичним життям, переказуючи те, що почула по радіо, по телевізору або прочитала у газеті весь час застерігає мене, що нас можуть підслухати, а на вулиці відводить мене вбік і пошепки повідомляє те, що вже давно всім відомо. Найголовніше те, ще ***страх*** вбивав найкращу рису характеру — щирість.

Чоловік моєї подруги, Степан Петрович, написав спогади про своє життя. Після закінчення Харківського університету, якраз перед початком війни, його направили працювати геологом на Колиму, до Сибіру, де велися пошуки алмазів. Там всю некваліфіковану роботу виконували в'язні. В'язні копали шурфи. Одного разу Степан Петрович підходить до шурфу і бачить там старенького дідуся, що плаче. Виявилося, що той упав і розбив окуляри, без

яких він безпорадний, бо нічого не бачить. Розбалакалися і виявилося, що цей дідок — професор з Харківського університету, який потрапив на каторгу за те, що у розмові назвав піонерів «червоними блощицями». Життя геологів там мало чим відрізнялося від життя «зеків». Вони, як і в'язні, жили в «зоні» і не мали ніяких прав. Так, без дозволу гебіста геолог навіть не мав права затопити пічку в холодному бараці, не мав права виходити за огорожу «зони».

А в «зоні» верховодили кримінальники: приставляючи до горла ніж, змушували геолога писати високі категорії порід у виритих ними шурфах, що давало їм можливість за перевиконання норм краще харчуватися. Фактично геологи були розконвойованими в'язнями, бо й годувалися з того ж котла, що і зеки. Там Степан Петрович відморозив ноги, зіпсував шлунок, нічого не заробив і приїхав влаштовуватися на роботу в Артемівськ у старих чоботях, фуфайчині і брезентових потертих штанях, виглядаючи точно так, як звільнений в'язень. А начальство, згодом, за першовідкриття сибірських алмазів одержало премії й ордени. Степан Петрович писав листа до Москви в Главгеологію, щоб врахували його труд, але одержав відповідь, що в списках на премію його прізвище не значиться.

У спогадах цього чоловіка, який на той час розміняв уже сьомий десяток, відчувалися нещирість і ***страх*** за написане, бо писав і боявся, що хтось прочитає і зробить на нього «донос». Тому смішним здавався у спогадах епізод святкування річниці «Великого Жовтня», коли їм дали по пляшці горілки, і він в холодному і нетопленому бараці підняв келих «За Великий Жовтень», а на попередній сторінці описує нестерпні умови життя, коли був доведений до відчаю і хотів покінчити життя самогубством. ***Страх*** переслідував не тільки Степана Петровича, а й багатьох людей. Вони боялися своїх думок, боялися самі себе. А згодом, в 1991 році, після набуття Україною незалежності, Степан Петрович, який так шанував Великого Кобзаря і спілкувався з нами українською мовою (його

завжди радували наші подарунки на день народження — щось із творів Шевченка або копії рукописів, живопису чи графіки) почав виступати проти української мови, проти розвалу Союзу. Як особистість він цілком розпався, бо вже мертвий комуно-фашизм тягнув його за ноги, в той час, як душа, в якій ще залишилися уривки думок юності, бажала хоч маленького ковтка свободи. Після виявлення з боку нашого давнього друга і його сім'ї таких суперечностей відносини між нами стали суто офіційними.

По закінченні великого звіту про відкриття нових родовищ у Західному Донбасі, багатьох нагородили орденами, медалями і грошовими преміями. І.П. Солякову і мені, як дітям репресованих, орденів не дали, але ми одержали непогані грошові премії. У цей час політична ситуація в країні покращала, ослабла «пильність» системи. Зняли з посади начальника спецвідділу Зацепіна, який раніше користувався безмежною владою. І керуючий трестом Надьожин направив його — ким би ви думали? — старшим конюхом до конюшні, де було всього дві кобили.

Мене знову перевели до Артемівська. Головний інженер експедиції передав, щоб я, не кваплячись, переїжджала до Артемівська — тут на мене чекає одна кімната у двокімнатній квартирі. Це звалося «комуналкою». Ми з сином швиденько переїхали і оселилися у маленькій кімнатці на четвертому поверсі. Було тісно, але на душі приємніше — мені видали «допуск» для користування секретними матеріалами. Синок мій вже підріс. Йому йшов п'ятий рік, і я намагалася прищепити йому любов до природи. У вільний час ми виходили за місто і спостерігали за життям комах, слухали співи пташок та шелест листя на деревах, лягали у високу траву на спину і дивилися як пливуть по небу хмари, а увечері розглядали високе зоряне небо. Я розповідала сину, що зірки — це теж планети і, можливо, на деяких із них існують живі істоти. А він все запам'ятовував, але розумів все по-своєму, по-дитячому. Через декілька днів я підслухала, як він розповідав своїм одноліткам на вулиці:

«На місяці теж живуть люди, але дорослі, дітей там немає. Якби були діти, то вони ж неслухняні, зайшли б на край місяця і звалилися б нам на голову». Він був дуже спостережливою дитиною, яка сприймала світ, аналізуючи все почуте і побачене своїм розумом.

Пам'ятаю такий випадок. Я була зайнята на кухні, а Василько у кімнаті на килимку грався іграшками. Коли чую: «Мамо! Мамо! Йди скоріш сюди!». Я все покинула і миттю прибігла. Дивлюся, а він перегортає сторінки книжки «Мати і дитина» і показує пальчиком на малюнок, на якому зображена дитина на медичних вагах і біля неї мати. «Бачиш! Бачиш! Ти мені сказала неправду! Діти не народжуються, а купуються!». От таке буває — не знаєш як краще: чи правду дитині говорити, чи за народним звичаєм розповідати їй байки про те, що їх знайшли у капусті чи приніс лелека. А то ще й так було. Прийшла до нас знайома. Ми з нею довго розмовляли. Вона чекала дитину і скаржилася, що вагітність в неї проходить важко. Василь все уважно слухав. Через декілька днів прибігає з вулиці з розкритими від збудження очима і каже: «До Олі, нашої сусідки, приїхала тьотя. Так у неї невиліковна і заразна хвороба — називається є-р-е-м-е-н-н-а-я».

Невдовзі моя мама, щоб допомогти мені виховувати маленького Васю, покинула роботу вчительки математики у Костянтинівській школі і переїхала до Артемівська. Ми стали жити втрьох. Через рік я вийшла заміж за свого колегу Миколу Марченка — колишнього військового льотчика, що після війни закінчив геологічний факультет Київського університету. Це була смілива, розумна, життєво мудра, дуже працьовита людина, але трохи скупувата. Скупість — цю негативну рису характеру виробили у нього голод 30-х років та тяжке сирітське життя. Батьки Миколи померли у 1932–1933 роках від голоду. Він, одинадцятирічний хлопець, боровся за життя самотужки, без батьківських порад і материнської ласки, працюючи «підручним» на цегельному заводі. Вдень він працював,

а ввечері відвідував школу. Вчився старанно, одержуючи високі оцінки. Жив Микола по черзі то в одній, то в іншій сім'ї, в яку віддавали його заробітну плату. Сім'ї були різні і по різному відносилися до нього. Одягався він, зазвичай, в «робу». лише коли вчився в десятому класі, йому дали гроші на штани. Він не міг дочекатися, коли ж, нарешті, здійсниться його мрія — він одягнеться так, як всі хлопці його віку. А так хотілося добре вбратися, бо вже і до дівчат був не байдужий! Але і тут спіткала його невдача: на «товкучці» в Дніпропетровську його ошукали: і гроші виманили, і штанів не дали. Він знову був змушений одягнути «робу». Але, яке б гірке не було сирітське життя, молодість все ж брала своє: він дуже любив грати на бандурі та співати і приймав участь у гуртку самодіяльності. Найдовше він прожив в доброзичливій сім'ї, де було троє дівчат. Господиня полюбила його, та і дівчата ставилися як до брата. І в армію ця щиросерда жінка випроводила Миколу, як свого сина.

Через багато років ми з Миколою на своїй машині відвідали Дніпропетровськ, і на околиці міста таки знайшли садибу, де жила та сім'я. Господиня померла, а дочка її дуже зраділа зустрічі з Миколою: «Цей хлопець був нікому не потрібний і з нього могло вийти хтозна що: бандит або злодій. І я дуже рада, що він має вищу освіту, має сина, матеріально забезпечений», — сказала вона мені тоді.

В армії Микола попав у зенітно-артилерійський полк, який розташовувався на території Ірану. Коли почалася Вітчизняна війна і потрібні були льотчики, зважаючи на те, що він закінчив школу парашутистів, Миколу направили до авіаційного училища. Можливо завдяки цьому він і залишився живим, бо, як льотчик, приймав участь у бойових діях на Північному фронті лише з 1944 року.

Підкорила моє серце його сміливість. Ось один з епізодів. Геологічні справи вимагали від'їзду до Красноармійська. Їхати потрібно було мені та ще трьом молодим спеціалістам — усі вони були на ім'я Микола. І серед них мій

майбутній чоловік. До нашої машини попросилася жінка, що приїхала з Грузії і розшукувала свого зниклого чоловіка, який працював головним інженером Добропільської експедиції. Її погодилися підвезти до готелю з тим, щоб вона переночувала, а назавтра іншим транспортом добралася до Добропілля. Жінка сіла поряд з шофером, а троє Миколаїв і я вирішили їхати у кузові машини — так нам було цікавіше. Коли один із хлопців пішов домовитися про місце в готелі, а ми чекали його, десь, як з-під землі, взявся п'яний чоловік. В одній руці у нього була пляшка, а в другій — дубина. Він почав прискіпуватися до водія і бити його по голові дубиною. Водій, від несподіваності, оторопів і лише оборонявся, закриваючи руками голову. Тоді грузинка зняла з ноги чобіток і почала лупцювати п'яницю. Другий Микола сидів безпорадний і розгублений, знітившись, немов чекав удару від п'яниці і по своїй голові. А Микола Марченко швидко сплигнув з кузова, схопив п'яницю за руки, і закрутивши їх за спину, жбурнув його на землю.

У 1957 році у нас народився син, якого, за пропозицією Василька, назвали Володимиром. Він радів братику і запитував мене: «Мама, а як ти упізнала, що це хлопчик? По голосу?» Я відповідала: «Так, він плакав басом. Не так пискляво, як дівчатка». Після народження дитини мені дали два місяці декретної відпустки, а потім треба було ставати до роботи — сидіти над складанням звітів. Щоб погодувати дитину відводилася одна година, але часто цього часу не вистачало, і я запізнювалася. На мене зразу ж почали писати доноси. З приводу запізнень мене викликав до себе головний інженер, але я сказала йому, що в жодному разі не можу вкластися в той час, що відводиться на обідню перерву. Тоді він порадив мені написати заяву про перенесення моєї перерви на годину раніше. Таким чином ніхто не помічатиме мого запізнення, бо на роботу з загальної перерви я можу повертатися разом з усіма.

Коли Володі виповнилося півтора роки, я з чоловіком виїхала на польові роботи, залишивши дітей на маму. Ви-

никла необхідність провести на великій території зйомку мезокайнозойських відкладів для виділення дільниць під майбутні водозабори. Це була термінова робота, і тому нам дозволили працювати відрядно. Невеличкий геологічний загін складався з чотирьох людей. В нашому розпорядженні була тентована вантажівка, в якій знаходився сейф, де зберігалися секретні карти і геологічне знаряддя, а також побутові речі. Постійного місця проживання у нас не було, ми зупинялися не більше, ніж на два тижня в одному селі, а потім переїздили на інше місце. На сході сонця ми вже були на ногах, снідали, брали з собою щось на обід і вирушали в похід. Обстежували всі виходи порід по схилах річок, відбирали зразки порід на аналіз. Продивлялися і детально описували керни порід по свердловинах, пробурених при розвідці родовищ кам'яного вугілля. Поверталися ми додому, коли сонечко вже сідало за обрій. Цілий день на спеці.

Як ми раділи, якщо траплявся ставок, річечка, куди можна було занурити своє розігріте на сонці тіло і трохи нього охолонути після нестерпної спеки. Втомлювалися, дуже втомлювалися. Бувало, приїду до оселі, падаю на своє ліжко і думаю: завтра не поїду в поле, немає сили. Але трохи відпочину, обіллюсь в сараї водичкою з тазика, яка нагрілася за день на сонці, повечеряю і — відпочивати. А зранку знову саме все спочатку. Якось хазяйка, у якої ми квартирували, запитала мене: «Що у вас за робота? Ото лазите по кручах у таку спеку цілими днями. І скільки ж ви вчилися?». Я відповідаю: «Десять років в школі і п'ять в інституті». — «А ви хоч корову доїть навчилися?» — «Не вмію доїти корови», — кажу я. «Ой-йой! — зітхнула бабуся, — І чому ж вас там вчили?».

В дощові дні ми відпочивали від спеки, приводили в порядок польові матеріали і писали відомості для здачі порід на аналізи, а я позначала тушшю на топоосновах місця геологічних спостережень. Топоснови масштабу 1:50 000 і 1:200 000, не дивлячись на те, що мали двадцяти-тридцятирічну давність і багато в чому устаріли, треба було

берегти як «зіницю ока», бо на них був гриф «Секретно». Не дай Боже загубити топооснову, не зважаючи при яких обставинах — на тебе чекає позбавлення допуску до секретних матеріалів, звільнення з роботи, а то й засудження. А ці топооснови не коштували виїденого яйця. Після війни у німців реквізували топографічні карти, зроблені більш точним методом аерофотозйомки, якою була покрита вся європейська частина СРСР!

Геологам кожного дня треба було брати дозвіл на користування геологічними матеріалами, з якими працювали над геологічними звітами: вранці одержували, а ввечері — здавали.

Геологічні матеріали зберігалися у геологічних фондах, що були в кожній геологічній організації (трест, експедиція, геологічна партія), а також у Києві (республіканський геолфонд) та в Москві (союзний геолфонд). Контролювали секретність матеріалів спецвідділи — «перші відділи». В залежності від «досьє» того чи іншого геолога, йому видавали «допуск» — тобто дозвіл користуватися матеріалами різної секретності (форма № 1, № 2, № 3). Ступінь дозволу визначав КДБ. Головними показниками при наданні «допуску» було: чи був політичним в'язнем, чи були засуджені батьки, родичі за політичними мотивами, чи маєш родичів за кордоном, чи переписуєшся з громадянами інших країн?

В «перших відділах» працювало багато людей і майже всі вони не мали освіти не тільки геологічної, а у переважній більшості — ніякої. Співробітники спецвідділів не були перевантажені роботою, а одержували заробітну платню, як геологи. Про це було майже всім відомо. Один із штукатурів-малярів, що ремонтували нашу квартиру, просив мене допомогти влаштуватися на роботу його жінці. На моє запитання, який в неї фах і що вона може робити: чи друкувати, чи креслити? — він відповів, що ніякого фаху вона не має. Тоді я сказала, що не знаю, ким її можна влаштувати. Чоловік мені допоміг, підказавши: «У вас в тресті є спецвідділ. Там майже нічого не треба робити: прийти,

відсидіти день, відпочити від домашніх справ і — додому». В цьому, мабуть, була доля правди.

Інколи працівники спецвідділу робили «облави», перевіряючи в робочих кімнатах, в столах, в шафах, чи не має там «секретних матеріалів». Чутки про перевірку розповсюджували серед геологів самі ж співробітники спецорганів — і починалася паніка. До сьогодні старі геологи і картографи пам'ятають, як шурхотіли папери, знищувалися чернетки. Геологи «чистили» всі столи і шафи, викидали, а частіше всього, ховали в портфелі і виносили на деякий час додому фрагменти карт на кальках, без яких неможливо будувати основну геологічну карту. А особливий «бум» влаштовувався, коли чекали високопоставлених гостей з Києва. Щоправда, перед цим попереджали всіх: «їде комісія з Києва!», і страх охоплював геологів: раптом знайдуть якийсь шматочок кальки з нанесеною свердловиною. Комісія і сама вочевидь розуміла, що ця перевірка — нісенітниця, що секретів, які можуть пошкодити державі, ніяких тут немає. Але ці «перевірки» підіймали престиж спецслужб, показували могутність їх непереборної влади. Треба було вселити в людей *страх* і щоб цей *страх* не покидав їх ні на хвилину. Діяльність спецслужб доходила до абсурду. Приїхав до нас одного разу доктор геологічних наук, професор Київського університету Рослий читати лекції з геоморфології, а для наочності попросив географічну карту України. Я принесла з дому таку карту, куплену колись в магазині. Коли цю карту побачив начальник секретного відділу, то реквізував її, не дивлячись на те, що на карті була позначена ціна і дата випуску. Наші докази не допомогли. Він лише сказав: «Не треба було приносити її сюди».

Про необізнаність працівників спецвідділу можна було розповідати анекдоти. По закінченні звіту треба біло одержати дозвіл на розмноження геологічних карт в п'яти примірниках, щоб розіслати їх в різні інстанції. Геологічна карта з топоосновою на одному листі ватману з грифом «секретно», а геологічна колонка до неї, на якій показані

породи і їх геологічний вік — на іншому листі — не секретно. Начальник спецвідділу не хоче підписувати таку заяву. Подивився на геологічну колонку і каже: «А что это вы написали не по-русски?». Я відповіла: «Це по латині — назви тих організмів, на основі яких установлено вік порід». А він: «Напишите по-русски, чтобы было ясно всем, а так я не знаю, что вы там пишете». Я пояснюю, що вони російською мовою не перекладаються, у всьому світі називаються по-латині, але його ніяк не можна було умовити поставити свій підпис під заявою, аж поки не звернулися до керуючого трестом. Зараз режим користування геологічними матеріалами в геологічних організаціях залишився майже таким же, але став ще гіршим, бо за користування фондовими матеріалами геологам, чи науковцям з інших (у тому числі і державних) геологічних організацій треба платити гроші. Не дивлячись на те, що всі матеріали, які знаходяться у фондах, накопичувалися державними, а не приватними організаціями і за державні кошти — вони зараз є власністю окремих геологічних підприємств, які з усього хочуть мати прибуток. Це гальмує розвиток геологічної науки і наносить велику шкоду розвитку геології, яка, в першу чергу, базується на фактичному матеріалі, що лежить недоторканий роками, а потім, як застарілий (якому немає ціни!) викидається геть. Так було і з фактичним матеріалом по зйомці мезокайнозойських відкладів — дуже цікавим матеріалом про раніше невідомі геологічні явища. На базі цього матеріалу можна розглядати по-новому концепцію тектонічного розвитку Донбасу, а також вік процесів рудоутворення.

Але повернемося в широкі степи Донеччини, де віє вітер і палить сонце, де на обід під деревом — шматок хліба і пляшка молока, проте немає не «особвідділу», ні «допусків», де є — *свобода* для роботи і для думок. Робота в полі починається весною, тому я особливо гостро відчуваю перший запах пробудженої землі. Скоро — в поле! Тут в кожному камінці, в кожній піщинці, в кожній краплині

води захована велика таємниця Землі і велика насолода від відгадування цих таємниць!

В той польовий сезон ми закартували в масштабі 1:100000 велику площу, зібрали цінний фактичний матеріал, визначили багато раніше не відомих і цікавих явищ, таких, як тектонічні порушення в мезокайнозойських породах, фаціальні зміни неогенових відкладів поблизу тектонічних розломів, прояви гідротермальної діяльності у палеогенових і неогенових відкладах. Але метою проведеної роботи було лише виявлення серед мезокайнозойських відкладів колекторів підземних вод. На вивчення інших питань ні грошей, ні часу не передбачалося. Цікаві явища ми спостерігали по р. Сухі Яли, де з крутого високого схилу (15 м) спадав маленький водоспад, початок якому давало невеличке джерельце. При більш детальному обстеженні виявили в цьому місці великий тектонічний насув (карбонові відклади залягали поверх крейдяних).

А ось і такий був випадок. Уже похолодало, починалася осінь. Приїжджаю раненько на свердловину, що бурилася біля великої скирти соломи, яка буровикам слугувала «готелем». Коли наша машина під'їхала, скирта заворушилася і з неї, немов з першого, другого, третього поверху, показалися розкуйовджені, з соломою в волоссі, голови. Я підійшла до свердловини і кажу техніку: «Будемо дивитися керн», — а він зам'явся і відповідає: «Тут вночі перебурили золоту жилу, так буровики все розібрали, ото залишився лише шматок». Я подивилася — дійсно, блищать, мов золото, величезні кристали сульфіду заліза — піриту — 20х20 см, утворивши жилу потужністю 70—80 см серед темно-сірого кольору піску бучакського ярусу. Та й породи змінили свій первісний вигляд. Сантиметрові лінзочки і пропластки бурого вугілля перетворилися на блискучі кристалии, а мергелі київського ярусу — у туфогенні породи. Це свідчило про вулканічну діяльність в палеогеновий вік на нашій території — рідкісне, але дуже цікаве явище.

Багато часу ми витратили на вивчення керну по свердловинах, які бурилися при розвідці кам'яного вугілля на

території Західного Донбасу, де чотиристаметрові товщі мезокайнозою описували одним словом «наноси». Я провела в Красноармійській, Добропільській і Торезській геологорозвідувальних партіях інструктаж — за якими ознаками розділяти на підрозділи мезозойську товщу, але ще довго привозили мені в Артемівськ куски керну, щоб визначити вік порід.

Трудно було розчленувати крейдяні відклади в південній частині Донбасу, бо тут вони були представлені іншими, більш мілководними породами. Окрім того, вони були розбиті на безліч малих тектонічних блоків. З допомогою палеонтологів Ростовського університету, нам вдалося виділити всі яруси нижнього і верхнього відділів крейдяних відкладів і побудувати карту. Пізніше, при проведенні на цій території державної геологічної зйомки масштабу 1:50 000 (автори звіту — Лейе, Селезньова) — відзначалося, що деякі розділи і карта в їх роботі повністю компільовані з нашого звіту.

Закінчувався польовий сезон, прийшла осінь. Уже мерзли руки, писати і робити замальовки в польовому щоденнику було важко. В один з таких днів, коли настав час обідати, ми дорогою знайшли зручне місце під деревом — тут і колодязь був рядом. Розклали свою «скатертину-самобранку», набрали з колодязя холодної води, помили руки, почали обідати. Бачимо, їде циганська кибітка, а звідти доноситься плач дитини. Циган під'їхав до колодязя, набрав відро води. В цей час з кибітки визирнула молода циганка з дитиною, розгорнула пелюшки, підняла голе немовля проти вітру під ручки, а циган холодною водою з відра полив дитинча. Воно одразу, на півкрику, замовкло. Циганка загорнула його в сухі пелюшки і кибітка покотила далі. Циганчатко, мабуть, виросте здоровим, загартованим...

За польовий сезон в щоденниках, якими служили товсті «загальні» зошити, накопичилось багато спостережень, замальовок (тоді фотоапаратами геологів не забезпечували, і тому всі цікаві явища приходилося замальовувати). Серед них були залізисті «трубчаті» конкреції (як прояв гідротермаль-

ної діяльності), в пісках неогену, розміром 30-50 см; різні види косої слоїстості, що характеризують породи неогену, і цілі залежи величезних (до 20-30 см) кристалів гіпсу «ластівчин хвіст», а також малюнки, на яких видно було проявлення неотектоніки в рельєфі.

За матеріалами зйомки мезокайнозойських відкладів мені неодноразово пропонували готувати кандидатську дисертацію — професор Макридін із Харківського університету, професор Клюшников із Київського університету. А відомий український вчений — Балуховський — пропонував взяти участь у виданні атласу по третинним відкладам УРСР. Та на все це не вистачало часу, бо проектувалося проведення державної гідрогеологічної зйомки масштабу 1:200 000, організовувалася велика група, до складу якої повинно було ввійти кілька гідрогеологочних партій, а керівником призначили мене.

Об'їхавши майже пів-Донбасу, я мала змогу побачити, як живуть люди: села — бідні, хати — старі, з похиленими стінами і обідраними стріхами. Деякі хати пустують, бо старі люди померли, а молодь сюди їхати не хоче. Лише дві-три хати на село побудовані із цегли, а біля хат, українських хат, які хоч у нас, хоч у Казахстані, Канаді або Бразилії можна собі уявити лише з садком, не було дерев. Селяни їх вирубували, бо влада обкладала податками кожне дерево. Самі ж селяни у колгоспах були безправними кріпаками, бо до 1956 року не мали навіть громадянських паспортів — щоб не тікали з села. Корови, щоправда, були майже у кожному дворі — це основа виживання сім'ї. Саме цим чудовим тваринам селяни приділяли найбільшу увагу — випасали їх і ретельно доглядали. А ось колгоспна худоба кожної весни переживала голод. Корівники майже всюди мали жахливий вигляд: без даху, без дверей, з дірявими стінами.

Якось пізно приїхавши з польових робіт, ми зупинилися в хатинці, яка знаходилася поблизу ферми. Ніччю нам не давав спати відчайдушний, роздираючий душу рев худоби, в якому чулась туга і благання порятунку. Вранці запитую

бабусю, хазяйку оселі: «Що це за рев був такий страшний всю ніч?» А вона каже: «Це корови колгоспні ревуть голодні. Вже і солом'яну стріху почали знімати для їжі».

В другому селі бачили таку картину. Ранньою весною ми проводили геологічні роботи. Уже пробивалася зелена щетина трави, що вкрила пагорбок, на якому стояв самотній колодязь. Ми під'їхали машиною до колодязя, щоб взяти проби води на аналіз. Поки ми займалися цією роботою, неподалік від нас проходило стадо корів, вигляд яких нас вразив: ребра, обтягнуті тусклою шкірою, повипиналися, мов на пральній дошці. Побачивши нас, корови зупинилися, витягнувши довгі худі шиї, і як по-команді тужливо заревіли, немов прохаючи нас спасти їх від нестерпного голоду. А одна корова відділилася від стада, підійшла до колодязя, взяла в зуби шматок трухлявої дошки, що відділилася від старого зрубу, і почала повільно, методично її жувати, бездумно дивлячись кудись в далечінь. Я обурливо звернулась до пастуха: «Що ж ви довели скотину до такого стану?» — «Ці вже нічого, якщо піднялись на ноги, то житимуть, а ось ті, що лежать в хліву — їм вже кінець», — відповів пастух.

Розмовляла я і з керівником великого радгоспу (радгосп «Ямський»). Він розповідав, що коли голодні тварини ревуть, то «мороз по шкірі бігає і не заснеш ані хвилини». «Ми спасаємося тим, що засилосували листя із посадок, мобілізувавши для цього школярів». Я запитала: «Навіщо ж держати таку кількість тварин, яку не в змозі прогодувати?». — «Нічого не вдієш, у нас є план на кількість голів, який надається «зверху» і якого не можна не виконувати».

Бачили ми і курей-канібалів на колгоспній птахофермі — голодних, агресивних, які, на наших очах, заклювали і вмить розпотрошили та з'їли свого також худого товариша.

До цього згадалася розповідь мого дядька — агронома за фахом, що був керуючим відділенням радгоспу в Криму, біля Євпаторії. Сіяти зернові культури дозволялося строго за графіком, встановленим райкомом. Він розповідав: «Вийду рано на зорі, вдихну повітря і чую: пора сіяти — земля

готова, а пропустити декілька днів — і врожаю не буде». Але надійшло розпорядження з райкому — сіяти тільки через два тижня. Тому він умовив трактористів, щоб засіяли одну ниву вночі. Через деякий час, коли з'явилися сходи зерна, приїхало начальство на чорних «Волгах» із райкому — перевіряти. Та нива, що була засіяна вночі — зелена, а та, що сіяли по вказівці райкому — набагато гірша. «Я ще й догану одержав, що одне поле — зелене, а друге — погане, — казав дядько. — Тоді я їм і розповів, що гарні сходи на полі, яке я засіяв не по райкомівському графіку, а по подиху землі».

Було й таке, що дядька викликали «на килим». В радгоспі розвели отару овець, яку випасав досвідчений пастух. Він один ціле літо випасав їх, стриг, знав як і де їх треба пасти. Дядько казав, що цей один пастух давав великий прибуток радгоспові, більший, ніж двадцять чоловік на других роботах. Щоб заохотити його до роботи та якось компенсувати його тяжкий труд, дядько платив йому удвічі більше, ніж за штатним розкладом. Чутки про це розповсюдилися, і його викликали до обкому. Знаючи, яка там буде розмова, дядько звернувся до дружини: «Ану, Люся, витягуй із шухляди всі мої нагороди» — одягнув їх і пішов до обкому. Серед них були ордени «Героя Радянського Союзу», «Червоної Зірки», медаль «За відвагу» та інші. Заслуги, одержані під час війни, врятували його від звільнення з роботи за «неслухняність».

Але життя проходило не тільки за роботою. Була сім'я, діти, були хвороби і відпочинок. В тресті організували чудову самодіяльність: хор, драмгурток. Весело проходили свята, особливо Новий рік. У дні комуністичних свят треба було обов'язково йти на демонстрацію. Майже кожному вручали портрети вождів, членів ЦК, транспаранти. Якщо чомусь ти не в змозі прийти на демонстрацію, то треба писати заяву і вказувати причину. Збираючись на демонстрацію, колеги фотографували один одного. Пам'ятаю, тоді, коли засудили Берію як ворога народу, я принесла на роботу фото, на якому один із наших колег несе на

демонстрації портрет Берії, і кажу йому: «Подивіться, чий портрет ви несете!». Він вирвав із моїх рук це фото і сказав: «Віднині я ношу тільки портрет Леніна». І згадалося мені, як колись, при «висуванні» кандидатів Верховної Ради, нас зігнали в залу Будинку техніки, де виступав головний гідрогеолог за вказівкою спецвідділу: «Товариші! Ми всі гарно знаємо тов. Берію...». Було таке...

Уже за часи правління Хрущова становище на селі покращало: відмінили податки на птицю, на дерева, але присадибні ділянки у селян залишалися дуже малими. Почали будувати капітальні корівники, свиноферми, клуби. А порядку все одно не було. Розповідав брат мого чоловіка — Василь Марченко, який працював завфермою в селі Золотоношського району на Черкащині: «Побудували новий корівник, придбали техніку для доїння корів, для механічного прибирання і таке інше, але забули зробити вентиляцію, через що зайти в корівник неможливо — душили пари аміаку. І бідні тварини, і люди, які їх обслуговували, — мучилися». Коли я запитала, а чому ж зараз не зроблять вентиляцію — це ж уже не така затратна справа, як будівля, то він відповів: «Воно нікому не потрібно. Начальство на це не реагує».

Так, селяни зажили заможніше — почали отримувати за свої трудодні гроші. Але колгоспна система вбила у людях, що поколіннями жили біля землі, господарську жилку. Люди стали байдужими до роботи у колгоспі і жили за принципом «гуртове — дармове», здебільшого розраховуючи на те, що можна вкрасти. Спілкуючись з колгоспниками під час польових робіт, ми часто чули, що найбільш привабливою була робота там, де щось можна було «поцупити». Не краще було і у місті. Люди намагалися знаходити таку роботу, де б платили гроші лише за присутність. До такого призвела так звана «зрівнялівка», яка не давала можливості заробити тим, хто це міг зробити, натомість давала широкий простір для ледацюг, якими були переповнені усі установи. Так було і в геології. На двох-трьох геологів-польовиків, що одержували 150—160 карбованців,

приходилося по декілька чиїхось дружин, дітей, знайомих, які за 120–130 карбованців висиджували робочий час майже не займаючись корисною роботою.

Згадалася мені одна з лекцій з економіки, які за часів Хрущова читали нам різні лектори. Цю лекцію читав лектор з Москви так яскраво, що вона запам'яталася назавжди. Він говорив так: «Ось стоять важка промисловість і сільське господарство. Підходимо до промисловості і просимо: ви можете збільшити виробіток на 10 %? — Вона відповідає: так. — А на 20 %? — Так! — а на 50 %? — так, а на 100 %? — так. А сільське господарство відповідає: на 10 % збільшити не можу, і на 5 % — не можу, навіть, на 1 % — не можу». Лектор нам не пояснював причини, бо не міг сказати, що вся причина — колгоспний лад. Так що і тоді досвідчені люди добре розуміли, що діється, але відкрито боялися говорити це.

Про занепад радянського суспільства було відомо і «на горі». Мій брат, що товаришував з колишнім однокурсником — директором Ленінградського заводу «Електросила» Фоміним, розповідав, що, коли на колегії Ради Міністрів СРСР, директори один перед одним вихвалялись своїми успіхами, голова Ради — Косигін — якось сказав: «Товариші! Ви хоч би у цьому тісному колі перестали брехати! Наша економіка котиться, як сніжний ком, з гори — вниз. То давайте вирішувати, які приймати заходи проти цього». Розмову Фомін передав брату строго конфіденційно. Це відбувалося ще в середині 60-х років.

Більшість людей-обивателів з комуністичним світоглядом звинувачують Горбачова за те, що розвалив Союз, звинувачують Кравчука за «Незалежну Україну», але не розуміють того, що радянська система не виправдала себе, перетворилася у гальмо економічного розвитку суспільства. Це розуміла і політична верхівка СРСР, але не знала, що робити. Пропонувати капіталістичний шлях розвитку суспільства не можна, бо людям обіцяли «світле майбутнє — комунізм» вже за їхнє життя.

Значно піднявся рівень життя в селі і місті за часів Брежнєва. Але мало хто замислюється над причиною поліпшення життя. А основна причина — викачування з держави природних ресурсів на експорт за безцінь. Розвідані запаси нафти та газу в Росії поплили по трубах величезного діаметру до західних країн, як і газ з унікального Шебелинського родовища на Україні. Нещадно вирубувалися ліси в Сибіру і Карпатах. Цей експорт поліпшив економічне становище в СРСР, але майже на всі промислові товари і продукти був дефіцит. За молоком треба було займати чергу до світанку, м'ясо, масло, борошно та все інше можна було купити лише простоявши в черзі декілька годин. Звичайними були фрази: «В гастрономі дають кісточки», «Ви зайняли чергу за маслом?», «А там стоїть черга за імпортними шкарпетками». В черзі проходила третя частина життя жінки, а їй треба було ще і приготувати їжу, прибрати оселю, впорядкувати дітей і себе і приділити увагу чоловікові. Вранці бігли на роботу, боячись спізнитися, бо на дверях в тресті стояли перевіряючи. Особливо строго підтримувалася «трудова дисципліна» за часів правління Андропова, коли на дверях прохідної тресту «Артемгеологія» стояв сам керуючий і записував кожного, хто спізнився, на скільки хвилин і з якого відділу. Головне — треба було вчасно прибігти до дверей, минуть їх, а там уже — свобода!

3. Моя сім'я

Сім'я, діти — їм треба було віддавати свій час, своє серце, своє здоров'я. Мої два синочки підростали. Володя був слухняний, сміливий, зосереджений, працьовитий. В п'ять років гарно грав у шахи, вигравав навіть у дорослих, які непогано зналися на цій грі, дуже гарно ліпив з пластиліну різні фігурки, а трохи згодом — малював. Його чудові малюнки, на яких яскравими фарбами намальоване морське дно з його різними мешканцями, досі зберіга-

ються в альбомі. Він часто хворів на ангіну, і тому, порадившись в Харкові з професором, вирішили вирізати йому гланди. Домовилися з лікарем, поклали у лікарню, заплатили лікарю гроші, щоб був уважнішим до нашої дитини. Надвечір, перед операційним днем, у Володі трішки піднялася температура і я раненько, щоб сказати про це лікарю, зустріла його в дверях лікарні і попередила: «Доктор, Володі сьогодні не можна робити операцію, бо у нього піднялася температура — 37,2». А він відповів: «Мамаша, навіть потрібно робити операцію при такій температурі». Після операції у інших діток температура піднімається, а потім спадає, а у Володі на другу і третю добу піднялася висока температура, опухли суглоби на ніжках. Лежить не піднімаючись з ліжка і дивиться очима, в яких благання про домопогу. Я, в тривозі дуже хвилюючись, оббігала всіх лікарів міста, звертаючись за консультацією. Одна лікарка мені сказала: «Поспішно тільки блошиць ловлять».

Тоді з'явилися нові ліки — пеніцилін — це тільки і врятувало мого сина від смерті. Після операції він став в'ялим, блідим, часто і подовгу температурив. Загальний стан його здоров'я не покращився і коли він пішов до школи. Часто пропускав заняття, але вчився гарно. Розвивався теж нормально, але був на обліку як ревматик, і його весь час напихали ліками: антибіотиками, аспірином. Влітку намагались його оздоровити на річці або на морі. Він чудово плавав. Бувало, стою я на березі, а він, одягнувши синього гумового капелюшка на голову, пливе далеко в море. Я слідкую за ним, за цим капелюшком, а потім капелюшок губиться в далині, і я починаю турбуватися, стою на березі і нервово покусую собі губи. І ось знову синій капелюшок з'являється на морський поверхні. Володя вискакує з морської води до мене і запитує: «Ти що, мамо, хвилювалася?». Я відповідаю: «Хвилювалася, бо ти дуже далеко запливав. А якщо втомишся, або судорога зведе ногу, що тоді?». «Тоді я ляжу на спину і припливу. Не турбуйся за мене», — заспокоював мене Володя. Він був сміливий, не

боявся, на відміну від Василя, висоти. Любив атракціони. Одного разу, покатавшися на «чортовому колесі», і мені купив квиток і просто примусив прокататися. Я боялася і, міцно схопившись за бильця сидіння, закривши очі, молила Бога, щоб швидше спуститися на землю.

Володя був дуже ввічливим, уважним до людей і хотів своє життя присвятити медицині, хотів допомагати людям. Два рази він поступав до медичного інституту, але не проходив по конкурсу. Здав перший письмовий екзамен по фізиці на «5», письмовий з російської мови на «4» і був впевнений, що пройде, бо екзамен по біології надіявся здати на «5». Цей предмет був його улюбленим, він вивчав багато літератури з біології, з генетики поза шкільною програмою. А коли викладач поставив йому «4», то він обурився і запитав, чому не «5»? Тоді викладач відповів: «Ви відповідали пространно». Володя просив, щоб йому задали будь-яке запитання або задачу з генетики, але викладач сказав, що не має часу. Володя після іспиту настільки був вражений несправедливістю, що ладен був на словах «прибити» цього викладача. Не пройшовши і на другий рік по конкурсу в мединститут, Володя пішов працювати в геологічну експедицію. Тут, на польових роботах, він захворів інфекційною жовтухою — хворобою Боткіна. Він працював в полі при бурінні свердловин і вчився на заочному відділенні геофаку Ростовського госуніверситету. Приїхав на вихідні дні додому і каже: «Мама, я захворів». Я глянула — очні яблука пожовтіли. Побігла до знайомого лікаря; вона сказала, щоб я принесла в баночці сечу. Подивилася результати аналізу — у нього виявилася інфекційна жовтуха у занедбаній стадії. «Викликайте швидку допомогу і мерщій в лікарню. Дома лікувати не можна» — сказала вона. І тут почалися наші муки. Полежав Володя у лікарні призначений час, його виписали на домашній режим, ще дали два тижня лікарняних, а потім — на роботу, не дивлячись на його погане самопочуття. Така була безкоштовна медицина, і нам, батькам, ніхто не підказав, що в лікаря

можна купити ліки, яких в аптеці на той час не було. Майже всіх хворих на хворобу Боткіна лікували глюкозою, від надмірного вживання якої порушувалася діяльність підшлункової залози. Лише пізніше ми з чоловіком почали «доставати» всілякими шляхами потрібні ліки, але час був загублений. Недолікованому Володі потрібно було йти на роботу, бо інакше не одержиш довідки, яка підтверджує, що ти не «дармоїд». Такі були закони.

Не дивлячись на те, що періодично Володя здавав аналізи, які показували задовільний стан, він скаржився на погане самопочуття. Тоді я зателефонувала брату Сергію у Харків, щоб попросити у нього допомоги, а на другий день Володя поїхав до Харкова, де його поклали у терапевтичне відділення лікарні. Коли зробили аналізи, то лікар жахнулася: «Звідкіля ви приїхали? Чи у вас там немає лікарів?». Аналізи крові були настільки поганими, що лікарка злякалася за життя Володі і подзвонила у хірургічну лікарню, де тільки-но почали користуватися новим методом — гемосорбцією. Володю до цієї лікарні привезли вже в коматозному стані. Наступного дня ми з чоловіком були вже в Харкові, в лікарні. Коли Володя вийшов нам на зустріч, я злякалася — він весь був жовтий, як стиглий лимон: обличчя, руки, долоні, вся шкіра. Він сказав: «Бачиш, мамо, що зі мною зробили?», — і почав розповідати, що він пережив під час операції, що були хвилини, коли він почував, що помирає. На руці у нього була витягнута вена і до неї прикріплена пробірка. Коли ми зайшли до завідуючого відділенням — професора, той розповів, що Володю привезли в коматозному стані, зробили йому очищення крові через апарат, який вони щойно купили на виставці в Італії. Цей апарат був дорогий, але недосконалий, бо автоматично не показував відтік і тиск крові. Професор сказав, що Володі ще декілька разів зроблять таку процедуру, після чого його стан здоров'я покращиться.

Пізніше моя невістка, харків'янка, розповідала, що серед пацієнтів, які перенесли цю операцію з допомогою не-

досконалого апарату, спостерігалися випадки самогубства через негативний вплив на мозок.

Володя хворів, працював і вчився. Одружився. Народився у них синок, якого назвали Сергійком. Володя так радів — сам купав, держав в своїх міцних чоловічих руках крихітку, а Ніна (його дружина) боялася взяти малюка на руки, лише поливала водичкою. Володя дуже опікувався своїм синочком. Коли у мами не було молока, він умовив лікаря з пологового будинку, щоб йому давали грудне молоко, і кожного дня по два рази, бігав за ним.

Він хворів, але намагався нікого не турбувати. Вночі тихенько підійде до дверей моєї кімнати і стоїть (а я вже проснулася), а потім запитує: «Мамо, ти не спиш? Мені погано». Після сесії приїхав з Ростова і в дверях сказав: «Я захворів». Його морозило: руки і ноги холодні, як у мерця. Ми обкладали його грілками, але ніяк не могли зігріти. Лікарка, яка оглянула його вранці, не визначила причини нападу, лише згодом я зрозуміла, що він був обумовлений хворобою підшлункової залози.

22 квітня 1984 року Володі не стало. Він прожив всього 27 років, а мені казав: «Я — жертва медицини».

Вася — старший син — коли вчився у школі, потребував більшого нагляду, ніж Володя. Мене часто викликала класний керівник до школи, лаяла за погану поведінку Василя. Я зазвичай підтримувала вчительку, але були і такі випадки, коли я ставала на сторону сина. Одного разу приходить Василь зі школи і каже, що вчителька звинуватила його в крадіжці. В кабінеті хімії пропали нові лампочки з наукового приладу. Вчителька і завуч допитували хлопців, в тому числі і Василя. Йому сказали: «Якщо не скажеш, хто вкрав, то будемо вважати, що вкрав ти». Я заступилася за сина: «Він міг погано себе поводити на уроці або на перерві і за це справедливо одержував догани від вас і дорікання від батьків. Але Василь ніколи не крав і не губив своєї гідності». Це я сказала вчительці в присутності сина.

Я слідкувала за Василем: з ким пішов, чи не обдурив мене. Одного разу, стежачи за ним, я пішла за ним слідом, а він, помітивши мене, повернувся і пішов мені на зустріч. Питає: «Мамо, ти що, слідкуєш за мною? То не важливо з ким я був, головне — самому розібратись, що погане, а що добре». Ці мудрі слова мені запам'яталися, а він їх сказав навчаючись ще у восьмому класі.

В сім'ї ми спілкувалися українською мовою, хоч вже і забрудненою, бо важко зберегти красу і співучість мови в зрусіфікованому оточенні. На Донеччині наша сім'я — як оаза, бо майже в усіх сім'ях, навіть з Західної України, батьки ще спілкуються українською, а діти і онуки повністю забувають рідну мову своїх предків. А як мені було приємно, коли чула українську мову з вуст інтелігентної, освіченої людини — немов вдихала свіже повітря.

Пам'ятаю, як у трест «Артемгеологія» приїхав академік Лазаренко і читав лекцію з геохімії українською мовою. Серед слухачів зашепотіли незадоволені. Тоді Лазаренко запропонував тим, хто не хоче його розуміти, покинути зал.

Я вважаю, що для кожної людини притаманне почуття гордості за приналежність до своєї нації. В кожному із нас закладений своєрідний код пам'яті далеких предків, але він штучно вбивається, так само, як і імунітет людини під дією надмірного вживання антибіотиків. І людина стає слабкішою духом, вразливішою для будь-якої (у тому числі і хижацької) ідеології і біднішою духовно.

Ця думка лежить в основі світогляду нашої сім'ї, де формувався характер Василя-дитини, Василя-підлітка, Василя-юнака. В сім'ї ми поважали своїх предків, намагалися виявити родовід, з особливою повагою відносилися до мого батька — Василя Степановича Суярка, мученика, якого мордували у більшовицькій в'язниці, а потім розстріляли у 1937 році.

Колись я прочитала на першій сторінці Василевого щоденника епіграф: «Людина, яка боїться вмерти — боїться й жити (Артур Міллер)» — він намагався жити, відповідаючи цій тезі.

В 1967 році Василь вступив до Дніпропетровського гірничого інституту. Само-собою зрозуміло, що спілкуючись зі студентами він хотів знайти однодумців. Студентська молодь була різних політичних поглядів: більшість — байдужі до політики, дехто вірив у комуністичні ідеали, а деякі хлопці були налаштовані досить скептично до існуючого ладу.

Інколи вони, студенти-першокурсники з різних факультетів, збиралися невеличкою групою і обговорювали різні політичні події, історичні постаті України, зокрема гетьмана Мазепу, необхідність введення в учбових закладах курсу «Історії України». Читали видане в «Роман-газеті» оповідання Солженіцина «Один день Івана Денисовича», слухали магнітофонний запис «Інтернаціоналізм чи русифікація» І. Дзюби, читали переписаний лист у газету «ЛУ» Василя Лобка «Велика національна свідомість, священний патріотизм українського народу і ворожі насильницькі дії проти нього», а також «Собор» О. Гончара, який щойно вийшов у видавництві «Дніпро» і невдовзі був вилучений з продажу та бібліотек.

Цей неорганізований маленький гурток то поновлювався, то через суперечки розпадався. І ось в грудні, потайки навіть від своїх товаришів (що його потім і врятувало) Василь, пізно увечері, на стіні корпусу хіміко-технологічного факультету причепив невеличкого (розміром 30х40) жовто-блакитного прапорця. На другий день прапорець зняли, а по інституту поповзли слухи, що діють націоналісти.

Далі розгорнулися події, які могли змінити все подальше життя мого сина. Ось як він їх описував в своїх записах:

«Почалася зимова сесія. На все життя запам'ятався серед інших іспит з вищої математики. Запам'ятався не тому, що я любив, чи, навпаки, не любив математику. І зовсім не тому, що її приймав трохи кумедний єврей — доцент Лапшин, улюбленою приказкою якого була: «Морозиво крем-брюле — це вам не ескімо на паличці». Справа в іншому, в тому, що з цього дня моє майбутнє цілком залежало від милості Долі.

Заходжу. Нічого не підозрюючи, беру білет і йду готуватися.

Невдовзі, маючи всі відповіді, йду і сідаю до екзаменатора. Тільки-но скінчив відповідь на друге питання, як до аудиторії зайшов якийсь чоловік (як виявилося потім — начальник Першого відділу — філії КДБ у інституті) і попросив доцента вийти. Страшне передчуття охопило мене. Всередині все закам'яніло. Цифри перед очима почали наїжджати одна на одну... Нарешті викладач повернувся. Блідий і якійсь невеселий, яким ми бачили його рідко. Сів. І нахилившись до мене так, щоб ніхто не почув, прошепотів: «Это за вами. Из КГБ. Вас ждут за дверью». Все це було вимовлено на одному подиху. А потім, відвівши очі, доцент запитав, чому вони мною цікавляться? Я збрехав, що наполовину єврей і таємно вивчаю іврит [це також було злочином! — О. С.]. У відповідь мені було запропоновано «трійку», на що я погодився, бо третє питання у білеті для мене вже не існувало. Існувало інше, набагато важливіше питання — на скільки заберуть і коли випустять? Ноги не хотіли йти, руки не слухалися, та відчуваючи на собі допитливі погляди студентів, я силувано посміхнувшись, вийшов, подякувавши доценту.

У коридорі на мене чекали окрім того, що заходив, ще двоє чоловіків середнього віку, які представилися співробітниками КДБ. Прізвище одного з них було Пономарьов. Спочатку зайшли у І-й відділ, а потім у супроводі двох гебістів я сів у «газик» який рушив до обласного управління Комітету державної безпеки.

Сіра, ще «сталінської» архітектури споруда КДБ була на той час чи не найбільшою у центрі Дніпропетровська. Дерев'яні дубові двері розчинилися, і мене ввели у вестибюль. У супроводі одного з чоловіків зайшов до ліфта і поїхав (вгору чи вниз?). Коридор з безліччю дверей по обидва боки нагадував готель. Біля однієї з них, праворуч, ми зупинилися, і мені наказано було зайти. Я штовхнув

двері і опинився у вузькому, довгому кабінеті. Стіл у формі літери «Т». За ним чоловік, який чомусь здався мені маленьким, як карлик. На цей час страх вже пройшов, залишилася лише порожнеча в середині, і я сам собі нагадував велику ляльку.

Чоловік, що сидів за столом, виявився слідчим Тимошевським.

– Якою мовою будемо розмовляти — українською чи російською? — почув я наче крізь сон питання слідчого, але швидко зорієнтувався і відповів:

– Тією, яка вам зрозуміліша, російською, — слідчий, здається, трохи розгубився, а тоді запитав:

– Я українець, то чому ж ти вважаєш, що ми не можемо розмовляти рідною мовою?

Я іронічно відповів щось на зразок того, що ми тепер «совєтський народ» і повинні офіційно спілкуватися мовою «совєтської нації». Слідчий почервонів і різко перейшов до справи. Почався допит.

Не пам'ятаю, якою мовою відбувалися допити. Та це і не суттєво.

Збагнувши, що висунуті слідством звинувачення проти мене за ст. 62, ч. І Карного кодексу УРСР «Антирадянська агітація і пропаганда» базуються лише на інформації «стукача» (я, навіть, зразу вирахував, хто це був), я став вдавати з себе такого-собі «шукача пригод», що захоплюється грою в героїку. Здається, вже на другому допиті, написав щось на зразок того, що порівнюю боротьбу УПА з боротьбою північноамериканських індіанців, і різну такі інші нісенітниці. Відмовлявся від усіх аргументів слідчого проти мене. Спростовував будь-які звинувачення на свою адресу у тому, що я підриваю радянський лад і пропагую буржуазно-націоналістичної ідеї, наголошуючи на тому, що заарештували мене помилково. А щодо розмов, про які було відомо, то я наполягав на тому, що інформатор, бажаючи заробити, дуже перебільшив важливість розмов і

на свою користь перекрутив факти. Добре, що на той час прості агенти КДБ — «сексоти», які були буквально у кожній студентській групі, у кожному невеликому колективі, не мали портативних магнітофонів. Пригадую, що слідчий навіть намагався пов'язати якимось чином мене і відомих літературних діячів того часу, яких я, на жаль, не знав. А головне, що його цікавило — хто мною керує?

Тут, у КДБ я навіть дізнався про деякі цікаві подробиці життя своїх родичів. Було відомо все і про всіх до четвертого коліна. Жодна людина не мала таємниць. Будь-яка людська доля була, як на долоні. Бо за всіма вже цілі десятиріччя вівся тотальний нагляд. Мільйони «стукачів» відпрацьовували «Іудині гроші». Це, власне, і було основою могутності системи, бо коли реформи послабили КДБ, почався розвал КПРС, що у свою чергу, призвів і до розпаду Радянського Союзу.

Саме це, а не економічна криза, яку більшовики добре навчилися вгамовувати за допомогою ГУЛАГу, призвело, на мою думку, до розпаду могутньої імперії.

Довгі розмови зі слідчим продовжувалися три дні, хоч ночі, крім першої, я проводив у гуртожитку. На четвертий день мене залишили у спокої. Я міг навіть здавати сесію і продовжувати навчання. Взяли лише підписку про невиїзд, та ознайомили з протоколом обшуку у гуртожитку (вилучили лише «Собор» О. Гончара). Я помічав, що за мною стежать. На вулиці, у гуртожитку, у інституті відчував на собі пильні погляди незнайомих людей. Іноді «грався», тікаючи від «хвоста» і пересідав з тролейбуса у таксі, а потім проїхавши трохи, ховався у під'їзд або під арку і спостерігав, хто за мною йде. Цікавіше за все було зіткнення «лоб у лоб». Тоді шпик ніяковів і йшов далі або розвертався і рушав назад.

У моєму оточенні сталися зміни. Декого викликали до КДБ або того ж Першого відділу і взяли пояснення. Хтось відбувся нахлобучкою у деканаті. Більшість студен-

тів, яким щось було відомо, обходили мене десятою дорогою, і лише деякі, демонструючи свою сміливість, відкрито спілкувалися зі мною. Щодо своїх «співрозмовників», то я й сам не хотів їх підставляти під удар. Тому контакти було припинено. Зміни відбулися і у кімнаті гуртожитку. Двох із трьох моїх сусідів замінили на інших зі старших курсів і інших факультетів. Я став помічати, що у моїх речах постійно нишпорять, і тому навмисно клав їх у певному порядку, а через день-два знаходив у іншому положенні. Але все те, що мало цікавість для КДБ, було надійно сховано у приятелів моєї матері — подружжя геологів Єрмакових.

Час від часу мене викликали до деканату, до Першого відділу, де на мене чекав мій гебістський «опікун» Пономарьов. За мною продовжували стежити, але серйозних заходів не було. Навесні у моїй справі гебісти допитали мого рідного дядька Сергія, вченого, що працював у одному з харківських НДІ. Певно через це йому невдовзі загальмували відрядження на Всесвітній Конгрес з автоматики до Японії і вже більше не випускали на Захід.

У травні мої нерви почали здавати. Але не лише у мене. Здавали вони і у «наглядачів», які так і не змогли нічого додаткового виявити. І ось одного разу, коли я мучився над кресленням, до кімнати ввійшло двоє моїх нових сусідів, які вдавали з себе сп’янілих. Один з них зі словами: «Когда уже эту националистическую падлу посадят?» перелив на майже готовий ватман туш. Я відповів ударом у голову і той упав. Але зразу ж отримав боковий удар кастетом у ліву шелепу, яка хруснула, ламаючись навпіл. Цей був боксером, як і я, і удар у нього був відпрацьованим. Мені вдалося збити з ніг і цього, а потім я знепритомнів.

У лікарні, де я опинився, наклали шини і, протримавши 4 дні, випустили. Прямо з лікарні я рушив до КДБ і подав черговому записку з вимогою зустрічі зі слідчим

Тимошевським. Зустріч відбулася. Письмово, оскільки не міг розмовляти, я подав заяву, у якій вказав, що дії нападників вважаю провокацією органів держбезпеки і що у разі судового процесу буду на цьому наполягати. Написав також, що їду додому (досі діяла підписка про невиїзд). У відповідь, як і слід було чекати, почув заперечення про будь-яку причетність до інциденту КДБ, але дозвіл їхати додому одержав. З огляду на мій стан (не міг говорити) я написав, щоб з Комітету замовили для мене квиток у залізничній касі.

У такому вигляді приїхав я додому. Моя мати, якій я мусив розповісти про свої справи, досить мужньо все перенесла, а бабуся страшенно перелякалася, сплеснула у долоні і запричитала: «Тепер і тебе, внучок, посадять, як і твого діда Василя!».

Побувши декілька днів дома, я повернувся до Дніпропетровська. Вирішив летіти літаком. І це рішення ледь не стало фатальним. «Кукурудзяник» — АН-2 — хитало з боку в бік, він щоразу поринав у повітряні ями, і мене, і ще декількох пасажирів, ледь не знудило. Від жаху я весь вкрився холодним потом — адже рот мій був «зашнурований» дротом! Не знаю, яких нелюдських сил мені довелося докласти, щоб вгамувати підступні позиви. В усякому разі Господь, у якого я просив спасіння, допоміг мені, і все обійшлося.

Сесію здавав письмово, бо усно, через шини на щелепі, відповідати не міг.»

Оце те, що я таємно списала з Василевого щоденника. Невдовзі до Дніпропетровського управління КДБ викликали мене. Страшно було підходити до хмурого, сірого, багатоповерхового будинку з ґратами на вікнах. Вартовий, прочитавши повістку, провів мене до ліфта, на якому ми піднялися на другий поверх, потім він привів мене в простору кімнату, в якій за великим столом сидів чорнявий чоловік років 37—40, з пронизливими, мов свердла, очи-

ма. Це був слідчий Тимошевський. Він спитав в мене про сім'ю, про настрої у ній. Я розповіла, що вітчим Василя — член КПРС, колишній військовий льотчик, а Василь — великий фантазер. А коли він почав задавати конкретні питання, я відповіла, що у Василя в Артемівську були гарні товариші і назвала їх прізвища, а ось на жовтневі свята він привіз до нас в гості хлопця, який мені не сподобався, бо весь час вів «провокаційні» розмови. Андрій (так звали того хлопця) був інформатором КДБ — у цьому я остаточно пересвідчилася, бо жодних питань щодо нього у слідчого не виникло. Я сказала, що мого сина скалічено за вказівкою КДБ і що я хочу розпочати з цього приводу судовий процес.

Коли я заходила до Дніпропетровського гірничого інституту, до мене підійшли два хлопця-студента, назвали свої прізвища і переконували мене не залишати цієї справи, а подати до суду. Сказали, що вони будуть свідками. А декан, запросивши мене до свого кабінету, навпаки, прохав не подавати до суду, бо це підірве імідж інституту.

Василь сесію здав, а геодезичну практику (її обов'язково треба було пройти) проходив із зашнурованим алюмінієвим дротом ротом. Можна було вживати лише рідку їжу, а йому хотілося хліба. Тут, на практиці, за допомогою манікюрного набору, він «розшнурував» свого рота.

Під час останньої зустрічі зі слідчим той наполегливо рекомендував мені порадити Василю виїхати з України, якщо не бажаємо мати проблеми. В той же день Василь подав в інституті заяву про бажання покинути навчання, бо було зрозуміло, що в іншому разі його виключать за наказом. Але йому декілька днів не віддавали документи. Прийшлося мені негайно йти на допомогу — до ректора, професора О. Ренгевича. Ледь умовила його, щоб документи віддали тим числом, яким подано заяву. Справу залагодили, і я поїхала додому.

Ще до того, як віддали документи, я домовилася, що Василя візьмуть на геологічний факультет Ростовського держуніверситету — там було одне вільне місце. Але переводи з вузу до вузу дозволялися лише до 30 липня, а зараз вже було 4 серпня і Василю щойно віддали документи, академічну виписку і характеристику, з якою тільки до в'язниці можуть прийняти. Одержавши документи, Василь мерщій поїхав на аеродром і першим рейсом відлітів до Ростова-на-Дону. Прилетів, а в університеті — «санітарні дні». Це, зрештою, врятувало. Я звернулася за допомогою до мого співавтора по монографії «Гідрогеологія СРСР» — доцента Г.П. Панасенка, який в той час був парторгом геолого-географічного факультету. Без характеристики (яка на той час була обов'язковим документом!), без комсомольського квітка (бо з комсомолу його виключили), Василя зарахували на місце студента, що вибув. Так він став студентом другого курсу Ростовського держуніверситету, який закінчив у 1973 році.

Десь на початку навчання в ростовському університеті Василь захворів. Ось як він писав у своєму щоденнику: «Через два-три місяці навчання мене почав турбувати сильний головний біль, скакав кров'яний тиск. Доходило до того, що я не міг рухатися і змушений був сідати прямо на бруківку і чекати, доки напад скінчиться. Я звик до того, що в мене був міцний організм, бо постійно займався спортом — боротьбою, боксом, грав у регбі, хокей, полював і ніколи не мав серйозних проблем зі здоров'ям, а тут мені довелось іти до лікаря».

Минуло багато років після цих подій, а головні болі до сих пір періодично мучать Василя. Півроку Василь був в Артемівську — лікувався. Відпочивав, але регулярно поповнював свій щоденник, в якому викладав думки про тогочасні події. Ось запис від 22.01.1969 р. про судовий процес над жінками Даніеля та Гінзбурга, що протестували проти окупації Чехословаччини. Тут же враження від

самоспалення 19.01.1969 р. чеського студента Яна Палаха на знак протесту проти окупації: «Самоспалення Яна — це символ прагнення до волі і незалежності». Про репресії, які з новою силою поновилися десь в 1965 році, Василь пише, що вони зростають у геометричній прогресії.

Ще під час «Хрущовської відлиги», в 1956 році, мама отримала справу зі Сталінського обласного суду про те, що «дело по обвинению Суярко В.С. отменено и прекращено за недоказанностью состава преступления».

Маму запросили до Донецька, дуже люб'язно зустріли, оплатили дорогу, дали довідку для одержання двохмісячної зарплатні батька. Це «компенсація» за його загублене життя і за наші страждання. Але в справі нічого не говорилось чи живий батько, чи мертвий. Тому я написала листа в Сталінський обласний суд з проханням сповістити, де батько зараз, а якщо мертвий, то причину та дату смерті і місце захоронення. І що ж ви думаєте? Одержала свідоцтво про смерть, що він помер 12.12.1944 року в м. Костянтинівці від «перетоніту». Як же він міг туди потрапити, коли раніше, на мій запит відповідали з ГУЛАГа, що батько в 1938 році «сослан на 10 лет в далекие лагеря Советского Союза без права переписки».

Не хватало хоробрості, щоб сказати всю правду до кінця, що в 1937 році він був розстріляний за вироком «трійки» без суду і слідства. Все було переповнене ***брехнею***, все робилось під ***страхом***. Під страхом тримали всіх людей і самі теж боялися сказати правду. Лише в 1996 році ми одержали правдиве свідоцтво про те, що батько був розстріляний в 1937 році і реабілітований посмертно.

В 2002 році ми з братом і Василем їздили до Донецька, щоб ознайомитися зі справою батька. Нам дали папку, в якій були деякі доповіді сексотів та протоколи допитів. Ми довідалися, що за ним постійно слідкували, ще з Чернігівської області. Яку тільки брехню вони не писали! Що

дід наш — Степан Юхимович Суярко — був «кулаком» і петлюрівцем, і його розстріляли в 1920 році. А насправді діда признали середняком, і помер він в 1933 році під час голоду в с. Вертіївка.

У доповіді сексота на псевдо «Шляпа», який слідкував за батьком в м. Костянтинівці, говорилося: «Скрытный, прямо против советской власти не высказывается, не разговорчив, в прямой контакт не входит, но по духу чувствуется, что он и его семья — буржуазные националисты».

В протоколі допитів зазначалось, що головний інженер заводу «Автоскло-25» визнав, що він втягнув батька в диверсійну, контрреволюційну організацію, щоб «обеспечить некачественное литье», а в цю організацію його завербував технічний директор заводу — Лобич. При очній ставці Лобич відмовився, що вербував Брунько, а про Суярко теж нічого не знає. Їх усіх заарештували і розстріляли. Батько своєї вини не визнав, а Брунько, мабуть під тортурами, не витримав і визнав те, чого ніколи не було.

Ми з братом після знайомства з документами про батька вийшли з будівлі СБУ хитаючись. Добре, що син довів нас до машини.

Після того, як я одержала довідку про реабілітацію батька, відношення до мене з боку «особливого відділу» зовсім змінилося. В цей час посаду завідуючого «особового відділу» займав А.Д. Корона — розумна, гуманна людина. В 60-х роках я працювала керівником групи гідрогеологічної зйомки і ось мене висувають на посаду головного гідрогеолога тресту. Головний інженер тресту викликав мене декілька разів на розмову, умовляючи зайняти високу посаду, а я не погоджувалася. Тоді він сказав: «Кінець кінцем ми маємо право призначити Вас на цю посаду за наказом». А не погоджувалася я тому, що загальна методика керування була побудована на приниженні людської гідності. Обов’язково керівників визивали на «килим», вичитували за субординацією: вищий — нижчого, а нижчий

повинен стояти «на витяжку» і вислуховувати не тільки те, до чого він причетний, але й те, до чого не мав ніякого відношення. Це для того, щоб у «нижчого» завжди був *страх* перед «вищим». Не погоджувалася я на керівну посаду ще й через те, що не хотіла розлучатися з науково-тематичною роботою, якою я захопилась, бо це було новою віхою в гідрогеології.

Щоб подолати натиск головного інженера, я пішла до керуючого трестом — П.Ф. Надежина — і сказала, що робота головного гідрогеолога мені не підходить за складом характеру, що я хочу займатись науково-тематичною роботою. Так я здобула якусь умовну свободу, але втратила всі привілеї, які надавались керівному апарату. Для них був свій закритий розподільник, у якому можна було отримати дефіцитні продукти і промтовари. Втратила також набагато більші гроші та владу, а значить — і пошану. Тепер, через багато років, оцінюючи ці події, думаю, що зробила помилку, бо і пенсія у мене була б набагато більшою.

В 60-х роках накотилася нова хвиля підтримки дисципліни на виробництві — знищення так званої «семейственности». В групі гідрогеологічної зйомки, якою я керувала, в одній із зйомочних партій був начальником мій чоловік. Йому запропонували перейти до другої групи. Я доводила, що ніяких фінансових розрахунків між начальниками зйомочних партій і мною немає, тому і про «семейственность» не може бути розмови, але абсурдність перемогла, і я запропонувала назначити керівником групи другу людину, а сама залишилася методистом з тією ж заробітною платнею.

Мені доручили очолити велику роботу зі складання та підготовки до друку гідрогеологічної карти української частини Донбасу, участь у якій будуть приймати гідрогеологи трестів «Луганськгеологія» і «Дніпрогеологія». Під час виконання цієї роботи я змогла втілити в життя свою ідею про роль тектоніки, вірніше — вплив глибинної тектоніки на розвантаження підземних вод глибоких гори-

зонтів та формування хімічного складу вод. Це були нові ідеї, і треба було вміло їх захистити. Коли розглядали цю роботу на науково-технічній раді експедиції, то головний гідрогеолог виступив з засудженням: «Ви бачите, вона протягує теорію Зюса!». (А в той час у радянській геології теорія Зюса про «ювенільні води» вважалася крамольною). Я йому відповіла: «Ви мене хочете стратити, як Коперніка, коли він доводив, що Земля крутиться». Так, з критичним протоколом з експедиції я і поїхала до Москви доповідати про свою роботу на Вченій раді Всесоюзного Гідрогеологічного інституту.

Два моїх опоненти, особливо доктор наук Смірнов С.І., були в захваті від цієї роботи, від нових ідей. Він сказав: «У вашій роботі ідей — на десять докторських дисертацій». І наша робота одержала найвищу оцінку, а в експедиції мені виділили грошову премію.

Через рік приїхав в Артемівськ І.П. Соляков (він захистив кандидатську дисертацію і працював доцентом у Київському університеті) з пропозицією до мене поступити в заочну аспірантуру, щоби захищатися за матеріалами і ідеями, висунутими в процесі роботи над гідрогеологічною картою Донбасу. Та я вже складала екзамени з кандидатського мінімуму в Дніпропетровському гірничому інституті, де була аспіранткою у доктора Скабаллановича, хоча це для мене було не дуже зручно, тому що він був спеціалістом з гідродинаміки підземних вод, а моя робота — з регіональної гідрогеології.

Після публікації однієї з моїх статей, яка була надрукована в «Геологічному журналі», головний геолог тресту Левенштейн М.Л. сказав: «Олександра Василівна! Двері мого кабінету завжди відкриті для Вас». Але я не скористалася його запрошенням, бо згадала, як колись, коли писали звіт з вугільних дільниць «Південнодонбаських шахт», де я мала розділи з вивчення мезокайнозойських відкладів, у нас виник такий інцидент. Графічним матеріалом, побудованим на фактах, я в записці доводила, що куполи в

карбоні вздовж Криворізько-Павлівського розлому молоді й утворилися після мезозойського періоду. Левенштейн викликав мене декілька разів і вимагав, щоб я «убрала» висновки (не дивлячись на те, що вони підтверджуються фактичним матеріалом), бо це суперечить концепції, викладеній їм у попередніх розділах. Я протестувала, бо факти говорили про одне, а їхня концепція була вигаданою. Нарешті головний геолог сказав, що сам має право викинути це з мого розділу. А через деякий час з'явилася його стаття в пресі на основі усіх моїх матеріалів — про молодий вік куполів і Селидівського розлому. Отже дружби за фахом у нас не вийшло, і я ніколи сама не приходила до його кабінету.

Не дивлячись на те, що в мене вже був «допуск» і я могла нормально працювати, почуття того, що «Дамоклів меч» висить у мене над головою, ніколи не покидало мене. Я багато працювала, уважно стежила за періодичною літературою, завжди була першопрохідником у своїй галузі. Усі знали, що я справжній фахівець, моє прізвище було відоме серед геологів України та інших республік СРСР, проте я за своє життя не одержала ніяких державних відзнак, бо тавро «інакомислячої» і «дочки репресованого» залишилося до самого виходу на пенсію.

Вже в часи правління Андропова підійшов до мене гідрогеолог з яким я працювала багато років і сказав: «Олександра Василівна, на вас Самійленко (гідрогеолог, що їздив за кордон) збирає компромат про те, що чув від вас антирадянські висловлення, і просив мене підписатись, але я не підписався. Гадаю, що й інші не підписалися.» Самойленко, з яким ми сиділи поруч у кімнаті, якому я допомагала в роботі, якому я вечорами редагувала його перший звіт — виявився таким негідником! Але більшість людей таки були порядними.

Гоніння на батьків передавалося у спадок наступному поколінню. Коли мій син, пропрацювавши в експедиції деякий час, вирішив поступати в очну аспірантуру,

йому не хотіли давати характеристики та шукали чим би його скомпрометувати, бо він не був комсомольцем. Мені передали, що на нього написали якийсь пасквіль і його підписав геолог М. Лейе, з яким ми були в дружніх стосунках. Я спитала у Лейе, що він знає поганого про мого сина, що стосувалось би роботи або поведінки і чому він поставив свій підпис під цим документом. Він зніяковіло просив у мене пробачення, говорив, що його примусили підписати і він піддався. Цей ганебний документ теж не вдалося сфабрикувати, бо майже всі геологи, кого змушували поставити свій підпис під ним — відмовилися.

Після закінчення Ростовського університету в 1973 році, Василя направили на Україну, до рідного Артемівська. Приймав його на роботу головний геолог Артемівської експедиції Конашов — суха, педантична людина. Тут і постало питання: чи можна ставити Василя на інженерну посаду без комсомольського квитка? Так Василь і пропрацював десь два роки техніком.

Якось запросив мене до свого кабінету головний інженер експедиції Тоїдзе Г.В. і по-дружньому попередив: «Вашому сину, якщо він буде безпартійним, підвищення на службі не буде. Є такий наказ.»

Під час навчання в університеті Василь одружився із вродливою ростовчанкою Валентиною, а в 1970 році у них народився син Андрій — чудова дитинка: чутлива, рухлива і дуже здібна. Вже в чотири з половиною роки читав і писав, щоправда літери іноді виходили перевернутими. Згадується такий випадок: неділя, я готую обід, бо зійдеться вся родина, а Андрію нудно, то він і каже: «Бабуся, я тобі почитаю газету». За складами, літерами читає: «Брежнєв дає обід на честь...». «Бабуся!», — питає він, — «а обід смачний? Мабуть, з м'ясом?» Він дуже любив батька. Колись маленьким (йому було десь три роки) він пішов з дитсадка і заблукав. Його питають: «Де ти живеш? На якій вулиці?», а він: «Я живу не на вулиці, а в хаті! Я — Андрійко, мисливець» (батько захоплювався полюванням).

Розлучення батьків (у 1980 році) Андрійко переживав дуже хворобливо. Я приходила провідувати його в школу: бачу — сидить за партою блідий, як стіна, а вчителька каже: «На уроці відсутній, не слухає про що я говорю, думає про щось своє, а на перерві великими буквами пише на дошці «Папа, Папа». Він мав жалісливий характер: підбирав пташенят, які випали з гнізда і вигодовував їх із рота; приносив за пазухою кошенят, ще сліпих, і виходжував їх сам. У дружбі був вірним, ніколи не зраджував своїх товаришів і завжди був готовий до самопожертви. А скільки було сміливості у цієї дитини! Ще не вмів як слід плавати, а вже навчився пірнати і просив мене: «Бабуся, можна я раз пірну з високого п'ятого щабля замість того, щоб десять разів із другого, низенького?» А коли вже добре навчився плавати, то запливав у море далеко за буйки, за що батько дуже лаяв його, а він відповідав, що хоче натренуватися і допомагати людям, які будуть тонути. Пам'ятаю, Василь працював над дисертацією. Фарбував геологічні карти, а Андрійко, першокласник, визвався допомагати. Йому дали якусь непотрібну карту, і він ретельно розмальовував її кольоровими олівцями.

Хоча Василь і розлучився з Валентиною, але Андрія з поля зору не втрачав ніколи. Влітку, під час канікул, я з Андрієм приїздила до Сімферополя, де працював Василь, а коли канікули закінчувалися, онука ніяк не можна було вмовити їхати додому. Немов міцними ланцюгами він був зв'язаний з батьком.

Василь, після захисту кандидатської дисертації, працював в Інституті мінеральних ресурсів у Сімферополі. Захищав він кандидатську дисертацію у Ленінграді. На захист їздила і Валентина (хоча на той час вони вже були розлучені) і розповідала, як той проходив. Вона сиділа серед слухачів, а її сусід (він відрекомендувався як доцент) говорив: «У нього дисертація тягне на докторську». А Валентина мені сказала: «Я вдруге у нього закохалася! Йому задавали багато питань, але він на всі відповідав!» Голова

Вченої ради на захисті відомий професор Г. Короткевич у заключному слові сказав: «В моїй практиці це рідке явище, коли претендент на одержання вченого ступеня дав такі досконалі відповіді на всі запитання».

В Сімферополі Василь написав свою першу наукову книжку. Жив Василь у гарної та ласкавої жіночки, за походженням — кубанської козачки. Вона завжди зверталася до Василя: «Василику». «Таку жіночку гарно мати за невістку», — все думала я. Та доля розпорядилася інакше. Василю прийшлося влаштовуватися на роботу у Донецький політехнічний інститут, а Раїса (так звали цю жіночку) побоялася кидати свою квартиру в Сімферополі та поміняти Крим на екологічно забруднений Донбас. Потім, вже через декілька років, коли вітала по телефону Василя і мене з днем народження, вона сказала, що зробила велику помилку, коли відмовилася поїхати з Василиком на Донбас. Василь теж боляче переживав цю розлуку.

4. Крах Радянської імперії. Боротьба за незалежність України

У 1979 році Василь переїхав із Сімферополя у Донецьк і влаштувався на кафедрі професора Б.С. Панова на посаді старшого наукового співробітника. Тут він виконав декілька тематичних робіт, найбільша із них — з екології підземних вод Донбасу обумовила розвиток нового наукового напрямку — екологічної гідрогеохімії. У зв’язку з тим, що фактичний матеріал з цієї теми знаходився в тресті «Артемгеологія», то більшу частину свого часу він проводив в Артемівську. Саме тут Василя застали часи горбачовської «перебудови». Стрімкий розвиток політичних подій спонукав до активних дій багатьох людей. Падіння Берлінської стіни, демократичні здобутки «Солідарності» в Польщі, ліквідація Варшавського договору та Ради економічної взаємодопомоги — всі ці та багато інших подій не могли залишити багатьох свідомих громадян осторонь.

У цей час на хвилі нищівної критики сталінізму в Москві виникає перша легальна громадсько-політична організація, яка була фактично альтернативою КПРС — товариство «Меморіал». Навесні 1988 року я дізналася, що в Донецьку буде перепоховання в'язнів, розстріляних у 1937 році у сталінських катівнях. Можливо, серед них були й останки мого батька — Василя Степановича Суярка. Перед тим я познайомилася з багаторічним в'язнем ГУЛАГу — Г.П. Жужменком — і поїхала з ним до Донецька.

Дійство відбувалося на околиці Донецька, біля шахти. Усе виглядало немов би урочисто, але ця урочистість чомусь здавалась зловісною. Дорогу, яка вела до місця захоронення, охороняла міліція. І, незважаючи на те, що обидва боки дороги прикрашали букети квітів, виникало почуття, що у тебе за спиною невидиме зловісне око спостерігає за тобою. Ось несуть труну за труною, переповнені кістками людей. Можливо і кістки мого батька розкидані по цих трунах. Вічна пам'ять мученикам! Невинним мученикам! Грає скорботна музика, розриваючи душу. Розпочався траурний мітинг, але бажаючим не давали виступати. Лише за списком і з промовою, написаною на папері та перевіреною уповноваженими особами. Я дізналася, що під час розкопок знайшли кістки людей, захоронених у 1937 році, а також знайшли останки людей, розстріляних значно пізніше — на початку війни. Деякі мешканці шахтного селища, яке знаходилося поруч, розповідали, що тут, перед стрімким відступом радянської армії, частини МДБ розстріляли підлітків із ФЗУ, яких не встигли евакуювати і вони могли дістатися німцям для поповнення гітлерівської армії. Що це були учні, видно було по кістках, а також по форменому одягу, який не встиг згнити.

На мітингу наголошували, що на цьому місці треба встановити пам'ятник і навіть почали збирати кошти. Та все це залишилось мрією. Ніякого пам'ятника до сих пір немає, навіть хрест не поставили. А можна було б і прізвища закатованих встановити. Все це перепоховання було

організовано владою і було зігране, як театральна вистава. Це ще більше посилювало біль старої сердечної рани.

На цьому траурному мітингу я познайомилася з членами щойно створеного в Донецьку відділення «Меморіалу» — Є. Ратінковою, О. Букаловим та іншими, з якими звела і свого сина Василя. Через тиждень після перепоховання в Артемівську було створено відділення «Меморіалу», членами якого стали мій син і я. З цього часу почалася активна політична робота мого сина. До Артемівського відділення товариства «Меморіал» входило багато цікавих людей демократичних переконань, хоча кожен із них мав свої політичні погляди, особисту життєву позицію, посвоєму розумів історичні процеси. Але для всіх них спільним було неприйняття теорії та практики тоталітарного комуністичного режиму.

26 квітня 1986 року на Україні сталася страшна подія — Чорнобильська трагедія, яка забрала життя тисяч людей і наслідки якої ще не відомо коли закінчаться. Вона збурила увесь світ.

Ще до вибуху атомної станції виявлялися неполадки у її роботі. За 2—3 місяці до вибуху ми дізналися про це від геофізиків, які приїздили у відрядження з Києва. Вони розповідали, що згідно з даними аналізів води, за якою вони спостерігали, на станції можливі суттєві неполадки. Тому вони звернулися до ЦК компартії України. Але скрізь всі мовчали. Геофізики також помітили, що дехто з високого начальства вивозить свої сім'ї із Києва. А у дворі Щербицького — першого секретаря ЦК КПУ — терміново пробурили свердловину для питної води глибиною 400 м (на сеноманський водоносний горизонт).

І навіть вже після того, як вибухнув реактор, всі мовчали, поки шведи не виявили радіоактивної хмари, що пропливла над Швецією. Ще за декілька місяців до вибуху працівники АЕС помітили, що підвищився рівень радіації. Керівництво станції розуміло, що її треба негайно зупиняти. Але наближалося велике свято 1 Травня — треба було

показати всьому світові радість, щасливе життя, солідарність трудящих. Тому зупиняти АЕС ні в якому разі не можна! Такий наказ отримали з Москви, а на святкову демонстрацію вивели всіх — і дорослих, і дітей. Українське начальство боялося московського, а московське — боялося світові сказати правду.

Я не можу забути розповідь геолога, жінки начальника експедиції, яка сиділа в нашій робочій кімнаті. Вранці я запитала її:

— Ви захворіли, що з Вами? У Вас дуже поганий вигляд.

А вона розповіла, що не спала всю ніч. Приїхав її чоловік із Слав'яногірська, із бази відпочинку. Йому, як начальнику експедиції, було наказано в таборі влаштувати дітей, привезених із Чорнобиля.

Чоловік розповів, що на цих дітей не можна дивитися без болю в серці. Обличчя їх були бліді, як крейдяна стіна. Щитовидні залози збільшені. Дітки були різного віку — від 8-9 років до 16 років. Лікар, який їх супроводжував, теж мав такий вигляд. Він сказав, що одержав наскільки велику дозу радіації, що сам вже є об'єктом випромінювання. Діти були знервовані і зневірені у житті.

Горбачов, коли назвали Чорнобильські події — трагедією, заперечив, сказавши що це просто аварія і її швидко ліквідують. Все приховувалось від людей. Один із наших колег-геологів поїхав під час літніх шкільних канікул в Білорусію, взявши з собою сина. Там, у своїх родичів пили парне молоко, а в лісі він назбирав лікарських трав — виконав замовлення своїх колег. Приїхавши додому він вирішив перевірити радіометром траву. Радіометр тріщав, показуючи високу радіацію. Перевіривши одяг і взуття, він переконався і у їхній високій радіації. Прання одягу і ретельне миття взуття не допомогли — прийшлось, хоч було дуже жалко, закопати його глибоко в землю. А на другий день його визвали в «перший відділ» і дали наганяй за те, що він користувався радіометром — це було недозволено! Все було покрито чорним покривалом брехні. Ко-

лега розповідав мені: «Там дітки з дитячого садка граються у радіоактивному пісочку — бо ніхто не перевіряє його. І п'ють молоко з-під корів, які паслись на лузі з радіоактивно забрудненою травою.»

Влітку 1988 року в Артемівську організувався офіційно зареєстрований клуб «Пошук». Він фактично виконував в місті і районі функції Народного Руху. Клуб приймав активну участь у різноманітних політичних подіях, організовував мітинги та демонстрації, друкував листівки і навіть видавав власну газету «Бахмут», редактором якої був журналіст Іван Бірчак. На протязі семи років клуб був основою формування в районі різних політичних організацій ліберального та націонал-демократичного спрямування.

В цей час Василь, працюючи в Донецьку, за родом занять більшість часу міг перебувати в Артемівську і наша квартира перетворилася на своєрідний регіональний штаб демократичних сил. Люди хотіли змін на краще життя. Тому збиралися у нас, щоби обмінятися думками. Телефон не стихав. Мені це вже не подобалося. Я навіть лаяла себе за те, що втягнула Василя у політичне життя. Бо геологічну роботу він повинен був виконувати вночі, коли ніхто не заважав, а дні проходили за спілкуванням з людьми, за написанням публіцистичних статей до різних «самвидатівських» газет та складанням летючок.

В 1989 році відбулися перші вибори до Верховної Ради на мажоритарній основі. Василь очолив штаб кандидата від демократичних сил І. Бірчака, головним конкурентом якого був представник компартії, директор заводу «Перемога праці» — І. Марченко. Скільки бруду було вилито комуністами на Бірчака, який до того ж був вихідцем із Івано-Франківщини! Натомність шалена агітація велась за І. Марченка.

Пам'ятаю, як у залі засідань міськради у підготовлених заздалегідь промовах вихваляли директора-комуніста. За те, що він в якомусь будинку полагодив дах, десь побудував туалет, а десь проклав тротуар. Перед закінченням

зборів виступив головуючий і сказав, що ми всі повинні голосувати за І. Марченка. Тут я попросила слово і сказала: «До Верховної Ради треба обирати людину, яка здатна складати закони для людей, а не будувати туалети. І кожен виборець має право самостійно зробити свій вибір. Тому я голосуватиму за Бірчака!» В залі запанувала тиша, голови виборців повернулися у мій бік, а головуючий запитав: «Ви откуда?». Я відповіла, що я геолог з тресту «Артемгеологія». Біля мене сиділа жіночка і шепотіла: «Ви молодець! Смілива! Вірно сказали! Ви зблідли. Вам погано? Я дам Вам таблетку».

Не зважаючи на брак коштів, мізерну групу підтримки, всілякі перешкоди влади під час проведення агітації, Бірчак в першому турі випередив свого конкурента на шість тисяч голосів. Та у другому турі, коли, за попередніми підрахунками картина могла повторитися, комуністи пішли на наглі підтасовки. Як стало відомо, на одних дільницях повністю замінили бюлетені, а на інших чомусь виявилося дуже багато недійсних бюлетенів — з обома викресленими прізвищами. Я була очевидцем того, як у магазині, в черзі за борошном, вже після виборів, одна дівиця, вихвалялася, підіймаючи вгору великий палець руки: «Во! Я заработала у Марченко на заводе во-о-от такой авторитет! Я развозила избирательные урны к людям, которые не могли прийти на участок и сама повычеркивала кого надо». Так нечесна перемога дісталася «червоному директору» Марченку.

В 1989-90 роках громадськість Сходу України прокинулась. Люди хотіли змін, прагнули кращого життя. Мітинги відбувалися у багатьох містах у тому числі і в Артемівську.

Влітку 1990 року до Артемівська завітала група українських патріотів з акцією «Дзвін-90». Багато з мешканців міста не лише з цікавістю спостерігали, а і підтримували гостей, що говорили про Україну, її історію та культуру. Серед цього гурту мені запам'яталася тендітна донецька журналістка на ім'я Світлана Єременко, яка дуже сподо-

балася Василю. Він запросив її до нас і вона, зацікавившись старовинним жіночим українським вбранням, що зберігається у нас вдома, кокетливо приміряючи його перед дзеркалом. «Яка гарна україночка! Одяг — як на неї пошитий» — подумала я.

Гасла і плакати на мітингах часто носили відверто антикомуністичний характер. В цей період мені приходилося бувати в Харкові, в Сумах. В Харкові в центрі міста я побачила, що на площі біля університету зібралося багато людей, що слухали жінку-оратора. Вона говорила, що потрібні зміни в суспільстві, що вона за національністю росіянка але живе на Україні, де народилися і живуть її діти. Тому буде боротися за незалежну Україну і за краще життя у ній. Присутні розповіли мені, що тут мітинги відбуваються щовечора коли люди повертаються з роботи.

В Сумах, в центрі міста, на стенді постійно вивішували опозиційні газети. Тут завжди було людно — люди обговорювали прочитане, ділилися своїми думками. Навіть малеча була небайдужа до політичних подій, які відбувалися в країні. У Сумах я бачила, як хлопчаки років по десять-одинадцять, на паркані писали білою фарбою: «Ми не раби. Раби не ми. Ми за РУХ». А в Артемівську до мене заходив після школи онук-другокласник із своїм товаришем, який одного разу сказав: «Я вивчатиму українську мову, бо якщо буду гарно її знати, то поїду вчитися до Америки». Всі люди чекали змін на краще життя.

В цей час стала популярною новостворена організація «Народний РУХ України за перебудову», яку очолив відомий поет Іван Драч. В Артемівську, на великолюдному мітингу (6−7 тисяч чоловік), серед натовпу мітингуючих я почула відгуки простих людей про РУХ. Один чоловік, який висловлювався проти комуністичних номенклатурщиків, оглядаючись і боячись, що його можуть почути кадебісти, сказав тихенько: «Та я не з РУХу», а його співрозмовник сказав: «РУХ — це здорово! Правильна організація!».

На демонстраціях, під час святкування радянських свят, з’являлися в колонах і синє-жовті прапори. Ми з братом на 1 травня поїхали провідати тітку, яка жила в Сумах і пішли подивитися на демонстрацію. Формувалися колони. Великою була колона »зелених», а національні прапори були тільки в колоні студентів. Ми з братом приєдналися до демонстрантів і я пронесла в цій колоні свій маленький синє-жовтий прапорець, який привезла з Артемівська. Відчувалося, що у деяких демонстрантів десь глибоко в середині був страх — чи не слідкують за ними, чи не сфотографують кого співробітники держбезпеки. Але хлопці-студенти, які несли високо підняті національні прапори показували решті, що вони перебороли страх. І в наших очах вони були справжніми героями. Компартійна номенклатура на трибуні дивилася на демонстрантів з національними прапорами мовчки і тупо, неначе відчуваючи свій швидкий політичний кінець.

З мітингів, демонстрацій, теледискусій було видно, що стара державна ідеологія марксизму-ленінізму відходить у небуття. Запам’яталася теледискусія між професором філософії Мирославом Поповичем (Народний Рух) і тодішнім головним ідеологом компартії України Леонідом Кравчуком, якому не вистачало аргументації для відстоювання комуністичних позицій. Слухаючи цю дискусію, мені здалося, що сам Кравчук не дуже вірить у ідеологію, яку захищає.

Так з часом воно і підтвердилося, коли той же Кравчук став «ревностним поборником» української незалежності. Слідкуючи за сьогоднішніми словами і діями цього політика, я думаю, що то було лише його бажання (і вміння!) зберегти своє положення можновладця. І, зігравши у таку гру, Кравчук виграв, ставши першим президентом Української держави.

В цей час, на хвилі громадського підйому НРУ був дійсним лідером суспільства. Люди хотіли змін і вірили в силу і справедливість своєї боротьби. Але влада все біль-

ше боялися нової організації. І коли програму Руху було опубліковано в «Літературній Україні», компартійні функціонери знищили майже весь тираж газети. В Артемівську ми з сином обійшли всі кіоски і ніде її не знайшли. А ось у кіоску біля самого міськкому КПУ кіоскер сказала синові, що всі газети з програмою РУХУ викуплено міськкомом компартії.

В Артемівському районі чи не найтепліше зустріли зміни мешканці с. Званівка, виселені в кінці сорокових — на початку п'ятидесятих років із Польщі, під час операції «Вісла». Це село стало своєрідною Меккою для націонал-демократів Артемівська, Донецька і інших міст області. Селяни зберігали старовині народні звичаї та обряди і донесли їх до наших днів. Вперше в житті ми побачили як грали вертеп. З яким натхненням люди готувалися до вертепу: самі виготовляли костюми й маски! А на передодні різдвяної ночі в кожній оселі готували дванадцять пісних страв і споживали їх в таємничих і просто в казкових умовах. В цей час, в кожному, хто був присутній за трапезою, мабуть, прокидався дух його пра-пра-пращурів і він відчував себе маленькою піщинкою великої сім'ї великого народу, яку охороняє всесвітній БОГ-ДУХ.

Переважно греко-католики мешканці Званівки зразу після реабілітації своєї церкви у 1989 році завзято відстояли право на будівництво греко-католицької церкви і у їхньому селі. Вони збудували її самотужки за зібрані від кожної родини кошти. Багато артемівців, у тому числі і я з Василем їздили подивитися як проходило освячення щойно збудованої невеличкої греко-католицької каплички. Службу проводив священик зі Львова — молода, лагідна людина. Тут вперше я почула слово Боже і молитву за Україну рідною мовою. Тут я побачила молодесеньких монахинь з блідими, натхненними обличчями, запнутих чорними хустками і одягнених у довгі чорні сукні.

В Званівку часто приїздили гості з Артемівська, із Донецька. Якось на свято Івана Купала в 1990 р. з вагонів

електрички, що прийшла з Артемівська, вийшла компанія біля 30 чоловік і Василь розгорнув національний прапор. Із натовпу селян, що зустрічали приїжджих, одна літня жінка, підійшла ближче і опустилася перед прапором на коліна, благословляючи прапор і всіх приїжджих хресним знаменем. Це був зворушливий прояв справжнього патріотизму.

У березні 1990 р. Василь, забравши сина Андрія, разом із Є. Ратніковою, що на той час була членом Великої Ради Народного Руху, поїхав на збори НРУ до Хуста. По дорозі він познайомився з Дмитром Павличком, Володимиром Яворівським, Михайлом Горенем, Іваном Драчем та іншими видатними діячами українського відродження. Ця поїздка остаточно визначила політичні орієнтири сина. Тому згодом він був серед тих представників української інтелігенції, що підписали «Маніфест Демократичної партії України» опублікований в «Літературній Україні» у травні 1990 р.

Після того, як у Хусті було закладено основи Демократичної партії України, було засновано Донецьку обласну організацію Демократичної партії. Її очолив мій син. Найбільш активними членами були: І. Бірчак, А. Тонконоженко, А. Гарін, А. Андреєв, В. Ісаєв, Н. Голенко та інші. Штаб Демпартії розташувався в нашій квартирі. Телефоні дзвінки не вщухали. Сюди приходили і приїздили багато людей із м. Горлівки, Донецька, із Краматорська і інших міст. В Званівці роботу осередку Демпартії, до якої входили люди із навколишніх сіл, очолював вчитель Стефан Тимчак, лідер переселенців, сильна духом і розумна людина. Активну учать у всіх заходах приймав його старший син — Андрій, а також його дружина — пані Люба.

Масові опозиційні виступи громадськості в різних містах України розхитували режим. Найпотужнішим став виступ студентської молоді в Києві. Студенти розбили наметове містечко і оголосили голодування, домагаючись виконання їхніх вимог (відставки уряду В. Масола і про-

голошення незалежності України), чим дуже налякали комуністичну владу. Співробітники КДБ почали частіше навідуватися до редактора газети «Бахмут» І. Бірчака, проводити спеціальні розмови з деякими членами політклубу «Пошук». Наш домашній телефон прослуховувався: знімаючи слухавку чутно було звук спеціального зумеру. Пішли чутки, що відбудовують бараки на Колимі для майбутніх в'язнів — демократів. Проукраїнські налаштований офіцер міліції розповів, що в артемівському КДБ складалися списки прізвищ демократів, яких мали заарештувати. Серед цих і прізвище мого сина. Але колесо історії набирало обертів і його не можна було зупинити. Масові виступи громадськості за незалежність у всіх союзних республіках, криваві події, якими скінчилися спроби Москви навести порядок у Вільнюсі, Тбілісі, Баку та інших містах прискорювали крах тоталітаризму. Прибалтійські республіки оголосили про свій суверенітет. За ними поспішила це зробити і Росія. Розпад великої Радянської імперії посилювався з геометричною прогресію.

Горбачов і прибічники «перебудови» у Москві мабуть не чекали на такий поворот подій. Але що робити, коли розворушилося все суспільство?

19 серпня в Москві стався путч ГКЧП. В цей час ми відпочивали на затишній мисливсько-рибальській базі, розташованій на самому березі Чорного моря, на околиці м. Євпаторія. Син Василь полював з своїм англійським сетером Ласкою на перепелів, а я не встигала патрати та смажити маленьких курочок. Пригощала всіх сусідів цією екзотичною стравою. Ввечері ми дізналися про ПУТЧ. Виступали Янаєв і ще двоє його прибічників — дуже невиразні особи і говорили щось незрозуміло і плутано. Люди прикипіли до телевізора: що буде далі?

Ми перейшли у нашу машину, де приймач не вимикався всю ніч. Але на хвилях радіо «Свобода», «Голос Америки», «Німецька хвиля» про розвиток подій конкретно не можна було нічого дізнатися. Горбачов під арештом

у Форосі. Єльцин робить спроби організувати супротив. Наш Кравчук — мовчить. Лише Чорновіл на Львівщині оголосив про можливий опір, якщо режим ГКЧП розповсюдиться і на Галичину.

Три дні мільйони людей знаходилися у напружені. Але 20 серпня ми побачили, що катери берегової охорони, що взяли в облогу берег моря, почали кудись відходити. А після виступу Голови Верховної ради Л. Кравчука про самостійне прийняття рішень Україною, було зрозуміло, що путчисти великих сил не мають.

21 серпня відбувся фінал — путчистів на чолі з Янаєвим було заарештовано. І парткоми КПУ всіх рівнів, кадебістські структури, а також органи МВС — почали замітати сліди — спалювати всі архівні документи, які накопичилися за довгі роки комуністичного режиму, і в першу чергу — досьє на опозиційно налаштованих громадян.

Побачивши на південь від пансіонату величезний, «до самого неба» стовп диму, я звернулася до сина: — Що це таке? Чи не пожежа? А він відповів, що тільки-но спитав у сторожа, а той сказав:

— То міліція і горкомівці спалюють якісь папери. Сильно бояться за свої шкури.

Цікавий Василь побіг до вогнища, яке було на території рибозаводу, яка охоронялася міліцією і людьми у цивільному. Василь наблизився до паркану, вхопився за нього руками, підтягнувся і побачив, що якраз самоскид привіз чергову партію паперового вантажу. До Василя стрімко підбіг чоловік у цивільному:

— Туди не можна! Відійдіть! — закричав він.

Василь повернувся і пішов геть. Все стало зрозумілим: палили саме те, про що він здогадувався. Цілих три дні горіли папери, які звозилися сюди звідусіль.

В Артемівську, на звалищі біля міста Часів-Яр члени артемівського клубу «Пошук» знайшли деякі документи, які не згоріли до кінця, бо ішов дощ. Частина цих документів і зараз зберігається у І. О. Бірчака.

Невдалий путч прискорив розпад. Радянської імперії. Він відкрив Україні і решті союзних республік шлях до самостійного історичного розвитку на основі статті 72 Конституції СРСР.

1 грудня 1991 року. Україна — незалежна республіка — 90,3% громадян проголосувало за це на всенародному референдумі. Провести референдум — було мудрим рішенням Л. Кравчука — на той час Голови Верховної Ради України.

Ідею незалежності підтримала переважна більшість громадян України. Проти цього не дуже заперечували і перелякані на той час комуністи.

Наша сім'я і більшість знайомих зустрічали незалежність з великою радістю, вітаючи один одного зі святом. Із Києва, із Донецька, із Харкова нам дзвонили різні люди, ділячись своєю радістю.

В Артемівську незалежність України сприйняли більш стримано ніж у Західних регіонах і у Києві. Більшість громадян проголосувало маючи надію на покращення економічного життя.

Перед проголошенням «Акту про державну незалежність України» і перед виборами Президента Василь цілком перетворився на професійного агітатора. Їздив до Києва і привозив звідти мішки листівок і газет. Навантажуючи їх, а також газету «Бахмут», яка виходила в Артемівську під редакторством І. Бірчака, на свою «Ниву», розвозив їх по містах і селах Донеччини, водночас агітуючи.

В ці роки в нашій оселі відбувалися зустрічі з цікавими людьми. Серед них були відомі політики.

Володимир Пилипчук, який балотувався на посаду Президента України від Демократичної партії — народний депутат, що багато виступав у Верховній Раді, пропонуючи проводити економічні реформи, особливо земельні.

Микола Поровський — народний депутат чотирьох скликань, талановитий політік, один із засновників Народного Руху України, а згодом голова РХП. Він багато

зробив для зняття політичної напруги в Криму в 1990-х роках.

Валерій Чмир — відомий лікар-кардіолог, вчений, письменник і політик. Дуже симпатична людина, великий життєлюб.

Юрій Цеков — письменник, вчений-літературознавець журналіст, наш земляк. Побачивши на полиці впорядковані ним — гуморески, він запитав у мене: «А хто їх читає?» Я кажу — «Онук кожного дня після школи заходить до нас, читає і щиро по-дитячому сміється».

В 1992 р. весною завітав до Артемівська відвідати донецьку «Просвіту» відомий український письменник, класик української літератури і народний депутат Роман Іванчук. Він був членом Демократичної партії, а так як штаб-квартира обласної організації ДемПУ знаходилася в Артемівську, то він і зупинився у нас. Цей енергійний, широкообізнаний чоловік просто не міг не сподобатися, а його багату колоритну українську мову хотілося слухати ще і ще. Закоханий в Україну він говорив з нами до глибокої ночі.

Пана Романа, у свою чергу, підкупило те, що у нашій домашній бібліотеці було і декілька його книжок, на яких він, за нашим проханням поставив свої автографи.

Візит письменника до Артемівська був недовгим і, провівши зустрічі з місцевими «просвітянами» та читачами у бібліотеці, він на другий день повернувся до Донецька. На прощання він сказав, що в мене дуже розумний син. А я шуткуючи відповіла, що в одному з своїх листів Т. Г. Шевченко писав: «У розумної матері розумні діти».

Вдруге Р. Іванчук ступив на донецьку землю, щоб відкрити українську гімназію у Краматорську. Після Краматорська вони з Василем та І. Бірчаком поїхали до Слав'янська де письменник мав виступити перед студентами місцевого педінституту. Зустріч втішила і присутніх викладачів і письменника: студенти були обізнані з творчістю Р. Іванчука, бо цим опікувався зав. кафедрою україністи-

ки, декан філологічного факультету відомий просвітянин професор В. Горбачук.

Далі, цитую із нотаток Василя: «Із Слов'янська вирішили прокласти маршрут до Святогірського монастиря, що у 40 км на північ. Письменник давно мріяв побачити пам'ятку давньої історії, що притулилася на високому і крутому березі Сіверського Донця. Ця мальовнича місцевість носить неофіційну назву «Донецької Швейцарії».

Річка протікає по лінії геологічного розлому через крейдяні поклади у яких вода так вимила береги, що здається — вона тече у гірському каньйоні. До того ж, на крейдяних скелях, як і у Швейцарських Альпах, ростуть реліктові, ще з крейдяного періоду, сосни.

Сам монастир нещодавно передали віруючим православної церкви Московського патріархату, тому серед монахів багато таких, чия говірка схожа на вологодський або саратовський діалекти.

Я з паном Романом подерся вгору — до головної прикраси монастирського архітектурного комплексу. Схил був занадто крутим і високим і хоч як не бадьорився шановний гість, натякаючи на своє напівгуцульське походження, роки брали своє. Довелося мені подавати йому руку.

Краєвид із дзвіниці зачаровував. Попереду, куди лише сягало людське око, на багато кілометрів, зеленіли мальовничі лісові масиви з галявинами і озерами, а внизу змійкою звивався Донець. На обрії краєвид заступало синьо-сіре марево туману і все це надавало йому таємничості і казковості.

— Скільки не їздив по світах — а я був і в Австралії, і в Америці — а кращого видовища ще не бачив! Навіть у Карпатах такого немає! — промовив вражений письменник. — Яка гарна наша Україна! І саме через чарівну свою красу весь час опиняється в рабстві: то у монгольському, то у польському, то у російському, то у німецькому. Як та красива дівчина, яку кожний негідник намагається зґвалтувати — додав він згодом, замислено вдивляючись в обрій.

Вся дзвіниця була у будівельних лісах, а перед східцями висіла табличка, з попередженням, що до неї вхід заборонено. Але в цей час з невеличкої комірчини збитої з старих дошок яка приліпилася поруч, вийшов чоловік в окулярах і з книжкою у руках. «Мабуть шкільний вчитель» — подумав я. Як тільки я сказав, що зі мною народний депутат, і відомий письменник який дуже хоче пройти до дзвіниці, обличчя сторожа зупинилося в посмішці. Господи! Ну звісно, це Роман Іваничук! А я дивлюся-дивлюся і ніяк не згадаю — де я бачив цю людину! Проходьте будь ласка, тільки обережно, бо йдуть ремонтні роботи — зауважив він. Дзвіничку було збудовано в шістнадцятому сторіччі. Вона буквально висіла у повітрі. Зійшовши по східцях на підлогу дзвінички і стоячи під її куполом відчуваєш себе птахом, що летить над перлиною Української Слобожанщини — Св'ятогір'ям.

Прикро було розставатися з цією красою, але настав час повертатися додому і ми по бруківці, що спадала з високого монастирського пагорба, спустилися. Під час спуску можна було бачити іншу визначну архітектурну споруду. На протилежному, вищому за монастирський, пагорбі, стоїть велетенський пам'ятник політичному авантюристу періоду громадянської війни — Федору Сергєєву (псевдонім «Артем») роботи видатного скульптора І. Кавалерідзе. Важкі форми постаті у стилі «кубізму», асоціюються з комуністичним тоталітаризмом, неначе пригнічують саму первозданну природу, знищуючи все живе та прекрасне.

Серед демократичних політиків Донеччини ще з часів заснування «Меморіалу» нашою доброю знайомою була Євгенія Ратнікова. Вона рішуче виступала проти комуністичного режиму. Енергійна, смілива і зовні приваблива жінка зробила важливий внесок в державний і правозахисний рух у регіоні. Пані Ратнікова вела активну боротьбу за незалежну Україну, видаючи опозиційний бюлетень «Донецький вісник» ще за часів «перебудови».

Великим другом Василя, а також бажаним гостем нашої оселі завжди був І. Бірчак — журналіст за фахом, —

розумна, урівноважена людина. Скільки він зробив для незалежної України! Редагував газету «Бахмут», яка на той час була першим повноформатним неформальним періодичним виданням на Сході України. Газету доводилося друкувати у різних друкарнях, часто — за хабар. Розповсюджувалася вона не лише в Артемівську, а і в Донецьку, Слов'янську, Краматорську, Костянтинівці, а також на Харківщині і Луганщині. Видання і розповсюдження цієї газети вимагало багато сил і наполегливості, а інколи власних коштів.

З тих часів пригадується багато подій. Одна з них стосується вивезення до Росії величезного арсеналу стрілецької зброї, що і досі знаходиться у соляних копальнях поблизу містечка Соледар Артемівського району. Після проголошення Україною Декларації про державний суверенітет Москва намагалася все, що тільки було можливо, вивезти до Росії. Так було і з цим арсеналом, у якому служив підполковник Анатолій Гарін, який приймав активну участь у демократичному русі разом зі своєю дружиною-вчителькою Нелею. Дізнавшись, що командирові арсеналу з Москви дали наказ вивезти зброю з України, Гарін подзвонив Василю і запропонував негайно зустрітися. Порадившись, вони вирішили негайно їхати до Києва. Через Голову комісії Верховної Ради Володимира Пилипчука, довіреною особою якого на виборах Президента був Василь, домоглися прийому у Міністра Оборони України — Костянтина Морозова. В кабінеті їх зустрів інтелігентної зовнішності чоловік у генеральському мундирі. Розумні очі, приязний вираз обличчя, приємний тембр голосу, високий такт у спілкуванні. Вислухавши доповідь А. Гаріна, він по спецзв'язку набрав телефон начальника Володарського арсеналу і наказав: «Ніяких розпоряджень з Москви не виконувати!» Гаріну і синові він сказав, що зв'яжеться з цього приводу з СНБУ і потиснувши руки, подякував за службу Україні. Для держави було збережено велику кількість зброї. Син сподівався, що за такий

патріотичний вчинок підполковника Гаріна буде, якщо не нагороджено, то підвищено у званні. Та вийшло все навпаки. Серед офіцерів арсеналу було проведено службове розслідування, наслідки якого не залишили довго чекати. Підполковника-демократа навесні 1992 р. з армії незалежної України було відправлено у запас.

Хочу ще розповісти про перший національний прапор, який з'явився в Артемівську. Після того, як Василь у 1989 р. побував на антиурядових мітингах у Донецьку, в нього виникла необхідність мати національний прапор. За допомогою він звернувся до своєї вірної подруги — вчительки Любові Іванівни Оверчик, яка пошила з двох шматків ситцю синього та жовтого кольору великий прапор і вишила на ньому шовковими нитками з золотим люрексом тризуб. Коли пані Люба принесла прапор і розгорнула його на долівці, то ми з захопленням і радістю у серці роздивлялися наш перший український прапор! Василь зробив розкладний держак і чохол для прапора і він не тільки красувався на опозиційних мітингах в Артемівську, а й мандрував по різних населених пунктах Донеччини, був у Києві і навіть у Москві під час кривавих подій біля Верховного Совєта. Під цим прапором присягу прийняла Артемівська мотострілецька дивізія збройних сил України. Командир дивізії генерал Володимир Палівода, дізнавшись що національний прапор України якого ще не було у війську, є у нас, попросив його на час проведення перших військових навчань. Згодом Василь хотів здати прапор, як реліквію, у місцевий краєзнавчий музей, але директор С. Татарінов, який вже у незалежній Україні одержав звання Заслуженого діяча культури України, відмовився його прийняти. Вже при іншому директорі, наш прапор помістили до музею. Та не знаю зараз його долю. Часи змінюються.

Восени 1993 р. розпочалася чергова компанія по виборах до Верховної Ради України. Обласна організація ДемПУ за узгодженням з Народним конгресом Донеччини

висунула мого сина кандидатом по Краснолиманському округу. Цей округ у межах Краснолиманського і частини Слов'янського районів був справжнім «комуністичним заповідником», бо до цього аграрного регіону області ще не докотилися ні політичні мітинги, ні антикомуністичні демонстрації. Основним опонентом Василя в окрузі був комуніст А. Хунов — людина багата — начальник залізничного відділку робітничого постачання. Подейкували, що на його гроші великою мірою утримується газета «Комуніст».

В Красному Лимані жодної знайомої людини у Василя не було. Довелося починати «з чистого листа». Вийшовши з електрички на станції, він побачив машиніста, що порався біля електровозу. Звернувшись до нього відрекомендувався кандидатом в народні депутати від виборчого блоку «Україна». Машиніст Віктор Ярош — виявився однодумцем і згодився допомогти сформувати групу підтримки. Такі ж групи було зорганізовано в курортному селищі енергетиків Миколаєвці та Святогірську. Люди працювали з ентузіазмом, але відсутність політичного досвіду, малі фінансові і транспортні ресурси давалися взнаки. Гроші в еквіваленті 700 доларів США, власна «Нива» та зарплата старшого наукового співробітника — це все, на що Василь міг розраховувати. В Краснолиманському районі вся пропагандистська машина працювала на кандидата від КПУ. З екрану телевізора не сходив Хунов, про нього постійно писала газета «Зоря Комунізму». Міліціонери їздили за машиною сина і зривали агітаційний матеріал. На кожну зустріч Хунова з виборцями підвозилися спеціальними автобусами цілі «команди підтримки». Незважаючи на те, що Василь програв Хунову вибори, він завоював найбільшу кількість серед демократів області (22 %) голосів виборців і був у перегонах другим. Позитивним було і те, що люди, які звикли до рабського життя за старими ідеологічними канонами, вперше в житті переконалися, що з компартійною мафією можна вести боротьбу.

Після виборів Василь знову поринув з головою у наукову роботу. Він закінчував докторську дисертацію. Велика завантаженість примусила його залишити посаду голови обласної організації Демпартії. Але політичної боротьби він не покинув. Час від часу публікував свої статті в місцевих і центральних часописах. Був обраний членом Артемівського міськвиконкому. В 1995 р. Василь закінчив роботу над докторською дисертацією з геохімії підземних вод Донбасу, а в лютому 1996 р. захистив її на спільному засіданні двох вчених рад.

Вже після вдалого захисту добрий приятель Василя професор В. Загнітко розповів йому, що дехто з співробітників Інституту геохімії, якому він захищався, а потім і працював, казав, що цього «донецького націоналіста» не варто підтримувати. Це було дуже образливо слухати Василю, який поклав багато сил, енергії, часу не становлення незалежної України.

В 2002 році син вдруге балотувався у депутати Верховної Ради від блоку Ющенка. Для забезпечення перемоги в окрузі представнику партії Регіонів влада хотіла зняти всі кандидатури інших депутатів. За цим увесь час слідкували із Донецька. Приїздять вночі на виборчу дільницю на чорних машинах бритоголові мужі, вдягнені у довгі чорні пальта, заходять у виборчу комісію і не вітаючись наказують:

— Покажіть список кандидатів. Цей — зняв. Цей — зняв. А цей — чому? — вказуючи на прізвище Суярко.

— А в нього все гаразд з декларацією. Причепитися ні до чого.

— Звідкіля він?

— З Києва з Академії наук.

Не думав Василь знімати свою кандидатуру. Але сталося не так, як хотілося. При повернені з Донецька машиною, куди він возив хворого сина до лікаря, йому стало погано і він спочатку потрапив до «швидкої допомоги», а потім — до кардіологічного відділення з інфарктом.

Коли Василь закінчив курс лікування і лікар дозволив йому вільно ходити, він хотів знову включитися у передвиборчу компанію. Навіть приймав участь у диспуті на місцевому телебаченні. Я побачила його по телевізору, млявого, не здатного до дискусії, не схожого на себе. А коли прийшов додому — зразу ліг на диван блідий і хворий. Я почала його благати зі сльозами на очах зняти свою кандидатуру, бо в такому стані він не боєць і при напруженій роботі може просто померти. Крім того, йому негайно треба їхати до Києва, щоб покласти сина Андрія до лікарні.

Так чи інакше Василь і не міг виграти вибори, бо могутня машина донецького клану була запущена на повну потужність.

Вийшовши з виборчої боротьби, Василь дуже переживав, що не зміг виконати свою громадського обов'язку, вважаючи, що збільшив би процент голосів за «Блок Ющенка». А моя душа була заповнена великою тревогою за здоров'я сина і онука. Я молилася за них день і ніч, забувши про всі політичні справи.

Чому так сталося, що Україна маючи великий науковий потенціал, родючі землі, сприятливий клімат, вигідне географічне положення, різні корисні копалини, стала такою убогою державою? Залежною від близьких та далеких сусідів? Багато в чому винні самі демократи, які на виборах першого президента незалежної України висунули цілу когорту кандидатів з майже з однаковими програмами. До сих пір для мене це залишається незрозумілим — чи вони хотіли позмагатися один з одним? Чи хотіли показати кожен себе особисто виборцям? Виборці розгубилися, за кого віддати голос, бо всі вони були достойні цього. І саме тому не хтось із них, а комуніст Л. Кравчук, повів нас шляхом незалежності. Пам'ятаю засідання Верховної Ради першого скликання, яке транслювалося по телебаченню. Які розумні, продумані пропозиції виголошував академік І. Юхновський, але здавалося його ніхто не слухав. А все,

що він говорив, про що попереджував, незабаром підтвердило життя. Ось, наприклад, він казав, що ні в якому разі не можна зразу ж все передавати приватним особам, а треба перед приватизацією все майно взяти на облік. Я навіть зараз пам'ятаю, що в якійсь газеті невиразно було надруковано і відповідний Указ Президента. Але на це ніхто не звертав уваги. В Артемівську на фірмі «Одяг», де я тимчасово працювала, вантажними і легковими машинами почали вивозити із складів одяг, взуття, мануфактуру. Це був початок «прихватизації».

Брат Сергій після того, як Харківський науково-дослідний інститут автоматики і телемеханіки, де він працював керівником лабораторії, розпався, опинився без роботи. При зустрічі з колишнім колегою спитав, як у того справи, чи працює він? І отримав відповідь, що грошей у нього повні кишені, працює експедитором, перевозячи станки з Харківського тракторного заводу до Росії. «Новенькі станки вивозимо як металобрухт. А мені гроші дають просто у кишеню» — розповідав чоловік.

В незалежній Україні розграбували не лише матеріальні цінності, а й інтелектуальні. Якось, в середині 90-х їдучи у вагоні, розговорилася я з сусідкою. Розповіла, що мій син, доктор геології, працює в Академії Наук у Києві. Але там такі маленькі зарплати, що на них прожити неможливо. Його колега відомий вчений — геолог, автор багатьох книжок, щоб якось прожити торгує вирощеною на городі капустою на базарі. А моя співрозмовниця сказала, що її син, кандидат наук, працював на військовому підприємстві України, та в перші роки незалежності переїхав до Росії, прихопивши з собою якісь цінні матеріали. За це йому дали великі гроші і гарну посаду.

Розорили Україну, а все тому, що влада в Україні була не патріотичною. Це і дало змогу збагатитися окремим ділкам та призвело до зубожіння більшості населення.

В нашій державі, на відміну від посткомуністичних країн Європи залишилася «перефарбована» стара влада.

Представники її мали лише одну мету — власне збагачення. Тисячі колишніх компартійних і комсомольських функціонерів поринули у бізнес. Організували посередницькі фірми через які обікрали державні підприємства. Саме вони потім і проводили приватизацію цих підприємств злочинним шляхом штучно доводячи їх до банкрутства. Награбовані гроші здебільшого попадали до іноземних банків. Всьому цьому сприяли закони, які приймала Верховна Рада першого і другого скликання де більшість становили комуністи. Злиття капіталу і влади призвело до утворення мафіозних кланів, які стали боротися один з одним.

Мені, старій жінці, дивно, що у Верховній Раді так багато громадян, які є відвертими українофобами. Де, в якій країні є ще таке — щоб державні мужі виступали проти своєї держави, своєї нації?! Адже будь-яка держава світу — це засіб захисту нації. А нас все тягнуть до Росії. Ми, завдяки своїй ментальності, пробачаємо, забуваємо, віримо у наших «спасителів» — росіян. Часто готові йти на будь-яке приниження, аби «великого сусіда» не розгнівати. Інакше не одержимо пального, розірвемо економічні зв’язки. Через те і не поспішаємо ні до Євросоюзу, ні до НАТО.

Наш північний сусід, майже щороку перед посівною компанією або жнивами відмовляється продавати пальне чи піднімає ціни на нього. Чи забули, як Президент України випрошував у президента Азербайджану, щоб той виручив нас із «паливної» кризи? А ми ж з Росією є стратегічними партнерами і на все, що вона хоче, погоджуємося. Хоче не ділити Азовське море — не ділимо. Хоче побудувати греблю біля Тузли — будує. Хоче захопити морські маяки — захоплює. Росія втручається в наші політичні справи, панує у культурно-мистецькій сфері. Вона диктує, які українські фільми можуть демонструватися в Україні, а які ні (згадаємо лише фільм «Мазепа»). Російські книжки заполонили всі магазинні полиці. Водночас гарну українську книжку купити неможливо. Російська

низькопробна естрада забруднила всі телевізійні екрани України. Хіба ж усе перелічиш!

Недавно завітав до нас знайомий, досить відома людина в Артемівську. Під час розмови про наступні вибори, в організації яких він приймає участь, колишній полковник української армії (і сам українець) сказав:

— Будемо голосувати за Януковича.

— Чому за Януковича? — спитала я.

— За Януковича — Росія. Від неї все залежить. Вона субсидує великі гроші.

І це було сказано, як саме собою зрозуміле, спокійно, без емоцій. А ми, не зважаючи ні на що, розуміючи і бачачи все це тягнемося до Росії, немов та загіпнотизована вужем жаба, що кричить, опирається, але сама крокує до нього в пащу. Ще трохи — і вона зникне у його череві.

Післямова

Оцінюючи прожите і згадуючи побачене та пережите я часто думаю — скільки чесних, порядних, патріотично налаштованих громадян віддали свої сили, свій час, свій розум, своє здоров'я і, нарешті, своє життя, щоби Україна була вільною, демократичною європейською державою. Покоління людей вірили у це і сподівалися на краще. А після проголошення незалежності майже все наше українське суспільство сподівалося на швидкі добрі зміни. Та не все так сталося, як гадалося — каже народна мудрість. І тому на думку приходять слова великого українського патріота, багаторічного совєтського політв'язня, а нині народного депутата України Левка Лук'яненка: «Я все життя поклав на боротьбу за Україну, але не за таку, якою вона є зараз!»

Млявість і нерішучість націонал-демократів у боротьбі за владу. Відсутність інституту люстрації у перші роки незалежності. Невдала спроба заборони компартії і цілковита «амністія» злочинній, людоненависницькій ідеології комунізму, втілення практики якої в Україні призвело до жахливих явищ геноциду, штучного голодомору та масових репресій. Ось сьогодні ми і «маємо те, що маємо» як любить казати відомий політичний діяч.

Але попри все, не будемо впадати в розпач. Ми — могутня нація з могутнім, нездоланним духом до боротьби. Ми і далі будемо боротися за те, щоб наша держава була вільною і заможною, правовою і демократичною і щоб у нас не панувала **брехня**. Бо **страх** і **брехня** були основними ідеологічними засадами тоталітарного комуністичного режиму.

Під **страхом** людей заганяли у колгоспи. **Брехали**, заперечуючи голодомор. Оголошуючи «ворогами народу» сотні

тисяч людей — **брехали**. І не можна було висловити власну думку, бо і ти тоді станеш «ворогом народу» — всіх тримали під **страхом**. Коли сповіщали родичів, що засуджені вислані «в далёкие лагеря без права переписки» — **брехали**, бо це означало лише одне — страту без суду і слідства, за вироком сумнозвісних «трійок».

Коли в хрущовські часи реабілітували політв'язнів, то про причину місце і час їхньої смерті — **брехали**.

В Чорнобильській трагедії основну негативну роль зіграли **брехня** компартії і **страх**. Українські керівники знали після вибуху на АЕС про смертоносний радіоактивний пил у повітрі, але **страх** перед Москвою не дозволяв сказати людям правду. **Страх** за свої посади переміг і треба було **брехати** — це загубило тисячі людських життів. Лікарів теж примушували **брехати**, забороняючи писати діагноз «радіоактивне опромінення» у них теж був **страх** через можливу втрату роботи.

Страх і **брехня** супроводжують життя українців і зараз, на п'ятнадцятому році незалежності. **Збрехали** людям про ваучери, **обдурили** з приватизацією. **Обдурили** з пенсіями. Але люди мовчки переносять все, бо звикли жити під **страхом**.

Чула обурливі розповіді вчителів про те, як директор школи у м. Артемівську примушувала їх писати заяви про вступ до партії Регіонів. Альтернативи бути не могло: «Або у партію Регіонів, або у партію безробітних». **Страх** перемагає. Так поступають на Донеччині і з лікарнями і з робітниками на заводах. Під **страхом** студентів 1–3 курсів вузів Донецька адміністрація вигнала на мітинг організованих проти відвідин В. Ющенком міста у 2002 році. На моє запитання до студентки, яка про це розповідала: «Чому вона не відмовилися брати участь у цій ганебній брехливій акції» та відповіла: «Я **боялася**, що мене виженуть з інституту».

Настав 2004 рік — рік виборів Президента України. Рік Помаранчевої революції. Основні претенденти на найвищу

державну посаду — талановитий фінансист Віктор Ющенко — від патріотичних сил та Віктор Янукович — людина з «темним» минулим, висунутий «донецьким кланом» і підтримуваний Росією.

З самого початку стало зрозуміло, що виборча боротьба буде «на смерть» — жорстокою і безкомпромісною і що від її результатів може залежати майбутнє України: бути їй європейською державною або повертатися під вплив Росії. Та я ніколи не думала, що у цій боротьбі будуть застосовуватися такі брудні, середньовічні методи. На самому початку виборчої боротьби сповістили — Ющенко отруєний. Потім стало відомо, що причиною є дуже сильна отрута — діоксин. Життя народного кандидата «висіло на волосинці». Але вчасна допомога австрійських лікарів спасла його від смерті. Лише красиве обличчя залишилося спотвореним...

На Донеччині, де я мешкаю, постійно велася брудна пропаганда проти Віктора Ющенка. Він — «американський запроданець», а дружина його, Катерина — «агент ФБР». Зрештою, це були широковідомі піар-акції. А найжахливішою була акція зображення на біл-бордах у Донецьку В. Ющенка у нацистській формі. З іншого боку, «проффесора» В. Януковича подавали виборцям як новітнього «месію», що виведе Україну на широку дорогу добробуту. Навіть віршики склали:

Не нужен нам берег турецкий,
Америка нам не нужна,
А нужен нам парень донецкий,
Которым гордится страна.

Мешканці області орієнтувалися на свого, «донецького». А на всі аргументи проти відповідали приблизно так: «Ну то й що, що ... зато наш, донецький.»

Суспільство розкололося навпіл. Схід і південь України — переважно за Януковича, захід центр і північ — за Ющенка. Розкол пройшов за етнічними, політичними,

економічними факторами. І якийсь час здавалося, що чинний на той час прем'єр — міністр В. Янукович переможе. Переможе завдяки потужному «адмінресурсу», десяткам залізничних ешелонів та тисячам автобусів з найманцями-«відкрипниками», суцільній брехні та підтримці північного сусіда. Але народ України, не витримавши наруги над собою, повстав. Повстання почалося після другого туру, коли за сфальсифікованими даними перемогу отримав Янукович, якого тут же поздоровив президент Росії Путін.

Обурені кияни, а за ними і представники інших регіонів України вийшли на Майдан Незалежності, щоб висловити своє обурення нехтування їхніх людських прав та невдоволення кучмівською владою. На Майдан йшли і їхали люди різного віку, різного фаху, різних національностей. На «джипах» і «таврiях» у фірмових поїздах та електричках українці збиралися на велику всенародну толоку. Студенти і професори, робітники і підприємці, пенсіонери і домогосподарки стояли на майдані пліч о пліч. Стояли днем і вночі, відстоюючи свій вибір і свою людську гідність. На Майдані не зважаючи на величезне напруження і холодну осінню погоду, панував Дух єдності і порозуміння. Обличчя були лагідними, без злісті. Та Дух Майдану у будь-який момент міг перетворитися у грізну нездоланну силу.

Влада збиралася застосувати зброю — всюди ходили чутки, що до Києва стягуються внутрішні війська з Донбасу та Криму. Але люди з Майдану не йшли. Було зрозуміло, що саме зараз на Майдані утворюється новітня українська нація, яка повинна стати основою державності у нашій країні.

Кожна з протидіючих сторін, як на справжній війні, обрала свої кольори — блок «Сила народу» — помаранчевий, а «Регіони» — синьо-білий.

Мій син Василь, взявши відпустку за власний рахунок, разом зі своїми товаришами зразу ж поїхав до Києва на Майдан. На другий день з Артемівська туди ж попрямував

і його син Андрій, який простояв на Майдані цілих три місяці.

Брутальна, тупа агітація «синьо-білих» без будь-якої альтернативи зробила більшість людей на Донеччині політичними зомбі. Навіть високосвітчені люди вірили брехливій дезінформації. Дзвонить мені наша знайома, викладач одного з донецьких вузів і голосом, сповненим розпачу каже: «Что делать? Неужели и мне своих студентов везти на этот «майдан», куда насильно вывели студентов из вузов Киева? И кто они, эти Ющенко и Тимошенко!? Ведь это Юля кричала, что Донецкую область нужно огородить колючей проволокой и забросать бомбами!» На моє зауваження, що це сфабрикована за допомогою комп'ютерної техніки брехня і що мої син і онук, яких вона добре знає, теж на Майдані, жінка, плачучи, поклала слухавку.

Розуміючи важливість виборів 2004 року ми з моєю вірною подругою і однодумцем О. Ковальською не зважаючи на свій 80-літній вік, запропонували свої послуги «Нашій Україні». Спочатку ми були агітаторами — розносили і роздавали у Артемівську газети і летючки. Клеїли на спеціальні дошки, а то й просто на стіни будинків різні агітаційні матеріали. Ввечері клеїмо, а вранці їх вже немає — позривали. Казали, що в адміністрації давали людям по 5 гривень за кожну зірвану листівку або плакат Ющенка.

Місцева влада робила все, щоб перешкодити «Нашій України» проводити агітацію за свого кандидата. Вона не дозволяла надавати приміщення для зустрічі з довіреними особами В. Ющенка, перешкоджала встановленню агітаційних наметів. А з репродуктора та екрана телевізора посадовці всіх мастей і рангів виголошували анафему «помаранчевим».

Якось до нашого Артемівська завітала агітбригада «Нашої України» з Києва. На площі, де мав відбуватися концерт, відразу ж з'явився підйомний кран, вантажівка та пересувний компресор. Гучний шум від цієї техніки не да-

вав змоги чути пісень, що лунали з імпровізованої сцени. А через сморід від машин не було чим дихати. Я запитала у водія вантажівки, навіщо він даремно переводить пальне. Але, той позіхаючи, відповів, що йому все одно, бо за все заплачено.

Незабаром я побачила як з приміщення міськради вийшла група молоді, вдягнутої у чорні шкірянки. Підійшовши до нас вони розгорнули американські прапорці. А коли молодики намагалися стати ближче до людей с помаранчевою символікою і сфотографуватися я зрозуміла, що це заздалегідь спланована піар-акція. Та найбільші перешкоди виборчому процесу місцева влада чинила під час голосування.

На дільниці, де я була спостерігачем від «Блоку В. Ющенка» вибори у I-му турі пройшли більш-менш нормально і В. Ющенко отримав 10% голосів, попри «встановлених» з Донецька 3%. А на II-му турі через вкинуті у скриньки близько 400 бюлетенів «процент» став «запланованим».

Після відміни Верховним судом рішення ЦВК про обрання В. Януковича президентом, виборча ситуація трохи змінилася і на Донбасі. Перед третім туром виборів у нас на всіх дільницях з'явилося багато представників В. Ющенко із західних регіонів України. Вони були спостерігачами, членами і навіть головами комісій. Фальсифікація на ділянках майже припинилися. Місцева влада причаїлася в очікування. А деякі з її представників почали загравати з «Нашою Україною».

На III-му турі виборів, коли головою дільничної комісії став представник з Івано-Франківська, процент виборців, що проголосували за В. Ющенка знову став дорівнювати 10. Цікаво, що навіть наш міський голова прийшов на дільницю для голосування з помаранчевим шарфом на шиї.

Після другого туру, коли розлючені прихильники донецького «проффесора» почали вчиняти напади на тих,

хто підтримував В. Ющенка, син машиною вночі вивіз мене до Харкова. Тут ситуація була іншою ніж на Донеччині. Працював «5-й канал». А на найбільшій у Європі площі Свободи було розбито два наметових містечка — «помаранчевих» та «синє-білих». Були ще якісь «зелені», які демонстрували невідомо що.

У Харкові по 7-му каналу, що ретранслював і популярний «5 канал» якось сповістили, що завтра на площі Свободи — мітинг на підтримку В. Ющенка. Ми з братом Сергієм вирішили піти, незважаючи на те, що в той час обоє хворіли.

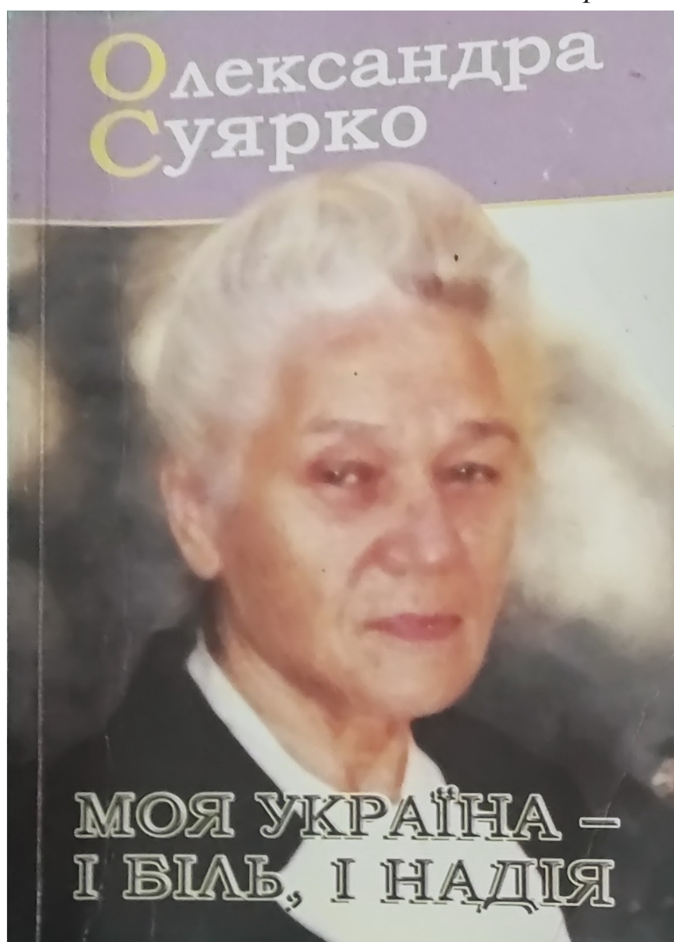
На площі зібралося декілька десятків тисяч «ющенківців». Юрбилася і невелика купка «синьо-білих». Але у останніх не було такої агресивності, як у донецьких. Не грав, видимо, специфічний регіональний фактор. Міліція охороняла порядок. На трибуні виголошувалися промови. Ми бачили відомих і не зовсім політиків, представників наукових і бізнесових кіл. Серед натовпу ходили люди, що пропонували присутнім «помаранчеву» символіку. Один з них — високий, сивий чоловік з інтелігентним обличчям підійшов до мене і запропонував прикріпити до пальта помаранчеву «липучку» з написом «Так!». Помітивши брата Сергія, привітався з ним за руку і вони стали про щось розмовляти. Потім брат сказав мені, що це колишній колега по роботі — талановитий інженер і дуже порядна людина, єврей за національністю. І я подумала, що як би не хотілося комусь нацькувати громадян України один на одного за національними, етнічними та іншими ознаками, нічого з цього не вийде.

Після мітингу ми з братом рушили до метро. На зупинці «Держпром» у вагоні я сіла біля літньої жінки. Побачивши на моєму пальті помаранчеву символіку вона почала мене стидити: «Вы пожилая женщина и нацепили себе это! Думаете, что Вам прибавят пенсию?» А я відповіла: «Я не за себе турбуюсь, а своїх онуків і їхнє майбутнє». Дівчина-студентка, що сиділа навпроти і чула нашу розмову, перед

виходом з вагону підійшла до мене і поцілувавши у щоку, промовила: «Спасибі Вам». Цей поцілунок був мені дорожчий за будь-які нагороди. Він зігрів моє серце і вселив в нього **надію** на те, що нова українська генерація зробить все, щоб **українська ідея** запанувала в нашому суспільстві. Це дає мені впевненість, що наша держава буде демократичною європейською країною, а люди в ній — щасливими.

Тому помирати мені не страшно!

Артемівськ-Харків
2006 р.

Зміст

Літературно-публіцистичне
видання

СУЯРКО Олександра Василівна

МОЯ УКРАЇНА — І БІЛЬ, І НАДІЯ
(спогади старої провінціалки)

Відповідальний за випуск *Євген Захаров*
Комп'ютерна верстка *Сергій Удалов*

Підписано до друку 09.06.2005.
Формат 60×84 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 8,44. Наклад 500 прим.

«Фоліо»
61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Надруковано фірмою «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевського, 59